

LEIDS JAARBOEKJE 1988

LEIDS JAARBOEKJE
1988

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1988

TACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: De autovrije Breestraat. Foto J. *Lagas*, 1988. Coll. Gem. Archief Leiden.

Omslag: De Witte poort. Detail van een kopergravure door A. *Delfos* naar een tekening van J.J. *Bijlaert*, 1762. Coll. Gem. Archief Leiden.

VOORWOORD

Voor U ligt het tachtigste deel van het Leids Jaarboekje, het tot nu toe laatste deel van een ononderbroken reeks, die nu zo'n één meter en vijftienvertig centimeter in de boekenkast beslaat.

Veel lezenswaardige deeltjes zijn al verschenen en het verheugt ons ook dit jaar weer een gevarieerde bundel af te leveren voor het zo historisch geïnteresseerde publiek. Geschiedenis is 'in', getuige populaire publikaties en televisieprogramma's. Leiden speelde daarbij ook een grote rol en kwam landelijk in de belangstelling, een verheugende ontwikkeling.

Verheugend was dit jaar ook weer het aanbod aan kopij. Bidden en smeken om artikelen hoeven we niet, al zijn sommige artikelen niet altijd persklaar. Dan moet er veel werk verzet worden door redactieleden, die daartoe gelukkig altijd bereid zijn.

De redactie onderging dit jaar een wijziging. Na jarenlang deel uitmaakt te hebben van de redactiecommissie, vanaf 1973 als lid en sinds 1982 als voorzitter, zag mw. prof. dr. C.W. Fock zich genoodzaakt, wegens drukke werkzaamheden en redactionele verplichtingen elders, af te treden. Ondergetekende, sinds 1980 eindredacteur, was bereid het voorzitterschap op zich te nemen, zodat een nieuw redactielid aangetrokken moest worden, die tevens de eindredactie zou moeten voeren. Dat nieuwe lid vonden we in de persoon van drs. R.C.J. van Maanen, werkzaam bij het Gemeentearchief, aan wie we die taak met een gerust hart konden toevertrouwen.

Dit jaar werd weer de Oud-Leiden prijs toegekend, voor de vierde keer in successie. De bekroonde bijdrage van R. Ladan en R.H. Netiv, getiteld 'Leiden 1445. Hoekeninverzet', opent dit Jaarboekje. Daarnaast komen de 17de, 18de, 19de en 20ste eeuw aan bod, een zeer gevarieerd bereik dus. De gevelstenen beleven hun laatste aflevering. Met de vier verschenen afleveringen in de hand kunt U nu een wandeling langs onze stenen charters maken.

Een nieuwe omslag siert het boekje. Na vier gezichten uit verschillende windstreken op de stad werd gekozen voor de serie Leidse stadspoorten, die we zien als de verbinding tussen Leiden en het haar omringende gebied, de regio van het Leids Jaarboekje. Gelukkig hebben we dit jaar drie artikelen over de 'buitengewesten', waar we erg blij mee zijn. Tenslotte is ons boekje er voor heel Rijnland!

We hopen met de Leidse stadspoorten als omslag weer acht jaar mee te kunnen en de aandacht te vestigen op de stad Leiden en haar omgeving, in artikelen vóór, maar ook dóór U!

Ingrid W.L. Moerman
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. **Bicker** Caarten (1965), mw. mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh **Scheurleer** (1974), mw. drs. I.W.L. **Moerman** (1979), de heer J.A.E. Aalders (1984), drs. R.E.O. Ekkart (1986) en mw. prof. dr. C.W. **Fock** (1988).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter

ir. L. Barendregt (1983), ondervoorzitter

mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1982), secretaris (Postbus 917, 2300 AX Leiden)

P.C. Spaargaren (1986), penningmeester

Drs. J.C. Brons (1988)

W. **Hofman** (1987)

mr. J. **Karstens** (1981)

mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)

dr. DJ. **Noordam** (1983)

drs. K.A. Ottenheym (1985)

mr. Th.N. Schelhaas (1987)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák, van Diepeningenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Voor bestelling oude jaarboekjes: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden, tel. 071-121418.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 27,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaarf 20,- per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"

mw. drs. I.W.L. **Moerman** (1974), voorzitter
dr. DJ. **Noordam** (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van **Maanen** (1987), eindredacteur
J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. **Nipper**, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. J.J. Woltjer
drs. W. Otterspeer
drs. K.A. Ottenheim, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mw. H. Suurmond-van Leeuwen
Ch.F. van der Weijden
drs. M.L. Wurfbain
mr. J. Karstens, secretaris

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie: mw. H. **Suurmond-van Leeuwen**. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden: Dr. T. Dijs

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mw. M.H. Olijerhoek-Bouwmeester (1985), Pastoor v.d. Plaat-
straat 26, Rijpwetering
Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, Alphen a.d.
Rijn
Hazerswoude en Koudekerk a.d. Rijn: C. Kroon (1987), Rubenslaan ti,
Hazerswoude
Katwijk: J.P. van Brake1 (1 969), Merelstraat 39, Katwijk
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, Leiderdorp
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 4.5, Lisse
Nieuwveen en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978), Dorpsstraat 84,
Nieuwveen
Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), van Struykstraat 12, Noord-
wijk
Noordwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1988), Bouwlust 16, Noordwijker-
hout
Oegstgeest: mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius (1986), Prinses Beatrixlaan
la, Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Ieenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad 3, Ter Aar
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, Voorschoten
Warmond: J.A.M. Saulenn (1984), Lommerlustlaan 64, Warmond
Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerckdam 56, Wassenaar
Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat 26, Alphen a.d. Rijn
Zoeterwoude: mw. Th.M. van Harteveldt-Liesveld (1973), 5 Meilaan 23,
Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1987

Restuurssamenstelling

Drie leden traden uit het bestuur. Mw. drs. C.L.N. Briët-Han had acht jaar als bestuurslid gefungeerd en was statutair niet herkiesbaar. Wegens zijn verhuizing uit Leiden stelde de heer J. Donkers zijn zetel, die hij zes jaar bezet had, ter beschikking. Drs. A.J.F. Gogelein wenste zijn bestuursperiode te beperken tot de vier jaar waarin hij ondervoorzitter van de Vereniging was geweest. Ir. L. Barendregt aanvaardde een nieuwe bestuurstermijn van vier jaar; hij werd ondervoorzitter. Ook dr. DJ. Noordam continueerde zijn bestuurstaak.

De heren W. Hofman, architect, en mr. T.N. Schelhaas, gemeentearchivaris van Leiden, traden tot het bestuur toe.

Ledenvergadering

De Vereniging kwam voor haar jaarlijkse ledenvergadering op 31 maart in het Stedelijk Museum 'De Lakenhal' bijeen. De vergadering benoemde de nieuwe bestuursleden en stelde de heer F. Iestra tot lid van de kascommissie aan.

Na afloop van de ledenvergadering ontving de heer J.W. Heringa de Oud-Leidenpenning. De commissie bestaande uit mw. H. Suurmond-van Leeuwen en de heren Ch.F. van der Weyden en drs. M.L. Wurfbain, had hem voor deze onderscheiding voorgedragen wegens zijn bijzondere inzet voor de restauratie van de Waalse kerk en de bijbehorende kosterswoning. Ook was hij in zijn functie van regent van de Stichting Jan Pesijnhof de stimulerende kracht bij de restauratie van dat hofje, die in 1980 gereed kwam.

Leden

Het ledenbestand groeide in 1987 opnieuw, zij het slechts met 22 leden. Het totaal aantal leden bedroeg op 31 december 1672.

Het bestuur vergaderde zes maal. De monumenten van Leiden waren steeds een punt van bespreking. Om een delegatie van bestuursleden in staat te stellen efficiënt op te treden wanneer voor een monument acuut gevaar dreigt, ontwierp drs. A.J.F. Gogelein een instructie.

Het bestuur bezon zich op de mogelijkheden van reclame voor de Vereniging. Voor een actieve werving van leden ontwierp het een mobiele stand, die het uiterlijk zal krijgen van een sterk vergroot Leids Jaarboekje. Het Leidsch Dagblad wijdde in zijn zaterdagse editie Extra een pagina aan de Vereniging Oud-Leiden.

Het bestuur gaf opdracht aan de Leidse beeldhouwer Frans de Wit om twee plaquettes te ontwerpen: één voor de rechtskundige Gerard Noodt, de ander over de onvoltooide bouw van de Hooglandse kerk.

Het bestuur heeft aan vele projecten financiële steun verleend. Het restauratiefonds van het Spinozahuis te Rijnsburg en de Stichting **Wagenmakersmuseum** te Leiden ontvingen elk *f* 1000,-. Het bestuur droeg *f* 2000,- bij aan de uitgave van 'Niet Gebouwd Leiden' onder redactie van drs. I.W.L. **Moerman** geschreven als begeleiding van de gelijknamige door haar georganiseerde tentoonstelling in De Lakenhal. Drs. A.M. Coebergh van den Braak ontvingf 3250,- voor zijn in 1988 te verschijnen boek 'Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium', de Historische Vereniging Holland *f* 500,- voor 'Holland 1787' en de Stichting Heilige Geest- of Arme **Wees-** en Kinderhuisf 3000,- voor een beschrijving van de bouwgeschiedenis van het voormalige weeshuis. Het bestuur stelde door een schenking van ca. *f* 2300,- het Gemeentearchief van Leiden in staat een tekening van Andreas Milatz voorstellende het Rapenburg vóór de ramp van 1807 te kopen.

Vanaf 1974 heeft de heer J.A.E. Aalders de ledenadministratie gevoerd. Gedurende veertien jaar heeft hij deze dienst aan de Vereniging bewezen. In het najaar droeg hij deze taak over aan de secretaris.

Mw. H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde de Vereniging Oud-Leiden in de Archeologische Begeleidingscommissie. Hoofdzaak van het overleg in de commissie was continuïteit in de aandacht van de gemeente te verkrijgen. De commissie heeft daartoe een structuurrapport opgesteld.

De Gemeentelijke Monumentencommissie, waarin mw. H. **Suurmond-** van Leeuwen namens de Vereniging zitting heeft, beoordeelde in 1987 vooral de panden van de Middelste en Uiterste gracht en van de **Groene-** steeg. Tot en met december zijn in totaal 399 panden op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Het opmerkelijkste object in 1987 was de watertoren aan de Hoge Rijnijk.

Al geruime tijd inventariseert de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden (WIEL) technische monumenten in de regio Leiden. In 1987 trad dr. T. Dijks als vertegenwoordiger van de Vereniging Oud-Leiden tot deze werkgroep toe. Op 27 mei heeft de werkgroep een Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) opgericht. Het doel van de stichting is geschiedschrijving en bevordering van behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving.

Ir. L. Barendregt vertegenwoordigde de Vereniging in de Stichting Molen de Put. Nu de molen gereed is, zal de stichting de exploitatie van de molen begeleiden.

Prof. dr. H. van der Linden vertegenwoordigde de Vereniging in de Rijnlandse Molenstichting.

Correspondenten

Tien correspondenten en dertien bestuurs- en commissieleden kwamen in Alphen bijeen voor de jaarlijkse uitwisseling van informatie over de regio. Tevoren ontving de Historische Vereniging voor Alphen aan den Rijn en omstreken het gezelschap in de oudheidskamer aldaar.

De heer C. Kroon werd benoemd tot correspondent voor Hazerswoude en Koudekerk.

Publikaties

In september verscheen het 79ste deel van het Leids Jaarboekje met een omvang van 232 pagina's. Acht artikelen, twee levensberichten, de kronieken en de verenigingsverslagen vormen de inhoud.

Mw. prof. dr. C.W. **Fock** legde het voorzitterschap van de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje neer. Gedurende vijftien jaar heeft zij haar bijdrage aan de samenstelling van het jaarboekje geleverd eerst als secretaris later als voorzitter van de commissie. Mw. drs. I.W.L. **Moerman** volgde haar als voorzitter op. Drs. R.C.J. van **Maanen** is de nieuwe eindredacteur geworden en bezet daarmee de plaats die door de wisseling vrij kwam.

Het Mededelingenblad verscheen zes maal. De verenigingsactiviteiten werden erin aangekondigd, maar ook o.a. lezingen die andere verenigingen hielden.

Lezingen

Het bestuur organiseerde in 1987 acht lezingen. Als eerste sprak drs. K.A. Ottenheim, bestuurslid van de vereniging, over 'Willem van der Helm en latere bouwmeesters van Leiden' (45 toehoorders). Drs. F.W. Denslagen liet op 24 februari aan 71 leden zien hoe belangrijk 'Kleur op Monumenten' is voor de belevingswaarde van het gebouw. Na de jaarvergadering van 31 maart presenteerden Kees Walle en Ed van der Vlist hun diaklankbeeldserie 'Vijf eeuwen buurtwerk' aan de 79 aanwezigen. Slechts 23 leden luisterden op de voorjaarsbijeenkomst van 28 april naar dr. R.M. Dekker over 'Stakingen en arbeidsonrust in het preïndustrieel Leiden'. Op de eerste herfstdag trok mw. prof. dr. H.A. Bosman-Jelgersma 63 belangstellenden voor haar lezing over 'De Leidse farmacie door de eeuwen heen'. Mw. drs. I.W.L. Moerman lichtte op 6 oktober de door haar georganiseerde tentoonstelling 'Niet gebouwd Leiden' toe (70 bezoekers). Op 19 november was de Vereniging te gast in de Vlietpanden waar het Gemeentearchief in het kader van het 'patriottenjaar' 1987 een expositie had ingericht. Drs. R.C.J. van Maanen sprak daar 65 aanwezigen toe over de 'Patriotten in Leiden'. Voor 43 luisteraars sprak mr. R.A. Levisson zijn feestrede uit ter gelegenheid van 'Een oude verjaardag, 350 jaar Statenvertaling'.

Behalve voor bovengenoemde lezingen werden de leden ook uitgenodigd voor de voordracht 'De dood onder ogen' door R.J. Spruit op 24 maart. De Vereniging van Belangstellenden in De Lakenhal had deze georganiseerd in verband met de gelijknamige tentoonstelling. Ook de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Rijnland stelde haar voordrachtavonden open voor de leden van de Vereniging Oud-Leiden.

Excursies

De belangstelling voor de zes excursies, die in 1987 werden gehouden, was wederom groot.

De eerste excursie op 4 april was een rondvaart door de Leidse singels en enkele grachten. Van de ca. 1.50 belangstellenden konden helaas slechts 50 de tocht meemaken wegens de beperkte plaatsruimte in de boot. De tweede excursie op 2 mei telde 80 deelnemers. Een bezoek werd gebracht aan het Elisabethsweeshuis te Culemborg en het Beiaardmuseum te Asten (NBr). Een fietstocht op 23 mei leidde naar Voorschoten, waar de correspondent van de Vereniging de heer J.H.M. Sloof een uiteenzetting gaf van de geschiedenis van de Voorstraat. Daarna werd een bezoek gebracht aan de Delftse Schouw aan de Vliet te Leiden en aan de merkwaardige verzameling van de heer Anker, die een deel van dit gebouw bewoont. Op 20 juni

genoten 76 deelnemers van een interessante reis naar Friesland. Men bezocht de Heringa State en NH-kerk te Marssum, in Franeker onder leiding van de VVV het Martenahuis en het Stadhuis en in Oosterend het fraaie oxaal in de NH-kerk. De vijfde excursie op 26 september had de bestemming Amsterdam, waar een bezoek werd gebracht aan de historische werf 't Kromhout en aan het pas geopende Joods Historisch Museum. Met een gids wandelde het gezelschap vervolgens door de voormalige Jodenbuurt. Wegens de beperkte mogelijkheden in beide musea mocht het aantal deelnemers de 50 niet te boven gaan. De laatste excursie vond plaats op 17 oktober met als doel de Oudheidskamer van het IJkwēzen en het museum 'De Schilpen' te Maasland. Aan deze excursie namen 41 personen deel.

JAARREKENING 1987

VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1987		
	1987	
Contributies	463 16.--	
Advertenties (netto)	5.130.--	
Bijdragen	200.--	51.646.--
Drukkosten e.d. jaarboekje	35.889.--	
Bulletin	9.426.69	
Kosten secr./penningmeester	3.597.93	
Lezingen, zaalhuur	2.739.--	
Bijdragen en lidmaatschappen	717.--	
Representatie	1.409.--	
Prijsvraag		
Propaganda	1.137.61	
Kosten penning + oorkonde	2.279.41	57.195.37
TEKORT OP GEWONE AKTIVITEITEN		5.549.37
Rente	31.338.17	
Opbrengst boekjes	1.144.50	
	32.482.67	
Koersverschillen	- 228.3 1	
Excursies, per saldo	+ 856.16	
Opbrengst Register	+ 118.75	
Propaganda-stand	- 5.000.--	
	28.229.27	
Subsidies	- 13.066.10	15.163.17
		9.613.80
Toevoeging Plaquettenfonds		-.--
OVERSCHOT		9.613.80

BALANS PER 31 DECEMBER 1987

Bank/Giro	33.961.92	Fonds Mw.Mr. Annie	
Obligaties	314.000.-- ¹⁾	Versprille	15.000.-- ²⁾
Advertenties	27.50	Plaquettenfonds	20.000.--
Interest	17.798.63	Contributies 1988	605.--
		Subsidies	13.500.-- ³⁾
		Ver. Hendrick	
		de Keyser	16.500.-- ⁴⁾
		Kosten	
		Propaganda-stand	5.000.--
		Kapitaal:	
		saldo	
		1-1-1987	285.569.25
		Batig saldo	
		1986	9.613.80
			295.183.05
	365.788.05		365.788.05

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 347.330,-

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van onder toezicht van de Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje - door de Vereniging uit te geven publicaties, die verband houden met Leiden en Omstreken.

3) Specificatie:

Rapenburg-project RU Leiden, pro resto f 10.000.--

Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus

"De Ruïne van Rijnsburg" f 500.--

Stichting "Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis"

(beschrijving bouwgeschiedenis) f 3.000.--

f 13.500.--

4) Toezegging restant restauratie-verplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvang restauratief 6.500.--, resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000.--

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1987

Aan de kroniek werkten mee de heer P.S. Anes voor de stad Leiden en voor de omliggende gemeenten de diverse correspondenten.

JANUARI

- 8 De Hazerswoudse medailleur W. Vis ontwerpt de gedenkpenning t.g.v. het 50-jarig huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard.
- 12 De oudste inwoner van Leiden en Nederland, de heer A. Geerlings, is op 109-jarige leeftijd overleden.
- 18 Een felle uitslaande brand in de Donkersteeg verwoest drie winkels en beschadigt vijf winkels meer of minder. Door de vorst riep het **bluswerk** herinneringen op aan de stadhuisbrand van 1929.
- 18 Afscheid van ds. C. van Sliedregt, hervormd predikant te Katwijk aan Zee. Op 31 mei wordt hij opgevolgd door ds. A. Christ.
- 19 In Oegstgeest is het oud-raadslid N. van **Welzen** op 84-jarige leeftijd overleden.
- 22 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland wijzigen het streekplan Zuid-Holland West zodanig dat in de Morsebelpolder onder Oegstgeest meer woningbouw kan worden gerealiseerd, i.p.v. bedrijfsterrein.
- 23 Het Rijksherbarium verhuist naar het gebouw van de voormalige Universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg.
- 29 Opening van een nieuwe vleugel van het Rijnlands Lyceum te Oegstgeest, bestemd voor de opleiding "internationaal baccalaureaat".

FEBRUARI

- 7 Grootse viering van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk in Nieuwe en Oude Wetering. Hierbij wordt een door vijf gemeentelieden geschreven gedenboek aangeboden.
- 12 Opening van de tentoonstelling "Rijnsburgers laten Rijnsburg zien".
- 12 Benoeming van Eddy Rietveld uit Oude Wetering als nieuwe veerman van het **voetveer** over het Paddegat. Zijn voorganger, H. Hoogenboom uit Roelofarendsveen ontvangt de Gouden Trofee van de vereniging Milieudefensie.
- 17 In de Korevaarstraat te Leiden is een filiaal van Ladbroke geopend.

- 22 Han Kulker wint een gouden medaille op de 1500 m. van de Europese atletiekkampioenschappen.
- 25 Te Voorschoten is een **18de-eeuwse** pijpgietvorm gevonden, een aanwinst voor het Pijpenkabinet te Leiden.

MAART

- 5 Oprichting van de Historische Vereniging Koudekerk aan den Rijn.
- 11 De Raad van Alkemade stelt gelden beschikbaar voor het herstel van de oude sluis in Roelofarendsveen.
- 11 Mevrouw J.J. Gilhuys-Tolk, oudste inwonster van Noordwijk, op 105-jarige leeftijd overleden.
- 13 De Waalse kerk aan de Breestraat te Leiden is na een ingrijpende restauratie weer in gebruik genomen.
- 16 De in Leiderdorp zeer bekende Roel Marbus overlijdt op **78-jarige** leeftijd.
- 19 **C&A** te Leiden opent haar nieuwe vestiging aan de Haarlemmerstraat. Na ca. 20 jaar touwtrekken is nu het pand aan de Botermarkt verlaten.
- 19 J. Bool, oud-secretaris van de gemeente Leiden, op **89-jarige** leeftijd overleden.
- 20 De Hoogstraat te Leiden, met de kelders, de **Visbrug** en de St. **Jansbrug** zijn weer gereed na een grote restauratie. Bij de opening is het beeld van de bloemenkoopman van Gerard Brouwer onthuld op de **Visbrug**. Op deze brug is in het wegdek een replica van de “witte steen” aangebracht (de plek van de middeleeuwse gerechtsplaats van het **baljuwschap** Rijnland).
- 23 Het koetshuis van het voormalige kasteel Groot-Poelgeest te **Koudekerk** aan den Rijn is verkocht voor **60.000,-**. Het zal worden gerestaureerd.
- 25 Oprichting van de vereniging Oud-Oegstgeest, die zich naast geschiedbeoefening vooral ook het monumentenbehoud ten doel stelt. Op 22 oktober zal zij haar Monumentennota aan de Raad aanbieden.

APRIL

- 2 E.A.E. van Dishoeck, oud-directeur van het Leidsch Dagblad, op 63-jarige leeftijd overleden.
- 9 J.L.A. van Harteveld, oud-bestuurslid van de Drie **October-Vereeniging**, op **84-jarige** leeftijd overleden.
- 10 Bij gelegenheid van de reünie van oud-medewerkers van de busonderneming N.A.L. verschijnt hierover een boekje van H. van de Wereld,

“De Bus van **Langhout** 1923 en AL 1980”.

- 10 Overhandiging van het eerste exemplaar van “In antwoord op je vragen” door mevr. J.P. van der Laan-Boelens over de oorlogstijd in Rijnsburg door de ogen van een vrouw.
- 15 De heer W.K. de Roos, oud-burgemeester van Rijnsburg, op 62-jarige leeftijd overleden.
- 16 De provincie geeft toestemming om in het Ade-gebied door te gaan met een speciale manier van beschermen van weidevogels.
- 20 Vondst van een massagraf met 12 skeletten uit de vroege bronstijd in het nieuwbouwgebied Weteringpark te Wassenaar.
- 21 De archivaris van de N.H. Gemeente van Alphen a/d Rijn draagt een aantal stukken van O.C. van **Hemessen** (1854-1937) over aan het museum “Van Hemessen” te Woubrugge.
- 24 De nieuwe centrale van het Energiebedrijf Rijnland in gebruik genomen.
- 26 De Woubrugse huisarts J. **Nooter** is op 58-jarige leeftijd overleden.
- 27 Begin van de bouw van het Educa-Center op het Schuttersveld te Leiden.
- 29 Het echtpaar Keijser-Heukelom te Leiderdorp ontvangt de Israëlitische onderscheiding **Yad-Vashem** voor getoonde moed in de Tweede Wereldoorlog.

MEI

- 1 Martin Wischmeyer als 13.000ste inwoner van Rijnsburg geboren.
- 4 De Breestraat te Leiden is bij wijze van proef een aantal maanden gesloten voor gemotoriseerd verkeer, m.u.v. openbaar vervoer.
- 8 Winkelcentrum Stevensbloem in de Leidse nieuwbouwwijk **Stevenshof** feestelijk geopend.
- 8 De nieuwe standerdmolen “De Put” aan het Galgewater te Leiden in werking gesteld.
- 15 De uitgebreide afvalwaterzuiveringsinstallatie aan de Stadspolderweg te Leiden in gebruik genomen.
- 15 Begin van de renovatie van het pand “Koopmans Welvaren”, Voorstraat 11 te Voorschoten, door de stichting Diogenes.
- 19 Oprichting van de jubileumstichting “Voorhout 10 eeuwen oud”.
- 24 Gerrit Blankert, oprichter van de Rijnsburgse bibliotheek, op 55-jarige leeftijd overleden.
- 31 Pastoor A.H. **Schrama** van Oud Ade neemt afscheid van zijn **parochianen**.

JUNI

- 1 Officiële opening van Hotel Oranje te Noordwijk aan Zee: een nieuw bepalend accent in het kustsilhouet van de boulevard.
- 5 Startsein voor de restauratie van de Vliet te Rijnsburg.
- 5 De Rijnlandse Molenstichting krijgt de Prijs voor de Monumentenzorg van het Prins Bernhardfonds.
- 11 C.J. Koole, penningmeester van de Drie October-Vereeniging, op 48-jarige leeftijd overleden.
- 15 Het echtpaar C. van Egmond en N. Heemskerk te Rijnsburg is 65 jaar getrouwd.
- 25 De Oegstgeester Raad besluit landgoed en kasteel Oud-Poelgeest niet aan een projectontwikkelaar te verkopen, maar voor 50 jaar in erfpacht te geven aan de Stichting Vormingscentrum Oud-Poelgeest.

JULI

- 3 Officiële opening van de gerestaureerde Museumboerderij te Noordwijk aan Zee, waarbij als geschenk een serie vazen van pottenbakkerij De Kroon (Noordwijkse keramiek van ca. 1900) wordt ontvangen.
- 7 De provincie neemt het besluit dat de historische molenviergang van Aarlanderveen zijn functie zal behouden.
- 15 **Walter** van der Meer uit Roelofarendsveen ontdekt zeldzame planten op de oude sluis aldaar.
- 22 Bert Steenvoorde uit Noordwijk ontvangt de oorkonde van de Stichting Carnegie Heldenfonds wegens het redden van een drenkelinge uit een wak op 8 februari 1986.

AUGUSTUS

- 8 In Oegstgeest vindt de finish plaats van de Zesde Internationale Bloemenmarathon voor rolstoelrijders.
- 16 Prins Willem Alexander laat zich in Leiden inschrijven bij de aanvang van zijn studie geschiedenis.
- 20 Er is toestemming verkregen voor de tweede fase van de nieuwbouw van het AZL.
- 24 De Cultuur-Historische Vereniging van Ter Aar biedt de burgemeester het eerste exemplaar van "Een kijkje in de geschiedenis van Ter Aar" aan.
- 26 Er is een begin gemaakt met de uitbreiding van het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal.

- 26 De reclamezuil met rokende cowboy aan de Plesmanlaan in Leiden is door werkers in de gezondheidszorg geheel ingepakt als protest tegen het kankerverwekkende roken.
- 27 Minister **Brinkman** geeft het startsein voor de verbouwing en restauratie van het Pesthuis voor de Nationale Natuurhistorische Presentatie.
- 29 Milieustranddag te Noordwijk aan Zee: **Themadag** over de **kustvervuiling** in aanwezigheid van minister **Nijpels** van milieubeheer.
- 31 Sluiting van de **98-jarige** firma **J.J. Bolle** Textielhuis te Voorschoten.

SEPTEMBER

- In Valkenburg is tijdens opgravingen een ca. 1800 jaar oude duiker gevonden. Dit is vermoedelijk de oudste waterregulering in ons land. Benoeming van C.R. **Schmidt** tot rayoncommandant van de rijkspolitie, post Hoogmade.
- 2 Opening van het nieuwe gemeentehuis van Noordwijk.
 - 3 Tijdens een buitengewone Raadsvergadering wordt afscheid genomen van gemeentesecretaris P. Brama van Alkemade.
 - 4 Opening van de tentoonstelling “De toekomst van Rijnsburgs verleden”.
 - 5 De historische boerderij “De Lindehoeve” te Voorschoten (in gebruik als jeugdcentrum) wordt door brand verwoest.
 - 10 De ca. 2 15 jaar oude beuk bij de ingang van de Hortus Botanicus moet worden gekapt vanwege onherstelbare aantasting door zwam.
 - 11 Opening van het gerestaureerde Spinozahuisje te Rijnsburg.
 - 12 Eigenaren van beeldbepalende panden in Voorschoten ontvangen een schrijven dat hun eigendommen op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst zijn.
 - 12 J. **Bergman**, huisarts en vele jaren wethouder te Katwijk, overleden.
 - 15 Er is een begin gemaakt met de lang verwachte reconstructie van de provinciale weg Sassenheim-Oegstgeest.
 - 17 Burgemeester **Verhoef** van Ter Aar slaat de eerste paal voor de nieuwe sport- en evenementenhal.
 - 21 De Kamer van Koophandel beijvert zich voor een tweede brug over de Rijn bij Koudekerk. Als onderdeel van een ruit om Alphen a/d Rijn zou dat de economische bedrijvigheid kunnen bevorderen.
 - 21 Commotie rond de voorgenomen sluiting van de **Pauwhof** te Wasse-naar.
 - 24 Prins Fawd, onderminister van Saoedi-Arabië, bezoekt de Flora te Rijnsburg.
 - 25 Het cultureel centrum “De Hollandsche Tuyn” is wederom verkocht.

De Leiderdorpse Oudheidkamer kan voorlopig nog vijf jaar in het pand blijven.

- 28 Oprichting van de Stichting Promotion Noordwijk, waarin de Noordwijkse Ondernemers Vereniging en de Horeca Vereniging Noordwijk samengaan.
- 29 Oud-wethouder J. Thorn van Oegstgeest is op 69-jarige leeftijd overleden.

OKTOBER

- 1 Jesus Aquirre Ortia de Zarate, de huidige hertog van Alva, bezoekt Leiden en houdt onder meer een spreekbeurt over de rol van Alva in de Tachtigjarige Oorlog.
- 1 Het gerestaureerde koetshuis van Oud-Poelgeest te Oegstgeest wordt heropend.
- 3 Begin van de sloop van het viaduct aan de Papelaan te Voorschoten, dat 15 jaar geleden was gebouwd voor de - nooit tot stand gekomen - Leidse Baan.
- 3 Herdenkingsfeest van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk in Ter Aar. Ter gelegenheid hiervan verscheen van L.P. Rietveld "Een eeuw Gereformeerd Ter Aar. Wel en wee van 100 jaar".
- 9 Mandy de Jong uit Zoeterwoude wordt wereldkampioene taekwondo.
- 11 Er is een rookverbod ingesteld voor Leiderdorpse Raads- en commissievergaderingen.
- 23 Officiële opening van "'t Groot Proffijt", het multifunctionele centrum aan de Klein Profijtlaan in de Oegstgeester nieuwbouwwijk Haaswijk.
- 25 Eerste Europese topconferentie van de milieuministers, in hotel Huis ter Duin te Noordwijk aan Zee.

NOVEMBER

- 3 Het stalhouderij-ambulancebedrijf Gebr. De Jong bestaat 100 jaar.
- 6 De oogheelkundige prof. dr. C.C. Kok-Van Alphen is in haar woonplaats Oegstgeest op 70-jarige leeftijd overleden.
- 11 Aan A.J. van Dissel is de Mr. J.W. Frederiksprijs over 1986 toegekend voor zijn aandeel in "Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht".
- 13 Hotel "Het Witte Huis" te Oegstgeest door Jan Wolkers heropend. Sinds 1960 beginnen en eindigen hier de rij-examens van Leiden en omgeving.

- 19 Ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de Historische Vereniging Oud Wassenaer biedt de burgemeester het boek "Wassenaar in woord en beeld" van Ed Janson en Robert van Lit aan prinses Christina aan.
- 20 De heer J.W. van Varik, groot kenner van de geschiedenis van Oegstgeest, op 93-jarige leeftijd overleden.
- 20 De Russische landbou wattaché Dr. Nikalaj M. Ibragninov bezoekt de Flora te Rijnsburg.
- 25 De nieuwbouw van het raadhuis van Voorschoten in gebruik genomen.

DECEMBER

- 2 Installatie van B.J. Charité als nieuwe commandant van de rijkspolitie, post Woubrugge.
- 5 De rechter eist van de eigenaar van het historische pand Molenlaan 3 te Voorschoten renovatie.
- 10 De sloop van de ruim 100 jaar oude boerderij "Kerkzicht" in de Voorhoutse wijk Oosthout staat vast.
- 12 Afscheid van J.M. Bonnike als burgemeester van Noordwijk.
- 15 Burgemeester Houdijk van Zoeterwoude verricht de eerste officiële handeling van de aanleg van rijksweg ll.
- 23 De eerste paal wordt geslagen voor het nieuwe Leiderdorpse zwembad, annex sporthal, waartoe de Raad op 29 september had besloten.

afb. 1. Straatgevecht in een Middeleeuwse stad. Gravure van J. W. Kaiser in J. Arend, Algemeene Geschiedenis des Vaderlands, 1844.

LEIDEN 1445. HOEKEN IN VERZET

door

R. Ladan en A.H. Netiv

Op Pinksteren en 1 juli 1445 verkeerde Leiden in staat van oorlog. Twee partijen betwistten elkaar in felle gevechten de macht over de stad. Deze episode uit de Hoekse en Kabeljauwse twisten maakte deel uit van het geheel van (politieke) onrust en stedelijke woelingen in Holland, in de jaren veertig van de vijftiende eeuw.

Dit artikel geeft een overzicht van de stadsgevechten, de mogelijke oorzaken en aanleidingen, de berechting van de gevangenen genomen partijangers en informatie over de verliezende, Hoekse, partij. Het verhaal is in hoofdzaak opgebouwd uit niet-verhalende bronnen: de Memoriaalboeken van het Hof van Holland, rekeningen van grafelijke ambtenaren en materiaal uit het Gemeentearchief van Leiden, in het bijzonder het *oud-rechterlijk* archief. Historiografisch materiaal, en wel de Divisiechroniek, is gebruikt ter aanvulling of om een afwijkende kijk op de gebeurtenissen te laten zien.'

Hoeken en Kabeljauwen

De Hoekse en Kabeljauwse partijen in de steden bestonden onder Philips van Bourgondië (1425/1433-1467) uit rijke families met hun aanhang." De geschilpunten waren meestal kwesties van plaatselijk belang. In de beginperiode van zijn bewind kende Holland betrekkelijk weinig partijstrijd. Hoewel Philips rond 1425 min of meer als leider van de Kabeljauwen het graafschap had veroverd op *Jacoba* van Beieren, die door de Hoeken werd gesteund, was hij niet van plan als partijhoofd op te treden. Holland moest dienstbaar zijn aan de grote Bourgondische politiek, zonder de landsheer lastig te vallen met interne problemen. Onder Philips werd het bestuur daartoe gecentraliseerd en rationeler ingericht. Er kwam een stadhouder, bijgestaan door raadsheren, verenigd in de Raad van Holland. De Raad hield toezicht op bestuur en rechtspraak in de steden. Een Rekenkamer kreeg de controle over de financiën. De stadhouder stelde, na overleg met de Brusselse regering, schout en schepenen in de steden aan. Hij moest daarbij de plaatselijke privileges in acht nemen.

Philips probeerde partijstrijd zoveel mogelijk uit te schakelen. Al in 1428, bij de Zoen van Delft, werd het gebruik van de partijnamen Hoek en Kabeljauw verboden. Op plaatselijk niveau streefde Philips naar evenwicht. Hij wenste dat in de stedelijke bestuurscolleges van schepenen en burgemeesters personen van beide kleuren werden opgenomen.

Een roerig decennium

In de jaren veertig van de vijftiende eeuw kwam het tot oproer en vechtpartijen in verscheidene Hollandse steden. Holland was tot 1441 bij een reeks oorlogen betrokken. In 1441 heerste voor het eerst sinds jaren in het gehele Bourgondische rijk vrede. Nu traden in Holland de interne tegenstellingen aan het licht.

De twisten werden door een aantal factoren in de hand gewerkt. De in april 1440 aangestelde stadhouder Willem van Lalaing schijnt de Hoeken in toenemende mate bevoordeeld te hebben, die daar weer de moed uit putten zich strijdbaar op te stellen. Zijn dochter trouwde met **Reinoud** van Brederode, de voornaamste Hoekse leider. Ook speelden de bezetting van de machtsfuncties binnen de steden en financiële motieven, zoals verzet tegen het bijdragen aan de bede en aan opgelegde schadevergoedingen, een rol.³ Jansen meent dat in de decennia rond het midden van de vijftiende eeuw de partijtegenstellingen binnen de steden sociaal-economische grondslagen kregen, een verschijnsel dat tot die tijd beperkt bleef. In Leiden zouden de kleine handwerkslieden een voorkeur voor de Hoekse partij hebben gehad, terwijl de rijke ondernemers in de lakenindustrie en -handel meer Kabeljauwsgezind **waren**.⁴

Dit alles leidde tot een aantal stedelijke oproeren en vechtpartijen. Leiden, Amsterdam en Haarlem werden het zwaarst getroffen, maar ook andere plaatsen kenden hun problemen. In Haarlem kwam het in augustus 1444 tot een uitbarsting, met een verhoging van de accijnzen als aanleiding. Later in het jaar verklaarde de stadhouder het onverdacht **Kabeljauwse** Haarlem tot rebel en nam stedelijke eigendommen in beslag. In Amsterdam benoemde Van Lalaing een schout (1442) en schepenen (1443) uit Hoekse families en wilde in 1444 zelfs het gehele college van burgemeesters uit Hoeken samenstellen. Later ontbood hij een aantal Kabeljauwen naar Den Haag omdat zij zich schuldig zouden hebben gemaakt aan 'upstal ende vergaderinge van wapeninge'. Zij weigerden te komen. Na een roerig 1444 braken in 1445 in Amsterdam straatgevechten uit.'

In 1444 was hertogin Isabella, de vrouw van Philips, al naar het onrustige Holland gekomen. Haar optreden leverde niet veel op. In hetzelfde jaar klaagden Kabeljauwen uit verschillende steden stadhouder Willem

van Lalaing bij de landsheer aan. Philips liet een onderzoek instellen, waaruit de tekortkomingen van Lalaing duidelijk bleken. Uit Leiden hebben Symon Vrederic Willemsz en Jan van Zwieten hun mening over hem **gegeven**.⁶ Op 26 april 1445 ontsloeg Philips zijn stadhouder. Diens opvolger was Mr Gosewijn de Wilde, die met de titel 'president' aan het hoofd van de Raad werd **gesteld**.⁷ Op 28 april vaardigde Philips een verbod uit op partij-schap en op het gebruik van de partijnamen, een herhaling van de bepalingen uit de Zoen van **Delft**.⁸ De verboden geven een beeld van de wijze waarop men het partijschap uitte: partijliedjes zingen, opruiende gedichten voordragen, elkaar verwijten maken over twisten uit het verleden. De partijen droegen uniforme kleding en men verenigde zich in schutterijen, buiten de reguliere stedelijke organisaties om. Velen overtraden het al vaak door de overheid herhaalde verbod op het dragen van pantsers en lange messen. Voor Leiden heeft de brief in ieder geval weinig effect gehad: voor er een maand om was trokken de **parijen** op elkaar af.

Voorspel in Leiden

Tot het uitbarsten van de gevechten in Leiden hebben zeker problemen rond de bezetting van het schoutambacht bijgedragen. In 1442 'kocht' Floris van Boschuyzen, een Hoek, het schoutambt.⁹ Enige tijd na zijn benoeming, waarschijnlijk in november 1444, wees hij zijn neef Willem Wermboutsz van der Belle als zijn 'stedehouder', dat wil zeggen **onderschout, aan**.¹⁰

In 1444 raakte Floris in conflict met de rentmeester van 'Noordholland over een koffertje met geld, de nalatenschap van een bastaard. Het koffertje was verzegeld door de 'clerc' van de rentmeester en in bewaring gegeven aan de pastoor van de **Pieterskerk**.¹¹ De landsheer had recht op de helft van het geld, maar Floris nam het koffertje mee en brak het open. Eind april 1445 dagvaardde de Raad Floris van Boschuyzen om zich op 4 mei te komen verantwoorden. Floris kwam pas op 28 juni, na eerst nog de rechtmatigheid van de aanklacht te hebben bestreden. De Raad achtte hem schuldig en gaf hem een flinke straf.¹² Deze zaak, gevoegd bij zijn **Hoeksgezindheid**, zal de verhoudingen met de pas benoemde president van de Raad geen goed hebben gedaan. Bovendien had Floris een slechte verstandhouding met Boudijn van Zwieten, van origine Leidenaar en een invloedrijk lid van de **Raad**.¹³

De zaak met het koffertje was een prachtige aanleiding om Floris, in het voorjaar van 1445, het schoutambt te ontnemen. De Raad verpachtte het aan Simon Vrederic, een Kabeljauwsgezind Leidenaar, met 12 mei als datum van **ingang**.¹⁴

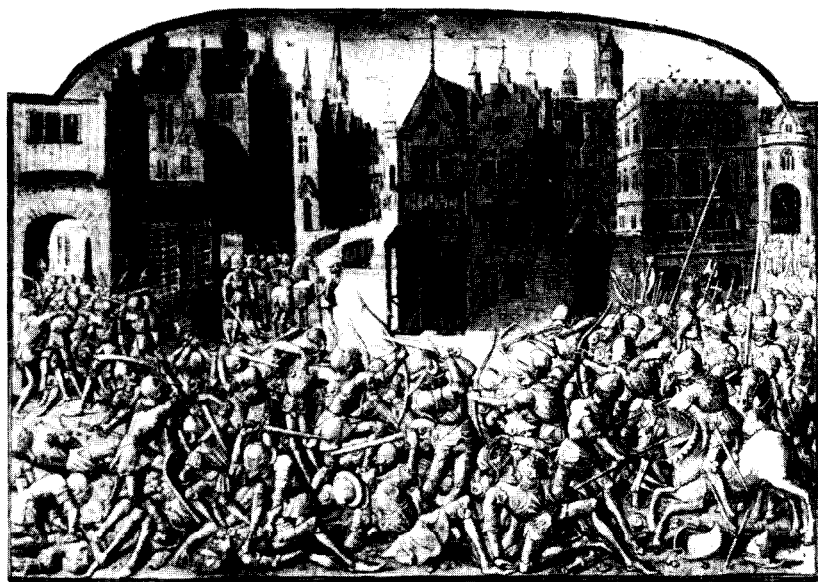
Onmiddellijk was er een geschil over de financiële kanten van de overdracht. Volgens het toenmalige gebruik behoorde de nieuwe schout aan zijn voorganger de gelden af te lossen die hij 'op het ambt had staan'." Er werd heen en weer gepraat over de juiste hoogte van het bedrag. Floris beweerde naast zijn pachtsom extra kosten gemaakt te hebben. De Raad droeg Simon Vrederic op aan Floris hetzelfde te betalen als die voor het verwerven van het ambt had gegeven. De uiteindelijke regeling was gunstiger voor Floris. Op 9 mei beloofde Simon Vrederic hem bovendien te betalen wat hij meer had uitgegeven dan zijn pachtsom." Vijf dagen later liet de President aan onderschout Willem van der Belle weten dat de oude en de nieuwe schout overeenstemming hadden bereikt over de financiële afwikkeling van de **overdracht**.¹⁷

Alles leek in der minne geschikt te zijn. Zowel Floris van Boschuysen als Willem van der Belle hadden beloofd van het schoutambt af te zien, mits Simon Vrederic zou **betalen**.¹⁸ Op 16 mei, Pinksteravond, werd in aanwezigheid van Willem van der Belle op het Leidse stadhuis de roede, symbool van de macht van de schout, aan Simon Vrederic overgedragen. Van der Belle trad op als waarnemer voor Floris van **Boschuysen**.¹⁹ Simon Vrederic had het geld voor Floris bij schepenen in bewaring gegeven, omdat Floris op dat moment door de Raad werd vervolgd voor het wegnemen van de nalatenschap van de bastaard. De landsheer wilde daarom op het geld beslag laten leggen. De schepenen gaven op hun beurt het geld in bewaring aan de pastoor van de Pieterskerk, die het in een koffertje opborg. (Het tweede koffertje met geld waar de naam van Floris aan is verbonden).*) Pas in november 1445 gaf Philips het geld onder zekere voorwaarden vrij."

Het kwijtraken van het schoutambt was een gevoelig verlies voor de Hoeken. Toch zag het er naar uit dat het overdragen ervan aan Simon Vrederic na wat heen en weer gepraat was geregeld. De gebeurtenissen van de volgende dag bewezen het tegendeel.

De bom barst: Pinksteren 1445

Op 17 mei 1445, Pinksteren, ontladden de spanningen zich. In aanwezigheid van Willem van der Belle was de roede, symbool van de macht van de schout, aan Simon Vrederic overgedragen. Floris en Willem hadden toegezegd daar in te berusten. Wellicht beschouwde Willem de maatregel om het geld onder schepenen te brengen als strijdig met de afspraken. Misschien zocht hij liever de open strijd dan de positie van de Hoeken verder te zien afbrokkelen of hadden zijn partijgangsters daar op aangedrongen. In ieder geval, op 17 mei ging Willem van der Belle met de roede in de hand de

afb. 2. Een Middeleeuws straatgevecht met ruiters en voetvolk. Miniatuur uit de Breslauer Froissart.

straat op.²² Hij werd vergezeld door Jan Wermboutsz, Jan Bertout en Coppenan Pietersz en een met zwaarden bewapend gevolg. De groep kwam Simon Vrederic, net bekleed met zijn nieuwe waardigheid, tegen. Willem en Simon Vrederic liepen op elkaar in en, was hij niet opzij gesprongen, Simon Vrederic zou omver gelopen zijn. Met dit optreden tegen de schout had Willem zich aan een zwaar vergrijp schuldig gemaakt, waarvoor de procureur-generaal bij de Raad later eeuwige verbanning zou eisen.”

De aanvaring tussen Simon Vrederic en Willem deed de emoties in het Hoekse kamp hoog oplaaien. 's Avonds om acht uur bestormde een aantal met pieken en messen uitgeruste Hoeken, onder het roepen van 'Val aan, val aan', het huis van de schout.²⁴ Het huis van Pieter van Berendrecht 'off daaromtrent' was hun uitvalsbasis.²⁵ Zij verwondden de dienstmeid van Simon Vrederic voordat zij kans zag de deur dicht te trekken. De schout was echter op het stadhuis, waar de aanvallers nu naar toe trokken.

Inmiddels waren ook de partijgangers van de schout **gealarmeerd**.²⁶ Voor het stadhuis kwam het tot een regelrecht gevecht, waarbij de strijdkreten 'Swieten' en 'Poelgeest' over de Breestraat **klonken**.²⁷ De belagers van de schout trokken aan het kortste eind. Een stel Hoeken vluchtte de

huizen van Wermhout **Jansz**, Pieter van Berendrecht en Jan Wermboutsz binnen en bleven van daar uit schieten, steken en met stenen gooien. Jan Wermboutsz had met dat doel voor ogen stenen op zijn zolder laten **leggen**.²⁸ Anderen sloegen op de vlucht.

De tijding van het straatgevecht bereikte snel Den Haag. Nog dezelfde avond kwamen de president en een aantal van zijn raadsheren naar Leiden, waar zij de tegenstanders onder de wapenen vonden. Aan de kant van de schout waren dat: raadsheer **Gerijt** van Poelgeest en diens broer Jan, **Dirc** en Jan van Zwieten, Jacob en **Gerijt Rijswijc, Boekel**, Jan en **Gerijt Heerman**. Als hun tegenstanders **Heinric** **Heinricxz** van Zwieten, Jan Wermboutsz, Jan **Heinric Hermansz** z, Jan **Bartout**, **Willem Clais Bonnenz**, Jan **Florijs knecht** van Boschuyzen, **Pieter** van Berendrecht, Jan **Danelsz**, **Meynairt Aemtsz**, Jan van Haesbrouck en 'nog veel meer anderen'.²⁹ Het was duidelijk dat verscheidene aanzienlijke Leidse families het zwaard hadden opgenomen.

De Haagse bestuurders stonden voor de gevolgen van een ware veldslag. Aan beide zijden waren slachtoffers gevallen. Een aantal Hoeken was gevlucht, anderen **haden** zich in huizen verschanst en een aantal lag nog op straat, te gewond om weg te kunnen komen.

Adempauze: van Pinksteren naar 1 juli 1445

De partij van schout Simon Vrederic had in het gevecht de overwinning behaald. De inbreuk op de rechtsorde was groot geweest, en de landsregering trok de vervolging aan zich. De dag na Pinksteren werd vanwege de landsheer een vrede opgelegd, voorlopig tot St. **Jansdag** Middenzomer, 24 juni.³⁰ De Raad was na het afkondigen van het bestand meteen afgereisd, maar nog dezelfde dag - 18 mei - ging er een bode naar Simon **Vrederic**.³¹ De schout moest voor de ochtend van de 19e het gerecht en de vroedschap bijeen roepen voor een gesprek met Raad en commissarissen, de ambtenaren die het onderzoek naar het handelen van Lalaing hadden ingesteld. De president heeft de Leidenaren waarschijnlijk flink de les gelezen en een onderzoek naar de toedracht van de gebeurtenissen aangekondigd. Al op 20 mei vertrokken de raadsheren **Gerijt Potter** van der Loo, Mr Bertelmeus a la Truye en Mr **Lodewijc** van der Eyke uit Den Haag naar Leiden voor dit onderzoek. Zij namen voldoende tijd om zich goed op de hoogte te stellen: bij hun terugkeer declareerden zij de kosten voor een reis van vier **dagen**.³²

De Raad heeft niet de illusie gehad dat de opgelegde vrede de rust in Leiden zou verzekeren. Op 17 juni wees de grafelijke regering heer **Gerijt** van Poelgeest en heer **Willem** van Alcmade aan als 'capiteynne ende bewaeres' van Leiden.³³ Hun taak was de stad in vrede te houden en de

schout te steunen. De kapiteins kregen ruime bevoegdheden. Het gerecht en de andere inwoners van Leiden moesten beide heren 'onderdanig, gehorig, gehulpig **ende** bijstandig' zijn in 'alle **saken**'. Uitdrukkelijk kregen zij het recht de noodklok te luiden en de stadsbanier de straat op te voeren tegen hen die zouden opstaan tegen het landsheerlijk gezag. Ook trok de landsheer de berechting van doodslag, verwonding en gevangenneming, gepleegd in het kader van een opstand, aan zich.

Met de benoeming van de kapiteins werd de zeggenschap over het stedelijke machtsapparaat in handen van vertegenwoordigers van de landsheerlijke regering gelegd. Philips wilde zijn schout wel in het zadel houden, maar kon aan hem het handhaven van de orde in Leiden niet overlaten. Beide kapiteins waren goed bekend met Leiden. **Gerijt** stamde uit het plaatselijke adellijke geslacht Van Poelgeest. Zijn carrière maakte hij voornamelijk in dienst van de grafelijke regering. Willem van Alcmade was in Leiden al één keer schepen en drie keer burgemeester **geweest**.³⁴

Het bestand en de aanstelling van de kapiteins waren maatregelen om herhaling van de vijandelijkheden te voorkomen. De vervolging van de Leidenaren die tegen de schout waren opgestaan werd niet vergeten. In juni werden de voornaamste Hoeken gedagvaard om zich de 29ste in Den Haag te komen **verantwoorden**.³⁵ Het waren Willem Wermboutsz van der Belle, Heinric Heinricxz, Jan Wermboutsz, Jan **Henric** Hermansz z, Jan Bartout, Willem Hugenz, Claes **Bonnens** van Soeterwoude, Coppenan Pietersz en Jan **Florijs** knecht van **Boschuysen**.³⁶ In plaats van de gedaagden verschenen Leidse bestuurders op de zitting, die de competentie van de Raad betwistten. Zij betoogden dat de daders op grond van de Leidse privileges voor schout en schepenen terecht zouden mogen staan. De Raad wilde bedenktijd en stelde de behandeling **uit**.³⁷ De gebeurtenissen op de eerste juli haalden vervolgens deze rechtszaak in, maar de Raad bleef deze groep wel vervolgen op grond van de aanklacht naar aanleiding van **Pinksteren**.³⁸ Jan Bartout en Jan Wermboutsz, de twee Hoekse **schepenen** die hadden meegevochten, raakten voor eind juni hun ambt kwijt.³⁹

Naar alle waarschijnlijkheid heeft Leiden de rest van de maand mei en in juni een broeierig sfeertje gekend. De Leidse correctieboeken geven de weerslag van één conflict, waar ook Haarlemse burgers bij waren betrokken. Twee Haarlemse poorters hebben tegen enkele andere Haarlemmers en een paar Leidenaren 'veel **quade** onbetamelike **ende** onbequamelike woirde **ende** partilike hantieringe' begaan. De stedelijke overheid trad hier tegen op, men vreesde er 'grote zware ongenoichte **ende** verdriete of te komen'.⁴⁰ Het waren profetische woorden.

Op 1 juli was het oorlog in Leiden. De aanleiding van de strijd is, hoewel Memoriael en Divisiekronek niet geheel overeenstemmen, duidelijk. In de avond van de dertigste juni kwam het tot een woordenwisseling tussen Boeke1 **Heerman** en Jan **Danelsz**.⁴¹ Met een boog schoot Jan **Danelsz** door een openstaand raam van het huis van Jan **Heerman**, de vader van **Boekel**. Daarmee brak hij de vrede die na het Pinkstergevecht was opgelegd. De Divisiekronek plaatst de ruzie eerder in de tijd. Boeke1 **Heerman** zou eens voor zijn huis hebben gezeten, toen de langslopende Jan **Danelsz** een wind liet. Boeke1 nam dat hoog op, en in de tijd daarna verslechterde hun verhouding. Beiden werden door hun partijgangers gesteund. De **wrijvingen** **wonen** aan intensiteit, met de twist van de eerste juli als **resultaat**.⁴²

Het lijkt erop dat Jan **Danelsz** opzettelijk het conflict met Boeke1 heeft gezocht. Hij behoorde geen boog bij zich te hebben. Ook meldt het Memoriael – dat de indruk van een getuigenverslag geeft – dat hij na het schot haastig ‘over **rugge**’ (terug) ging, daarmee aangevend dat zijn komst een bewuste actie **was**.⁴³

Na het schot gelost te hebben rende Jan **Danelsz** door de Schoolsteeg en de Varkenssteeg naar de Strate in het stadsdeelte **Maredorp**, de huidige Haarlemmerstraat. In **Maredorp** maakte hij een ‘grote vergadering’. Vervolgens trok hij met zijn vrienden en magen over de **Visbrug** naar de Maarsmansteeg. Daar voegden Jan van Haesbrouck en Meynairt Aertsz, evenals Jan **Danelsz** ook al voormannen met Pinksteren, zich bij wat tot een grote, gewapende menigte was aangegroeid. Men was bereid het op strijd met de schout en de kapiteins aan te laten komen. Hoewel er twee strijdmachten op de been waren – ook de schout had zijn vrienden en magen opgetrommeld – kwam het die avond niet tot een handgemeen. Na moeizaam onderhandelen sloten de partijen een bestand tot de volgende dag twaalf uur. De landsheerlijke vrede had afgedaan.

De volgende ochtend waren Jan **Danelsz** en Meynairt Aertsz al om negen uur bij Jan van **Rijn**.⁴⁴ Diens huis in **Maredorp** was het verzamelpunt waar de Hoeken zich van wapens en andere uitrusting voorzagen. De groep trok vanuit **Maredorp** naar de stadhuuszijde van de Nieuwe Rijn. Tot een aanval op de voor het stadhuis opgestelde tegenstanders kwam het niet. De groep ging over de Koornbrug weer terug naar de andere kant van de rivier, door de Nieuwstraat, om bij het kerkhof van de Hooglandse Kerk uit te **komen**.⁴⁵ Wellicht waren zij te zeer in de minderheid of schrokken zij terug voor een directe confrontatie met de president van de Raad.

Ook de andere partij had niet stilgezeten. Nog op de avond van 30 juni was in Den Haag de president op de hoogte gebracht. In de vroege ochtend

voren. Onder hen de burgemeesters Willem van Berendrecht en **Florijs van Zijl**. Zij weigerden hun dreigende houding te laten varen. De President richtte zich tot Willem van Berendrecht, die hij de belangrijkste van dit groepje achtte, en vroeg hem naar de reden van hun optreden. Hij raadde de Hoeken aan de wapens neer te leggen, want de Raad was niet naar Leiden gekomen om strijd te leveren, maar om klachten aan te horen en recht te doen.

De opstandelingen gingen niet op de woorden van de president in. Zij riepen hem toe een beslissing te willen forceren, ook al zou dat op de gevangenis uitdraaien, en vuurden hun partijgenoten aan om door te zetten. De president zag dat hij geen succes had en trok zich terug voor beraad. Twee keer stuurde de Raad een delegatie naar de oproerlingen, met de opdracht zich over te geven. Beide keren kwam die onverrichter zake terug. De Haagse bestuurders constateerden dat zij met 'zoetichheit' niet verder kwamen. Met het stadsbanier voorop stormde de 'regeringstroepen' op de verzamelde Hoeken af. De aanval sloeg meteen door. Het lijkt erop dat de Hoeken tijdens het schreeuwen, dreigen en onderhandelen door de onstuijmige stormloop werden **verrast**.⁵⁰ De doorzetters maakten slachtoffers onder hun aanvallers door hen vanuit huizen onder vuur te nemen, anderen vluchtten het kerkhof van de Hooglandse kerk op of renden de kerk zelf binnen. Een aantal wist de stad in te verdwijnen.⁵¹

De Hoekse nederlaag was volkomen. In de omgeving van de kerk werden ongeveer 112 rebellen, waaronder Willem van Berendrecht, gevangen genomen. Het asylrecht baatte hun niet. De overwinnaars drongen op het kerkhof en in de kerk door om hun tegenstanders te grijpen. Nog dezelfde avond brachten zij de gevangenen naar Den Haag. De Raad zette zes wagens in die, bij het licht van fakkels, de reis die nacht twee keer **maakten**.⁵² Ook de heer van Wassenaar stelde zijn wagens ter **beschikking**.⁵³

De eerste maatregelen

De meeste gevangenen kwamen terecht in de Poort bij het Hof, de grafelijke gevangenis. Een aantal werd ondergebracht in herbergen, Het Gulden Hooft, de herberg Woerden en bij Pelletgen, 'onder den boomgaert an die **Plaetse**'.⁵⁴ Andere Hoeken werden op borgtocht **vrijgelaten**.⁵⁵ Veel gevangenen hebben in ieder geval tot eind augustus 1445 **vastgezet**.⁵⁶ Ook de later opgespoorde opstandelingen werden of in hechtenis genomen, of na het stellen van zekerheid vrijgelaten. De Raad handhaafde ook 'vreemde' troepen in de stad. Aemt van Egmond kreeg bevel met een deel gewapende mannen in Leiden te legeren.⁵⁷

De avond van de eerste juli was een deel van de aanstichters en **meelo-**

afb. 4. De “Gevangenpoort” in Den Haag, waar vele Leidse Hoeken gevangen werden gezet. Foto A.H. Netiv.

pers aan arrestatie ontkomen. De Raad liet meteen in Leiden een onderzoek naar hun identiteit instellen. Bij verstek verbande de Raad 23, uit getuigenverklaringen bij naam bekende, voortvluchtigen voor eeuwig uit Holland, Zeeland en Friesland. Hun goederen werden verbeurd verklaard. Tot deze roep behoorden Pieter van **Berendrecht** en burgemeester Florijs van **Zijl**.^{5f} Overigens maakte de Raad daarbij een foutje. Een drietal veroordeelden had de schout toegezegd zich voor vervolging beschikbaar te houden, een verhaal dat de schout bevestigde. Hun zaak werd **heropend**.⁵⁹

Met deze getuigenverklaringen was de Raad nog niet tevreden. Men wist dat zich binnen Leiden nog vele opstandelingen schuilhielden, die veinsden niet bij de gevechten aanwezig te zijn geweest. Op 10 juli kreeg het stadsbestuur opdracht bekend te maken dat ondergedoken Hoeken zich binnen tien dagen moesten aanmelden. Zonodig moest de schout na die termijn zelf op **jacht**.⁶⁰ De actie had succes: eind juli liet de president in Den Haag celruimte klaar maken voor over te brengen Leidse gevangenen.⁶¹ Ook buiten Leiden werd gezocht: op 13 juli ging een bode naar Gouda. De baljuw-rentmeester moest alle ‘ballingen’ uit Leiden (waarschijnlijk zijn hiermee vluchtelingen bedoeld) **arresteren**.⁶²

Net zoals na Pinksteren stelde de Raad een onderzoek in naar de toedracht van de opstand. Half juli waren de raadsheren Jan Ruyrock en Jan

van der **Mije** in Leiden.” Maar ook de gevangenen werden aan de tand gevoeld, en van de verhoren werd een verslag gemaakt. Voor het vele schrijfwerk dat de Leidse opstand meebracht kreeg **Jannes**, klerk bij de Raad, een extra **vergoeding**.⁶⁴

In augustus reisde Jacob **Bossart**, de procureur bij de Raad, met informatie over de Leidse gevangenen naar Philips, die in Henegouwen verbleef, om hem te informeren over de gevechten en zijn ‘wille dair of te weten’.⁶⁵

De bestraffing van de opstandelingen

Voortvarend had de Raad deze eerste maatregelen genomen. Nu richtte hij zich op de afwikkeling van de opstand, een heel karwei. Nog in de tweede helft van 1446 werden boden uitgezonden om Hoeken te dagvaarden, waaronder de Leidse schutters die op 1 juli niet onder de wapenen waren **gekomen**.⁶⁶ Ver in 1447 reisde een bode naar Leiden om nog niet betaalde boetes te **ontvangen**.⁶⁷ Het totale aantal bestraffen is door de gefaseerde berechting niet meer te achterhalen.

Drie opstandelingen werden ter dood veroordeeld. De overige straffen waren verbanning, boete of een combinatie van die twee. Bedevaarten zijn nauwelijks opgelegd. De bronnen noemen slechts de bedevaart naar Wisenack die een drietal Leidenaren moest **doen**.⁶⁸ Zowel de zwaarte van de verbanningen als de hoogte van de boetes liep sterk uiteen.

Al op 8 juli 1445 sprak de Raad het doodvonnis uit over Jan Danelsz, Meynairt Aemtsz en Jan van **Haesbrouck**.⁶⁹ Waarschijnlijk is hun zwaar aangerekend dat zij op de avond van de dertigste juni en op 1 juli de naar aanleiding van Pinksteren **opgelegde** vrede, waarin zij met name stonden genoemd, hadden gebroken.⁷⁰

De rentmeester van Noordholland gaf in zijn rekening over februari 1445-februari 1446 een overzicht van de ontvangen boetes, in totaal van rond de tachtig **personen**.⁷¹ De boetes liepen uiteen van 5 schilden van 28 groten elk, dus ruim £4 Hollands, tot £600 Hollands. Tot de veroordeelden behoorden Hoekse kopstukken als Willem van Berendrecht (£600 boete), **Matheus** van Berendrecht (£500), Jan van Rijn (£400) en een drietal leden van de familie Van **Zijl**, waaronder provisor heer **Dirc** Reyner van **Zijl**. Ook de namen Willem Gerijtsz en Jacob Gerijtsz van Poelgeest, familieleden van één van de kapiteins, vallen op. Waar de lijst beroepen noemt, zijn het voornamelijk ambachtslieden. Hun boetes liepen uiteen van ruim 9 tot ruim 37 pond Hollands.

Ongeveer tien van de tachtig kregen, zo blijkt elders, behalve een boete ook een **banstraf**.⁷² Het zijn niet de bekendste namen of zwaarstbeboete Hoeken uit de lijst. Wellicht werden zij verbannen omdat zij bijzonder fel

waren opgetreden of tegenstanders hadden verwond of gedood. In die gevallen kan het raadzaam zijn geweest hen uit de stad te verwijderen om confrontaties met slachtoffers of nabestaanden te vermijden.

Dit laatste kan ook gespeeld hebben bij de keuze van verbanning g als hoofdstaf, bij vonnis van 4 augustus 1445 aan 33 man **opgelegd**.⁷³ De zwaarte liep uiteen van één jaar verbanning uit Leiden tot voor eeuwig uit alle gebieden van de landsheer. Voor allen stond op **banbreuk** de doodstraf. Eind augustus beliep het aantal banstraffen bijna 60, de voor eeuwig verbannen voortvluchtigen meegerekend.

De goederen van de drie ter dood gebrachte Hoeken werden verbeurd verklaard. De bezittingen van een aantal andere muiters trof hetzelfde lot. In juli kwam personeel van de Raad naar Leiden om huisraad en andere roerende zaken te verzamelen en in beslag te **nemen**.⁷⁴ In oktober 1445 kreeg het Leidse gerecht opdracht bekend te maken dat belangstellenden bij de rentmeester goederen van ballingen konden **kopen**.⁷⁵ Soms kochten familieleden spullen op. Dirc Wouter deed dat voor zijn broer Pieter Danelsz en Jan van Zijl voor zijn zoon Florijs, voor bedragen van ruim 1850 en 800 pond **Hollands**.⁷⁶

De immateriële gevolgen van de strijd kregen ook aandacht. President en Raad stuurden Mr. Willem Coen, provisor van Rijnland, naar de bisschop van Utrecht met een verzoek om reconciliatie van het kerkhof van de **Pancras**, dat door het gevecht op Onze Lieve Vrouwe-avond was **ontwijd**.⁷⁷

Naast dit alles liep de zaak tegen de Hoeken die met Pinksteren de schout hadden aangevallen. Negen man waren oorspronkelijk gedagvaard. Vier van hen waren waarschijnlijk na 1 juli gevlucht: Willem van der Belle, **Henric** Henricxz, Claes **Bonnenz** en Jan Florijs knecht van Boschuysen. Als balling werden zij bij verstek voor eeuwig verbannen en hun goederen **geconfiskeerd**. Vier anderen kregen in augustus 1446 een boete en een tijdelijke **verbanning**: Jan Wermboutsz, Jan **Henric** Harmansz, Jan Bartout en Copenan **Pietersz**.⁷⁸ De laatste, Willem Hugenz, wordt in de vonnissen niet genoemd.

Hoe lang duurt eeuwig?

Minstens 60 Leidenaren waren verbannen en een grotere groep was beboet. En dat was nog maar de oogst van de eerste maanden. In de periode vlak na de opstand was het de Raad ernst met de bestraffing van de opstandelingen. Maar al vlug werden in ieder geval de banstraffen verzacht door herroeping of het geven van een vrijgeleide. Dit laatste lijkt op vrij grote schaal te zijn gebeurd.

Al in december 1445 kregen Pieter Gerijtsz en Andries Hugenz, voor twee respectievelijk één jaar uit Leiden verbannen, toestemming naar de stad terug te keren, mits zij zich goed zouden **gedragen**.⁷⁹ De eeuwige ban van **Henric Henricxz** van Zwieten werd in december 1446 **opgeheven**.⁸⁰ In februari 1447 verlangde de Raad de geleide van Willem en **Matheus** van **Berendrecht** en Florijs van **Zijl**, die zij kort daarvoor hadden gekregen.” Ook zij waren voor eeuwig verbannen. Willem van der Belle, die voor zijn aandeel in het gevecht met Pinksteren dezelfde straf had gekregen, werd alweer in 1447 in Leiden voor het overtreeden van een keur **beboet**.⁸² In de loop van 1447 en 1448 ging het verlenen van **geleides** gestaag **door**.⁸³

Een vrijgeleide onder voorwaarde van goed gedrag gaf extra mogelijkheid om Hoeken onder de duim te houden. Zo werd de brouwer Jan van Rijn in augustus 1448 op zijn vingers getikt omdat hij was uitgevallen tegen de pachter van de bieraccijns. Hoewel zijn woorden zonder politieke strekking waren, oordeelde de stad dat hij in strijd handelde met het geleide ‘daar hij **ende** meer andere op gaan’. Dat bepaalde immers in het algemeen dat zij niemand in woord of daad zouden **misdoen**.⁸⁴

Van **Mieris** geeft een lijst met 49 ballingen die in augustus 1449 amnestie **kregen**.⁸⁵ De lijst noemt zeker acht voor eeuwig verbannen Hoeken. De korte verbanningstermijnen waren al verstreken, zodat we mogen aannemen dat het een vrij complete opsomming van de zware gevallen betreft. Het lijkt dan ook een algemene amnestie. Voor een aantal zal dat slechts het omzetten van hun vrijgeleide zijn geweest. Rond 1450 waren de ballingen dus weer in de stad terug.

Vanzelfsprekend nam het neerslaan van de opstand de **partijtegenstellingen** niet weg. Nog jaren later kon Hoekse wrok een uitweg zoeken. **Gerijt** Willemsz die keyser had deelgenomen aan het oproer en was daarvoor bestraft. In de zomer van 1448 veroordeelde het gerecht hem omdat hij ‘heetelike **ende** partilike’ woorden, en niet voor de eerste keer, had gesproken over de gebeurtenissen van 1445. Als er nog eens zo’n avond zou komen, wat **Gerijt** vurig hoopte, zou hij er beter op voorbereid zijn, ‘**ende** die **catten** (= Kabeljauwen) en **souden** hem van **sijnen** hoick niet mogen **sien**’.⁸⁶ Het kwam hem op een verbanning te staan. **Gerijt** deed inderdaad bij de volgende Hoekse coup, in 1481, weer **mee**.⁸⁷

Karakteristiek van de opstand

De Memorialen en de grafelijke tresoriersrekeningen zijn duidelijk in hun benoeming van de gevechten. Pinksteren wordt consequent een gevecht tegen de schout, 1 juli een gevecht tegen de president en de Raad genoemd. Afgezien van de neutrale term ‘vegtelic’ is doorgaans sprake van

‘rebellicheit’, ‘upstal’ en ‘rijsinge’.⁸⁸ Een opstand tegen het landsheerlijk gezag was de Hoekse actie niet, maar na het afzetten van Lalaing was het op centraal niveau gedaan met het Hoeksgetinte beleid. De Hoeken vonden daardoor Den Haag tegenover zich, wat ook de bronnen kleurde.

De Leidse strijd was ook zeker geen beraamd onderdeel van een brede, gewestelijke, Hoekse actie. Het ziet er naar uit dat tegenstellingen binnen de stad, en primair de gang van zaken in de stad betreffende, voorop stonden. De onlusten begonnen met een machtsstrijd rond het schoutambt. Als een interne stedelijke machtsstrijd inderdaad centraal stond, dan moet die ook waarneembaar zijn in de vervulling van de andere ambten. Mogelijk was het door de landsheer nagestreefde globale evenwicht tussen Hoeken en Kabeljauwen in het bestuur onder Floris van Boschuyzen verstoord en werden na de opstanden de Hoeken uit het bestuur geweerd.

De Dertien

In de 2,5 jaar van 1434 tot 1457 bekleedden 94 mensen een ambt in het stadsbestuur: schout, (acht) schepenen en (vier) burgemeesters, tezamen de Dertien genoemd. Daarvan hadden er 29 een functie vóór deze **periode**.⁸⁹ Van 1434 tot 1457 kwamen dus 65 nieuwe mensen in het bestuur, gemiddeld minder dan drie per jaar. Een aanwijzing voor grote verschuivingen zou een extreem groot aantal nieuwelingen in het bestuur in een bepaald jaar kunnen zijn. Jaren waarvoor dat gold waren 1434, dat we nu verder buiten beschouwing laten, 1441 (vijf), 1442 (vijf), 1443 (zeven) en 1444 (zes). Dit valt ongeveer samen met de ambtsperiode van Lalaing.

Van de mensen die in 1441 in de Dertien zaten waren drie Kabeljauw en twee waarschijnlijk **Hoek**.⁹⁰ De andere acht waren in ieder geval geen Hoekse opstandelingen of borgen voor opstandelingen. Van de vijf nieuwelingen waren er twee Hoek. 1441 was dus geen jaar van een overtuigende Hoekse of Kabeljauwse signatuur.

De jaren 1442-1444, onder schout Floris van Boschuyzen, zagen een groot aantal bestuurders de revue passeren: 32. Van die 32 hadden 12 al tijdens schout Gijsbrecht van Zwieten (1435-1442) een bestuursfunctie bekleed: 3 **Kabeljauwen**⁹¹, 4 **Hoeken**””, 3 borgen voor Hoekse **opstandelingen**⁹³, 1 zeer naast familielid van een **Hoek**⁹⁴ en een borg voor Floris van **Boschuyzen**.⁹⁵ Als we ervan uitgaan dat in ieder geval de borgen en de naaste familie van Hoeken geen Kabeljauwen waren (zolang het tegendeel niet blijkt een redelijke veronderstelling), dan zal de meerderheid van de twaalf ‘oudgedienden’ in 1442-1444 Hoeks zijn geweest. Van de twintig overige ambtsdragers in deze jaren maakten 18 hun debuut. Vijf daarvan waren zeker opstandelingen.⁹⁶ Drie man waren borg voor een Hoek.”

Mogelijk komen er nog een opstandeling en een borg bij.⁹⁸ Van acht man is de partijvoorkeur niet duidelijk. De laatste twee in de Dertien van 1442-1444, onder wie waarschijnlijk één Hoek⁹⁹, hadden vóór 1435 een functie bekleed, maar waren tijdens schout Gijsbrecht van Zwieten buiten het bestuur gebleven.

Voor al het grote aantal nieuwelingen maakt aannemelijk dat het stadsbestuur in de jaren 1442-1444 een zeer aanzienlijke versterking van het Hoekse element kende, waarschijnlijk onder invloed van Lalaing.

Van de 32 Leidernaren die in 1442-1444 bestuurlijk de lakens uitdeelden, kwamen er 19 niet meer terug in het bestuur. Dertien man deden dat wel, van wie vier pas na 1448. De breuk tussen 1442-1444 en 1445-1448 ligt voor de hand, aangezien veroordeelde Hoeken, ook als zij op geleide in Leiden waren, geen bestuursfunctie mochten vervullen.¹⁰⁰ Van de 19 die na 1444 niet meer terugkwamen, waren er 6, misschien 7, veroordeelde Hoeken. Vier waren niet-veroordeelde Hoeken of zeer naaste familieleden. Vijf stonden borg voor een Hoek en één was borg voor Floris van Boschuysen. Van de 19 hadden er dus 16 of 17 een connectie met het Hoekse kamp. Van de dertien die wel terugkwamen in het bestuur waren er 3 Kabeljauw; 1 was een veroordeelde Hoek, 5 of 6 waren borgen voor Hoeken en 1 een naast familielid. Van twee personen is de partijvoorkeur onbekend.

Het volgende patroon komt naar voren. Na een aantal redelijk rustige jaren kwam in de jaren 1440 een drastische bestuursvernieuwing tot stand. Deze begon al in 1441, nog onder schout Gijsbrecht van Zwieten, en zette onder schout Floris van Boschuysen door. De Hoeken speelden in de jaren 1442-1444 een dominante rol. Met de opstanden van 1445 kwam aan deze ontwikkeling een abrupt eind. Een groot aantal Hoeken kwam buitenspel te staan.

In de jaren 1445-1448 waren 34 personen lid van de Dertien. Acht hiervan waren zeker Kabeljauw, twee waarschijnlijk. Gezien het kleine aantal bekende Kabeljauwen is dat een hoog getal, dat nog veel meer Kabeljauwen waarschijnlijk maakt. Van de overige waren er vijf borgen van Hoeken en één was zelf Hoek.¹⁰¹ Een Kabeljauws overwicht is aannemelijk, ook al omdat er niet uitzonderlijk veel nieuwe namen bijkomen, wat bij een **influx** van debuterende gematigde Hoeken – in plaats van de felle Hoeken uit 1442/44 – het geval zou moeten zijn. Bovendien zijn 3 of 4 van de nieuwelingen Kabeljauw.¹⁰²

De Veertigen

De Veertigen was het in 1449 door Philips ingestelde college dat de voordracht voor het schepenambt mocht uitbrengen.¹⁰³ Een Kabeljauws over-

wicht in 1445-1448 is daarom zo belangrijk omdat 26 van de eerste Veertigen in die periode een bestuursfunctie bekleedden. Van deze 26 waren er 6 Kabeljauw, 2 borg voor een Hoek en één opstandeling. Van de overige 14 waren er 2 opstandeling, 2 Kabeljauw, 1 borg voor een Hoek, 1 borg voor Floris van Boschuyzen en 1 familielid van een notoire **Hoek**.¹⁰⁴ Ook in de Veertigraad lijkt een Kabeljauws overwicht dus niet vergezocht.

Het privilege van de Veertigen werd gegeven nadat 'enige vervolchden' getracht hadden het schepenambt bij Philips te kopen. Leidse gedeputeerden in Brussel kregen er lucht van en de vroedschap besloot actie te ondernemen. Tegen goed geld verkreeg men het **privilege**.¹⁰⁵ De 'vervolchden' met genoeg geld om het schepenambt te kopen moeten wel na de opstand van 1445 buitenspel gezette Hoekse notabelen zijn geweest. Zij mochten op dat moment geen bestuursfunctie uitoefenen."¹⁰⁶ Als we aannemen dat de boetes na de juli-opstand behalve naar de ernst van het optreden ook naar draagkracht werden opgelegd, komen in aanmerking: **Dirc** en **Jan van Zijl**, **Willem** en **Matheus** van Berendrecht, **Andries** Roelofsz, **Pouwels** van der Laan, **Dirc** Reynier van **Zijl**, **Jan** Heinricz en **Jan Bartout**.¹⁰⁷ De families Van **Zijl** en Van Berendrecht komen, gezien hun bestuurservaring, vermogen en connecties, het meest in aanmerking voor de poging het **schepenambt** te kopen.

De tesoriers

Naast de Dertien en de Veertig was er nog een college dat in de problemen van de jaren veertig een rol heeft gespeeld: de tesoriers. Voor het eerst sinds jaren stelde de stad in 1444 (twee) tesoriers aan, belast met het beheer van de stedelijke financiën. De functie werd bij keur van 6 juni 1444 ingesteld. De tesoriers traden toen of in november 1444 in functie. Zij stonden onder het gezag van de Dertien."¹⁰⁸

Marsilje ziet in de aanstelling van tesoriers een inperking van de Hoekse invloed in de stad, omdat zo de macht over de stedelijke geldmiddelen aan het - door de Hoek **Claes** van Boschuyzen overstemde - kwartet burgemeesters werd onttrokken.¹⁰⁹ De tesoriers werden echter onder de Dertien geplaatst, die in die tijd bepaald Hoeksgezind waren. Van de constructie op zich was dus geen beperking van de Hoekse invloed te verwachten. Het is evenzeer mogelijk dat met de instelling van tesoriers een versterking van de Hoekse positie werd beoogd. De afschaffing van het ambt in november 1445 is daarmee in overeenstemming: na de val van de Hoeken werd de door hen ingestelde functie weer geschrapt. Helaas helpen de namen van de tesoriers uit 1444, **Clais** **Claisz** en **Heynric Heynricsz**, niet verder. Hun eventuele partijschap is onbekend.

De Hoekse partij

De verdeling van de bestuursfuncties speelde een belangrijke rol in de jaren veertig. Het ligt voor de hand dat een groot deel van de opstandelingen uit de bovenlaag van de bevolking kwam, die belang had bij de verdeling van de ambten.

Bij de Pinksteropstand was dat zeker het geval. Van de 17 met naam bekende opstandelingen waren 5 (oud-)schepen: Jan Danelsz, Jan Henrick Harmansz, Jan Wermboutsz en Jan Bartout in 1442-1444 en Coppenan Pietersz in 1427-1428.¹¹⁰ Willem Wermboutsz van der Belle was **onderschout**. Drie waren familie van Floris van Boschuyzen: zijn neven Jan en Willem Wermboutsz en zijn zwager Jan Danelsz.¹¹¹ Twee opstandelingen waren **knechts** die bij deze families hoorden: Raiphorst, knecht van Wermbout **Jansz** en Jan Florijsz, knecht van Willem **Wermboutsz**.¹¹² De opstandelingen met Pinkster bestonden uit een betrekkelijk kleine groep, waarvan de helft of meer bestond uit (ex-)bestuurders en hun personeel. Tot hen behoorden leden van aanzienlijke families.

afb. 5. Binnen defamilie van Swieten kwamen aanhangers van beide partijen voor. Gijsbrecht van Swieten (rechts) was de Hoekse schout van 1435-7442, terwijl Jan van Swieten (links) **meevocht** aan Kabeljauwse kant. Detail uit de memorietafel van de Van Swietens, 1552. Stedelijk Museum De Lakenhal. Foto A. *Dingjan*.

Het 'vegtelic' van 1 juli was een veel uitgebreider aangelegenheid. Minimaal een kleine 200 Hoeken deden er aan mee. Ook bij deze opstand namen ontevreden uit het stadsbestuur het voortouw: Jan Danelsz - in juni als schepen afgezet - was verantwoordelijk voor de aanleiding, Florijs van Zijl en Willem van **Berendrecht**, beide burgemeester, voerden het Hoekse legertje aan. Uit de verschillende lijsten met boetes, verbanningen en vrijgeleides blijkt dat zowel met Pinkster als op de eerste juli de familie van Boschuyzen zich afzijdig hield.¹¹⁴ De Van Zijls en de Van **Berendrecht** leverden met 5 en 3 deelnemers een goede bijdrage. Ook de familie Van Rijn, een derde kapitaalkrachtige familie die aan Hoekse zijde meevocht, kwam met 4, mogelijk 5, man. Binnen een familie konden overigens aanhangers van beide kampen voorkomen. Dat gold bijvoorbeeld voor de geslachten Van Zwieten en **Poelgeest**.¹¹⁴

De leiding van de Hoeken was in handen van Leidenaren uit de noordelijke delen van de stad. Jan van Rijns huis in **Maredorp** was in de ochtend van de eerste juli het verzamelpunt van de Hoeken. **Matheus van Berendrecht** had banden met de Onze Lieve Vrouwe-kerk en Floris van Zijl en zijn vader Jan van Zijl Claisz hadden van alles te maken met het Onze Lieve Vrouwe-gasthuis, gesticht door hun (groot-)vader Clais **Renger**.¹¹⁵ Een broer van Floris van **Zijl**, Clais Renger, was van 1464- 1482 pastoor van de Pancras. Daarvoor was hij al **kanunnik**.¹¹⁶

Het is dus niet verwonderlijk dat de opstandelingen op de eerste juli de twee noordelijke parochies in hun bezit hadden en de klokken van **Vrouwekerk** en Pancras luidden. Als de leiders uit dat deel van Leiden kwamen, is het niet onaannemelijk dat ook hun aanhang daar vandaan kwam. Wellicht knoopten partijtegenstellingen aan bij de van oudsher bestaande animositeit tussen Blauwsteners en Rooisteners, zoals de bewoners van respectievelijk het zuidelijke en het noordelijk stadsdeel elkaar over en weer met scheldnamen **noemden**.¹¹⁷ Ook kunnen de sociale netwerken binnen de twee noordelijke parochies een rol hebben gespeeld.

In ieder geval 37 opstandelingen hielden zich bezig met de lakenhandel, een groot deel daarvan was waarschijnlijk - in de jaren rond het midden van de vijftiende eeuw - drapenier, 5 waren voller en 3 **wever**.¹¹⁸ Zes waren geestelijke, van wie 5 een band hadden met de **Pancras**.¹¹⁹ Dat is niet de verklaren met verzet tegen het schenden van het asylrecht van de Pancras. Eén van hen, Clais Renger, een broer van Florijs van **Zijl**, was al op de avond van 30 juni bij de ongeregelde heden **betrokken**.¹²⁰ Als beroepen buiten de textiel noemen de bronnen: barbier, balmaker, brouwer, gortmaker, patijnmaker (klompenmaker), schuytmaker, **cuper**, goudsmid, snijder, vleeshouwer, fransijnmaker (perkamentmaker), bakker, 'knecht', **pottemaker**, hantscoemaker, slotemaker, bloecmaker (kistenmaker), **pels**er (**bont-**

werker) en lijndraaier.¹²¹ De grote groep lakenhandelaren valt niet te verklaren uit onrust in de textielnijverheid. Zelden was het in die branche zo rustig als rond 1445. Bij de priesters Claes Renger en Dirk Reyner van Zijl heeft de familieband ongetwijfeld sterk gespeeld. Over de ambachtslieden valt weinig te zeggen. Hun beweegredenen zijn onbekend en het is niet uit te maken of deze groep in het algemeen, of dat bepaalde beroepen waren oververtegenwoordigd. De veronderstelde voorkeur van de Leidse kleine ambachtsman voor de Hoekse partij, terwijl de rijke ondernemers uit de textiel eerder Kabeljauwgezind zouden zijn geweest, komt uit het materiaal niet naar voren. Het grote getal drapeniers en lakenhandelaren onder de opstandelingen wekt de indruk dat de tegenstellingen niet tussen rijk en minder rijk lagen. De kopstukken van beide partijen beschikten over geld en aanzien. Het ging er om wie het bovendien in de stad voor het zeggen zou hebben. Dat sluit niet uit dat het karakter van de aanhang van beide partijen accentverschillen heeft gekend, bijvoorbeeld samenhangend met de mogelijk Hoekse signatuur van de noordelijke delen van de stad.

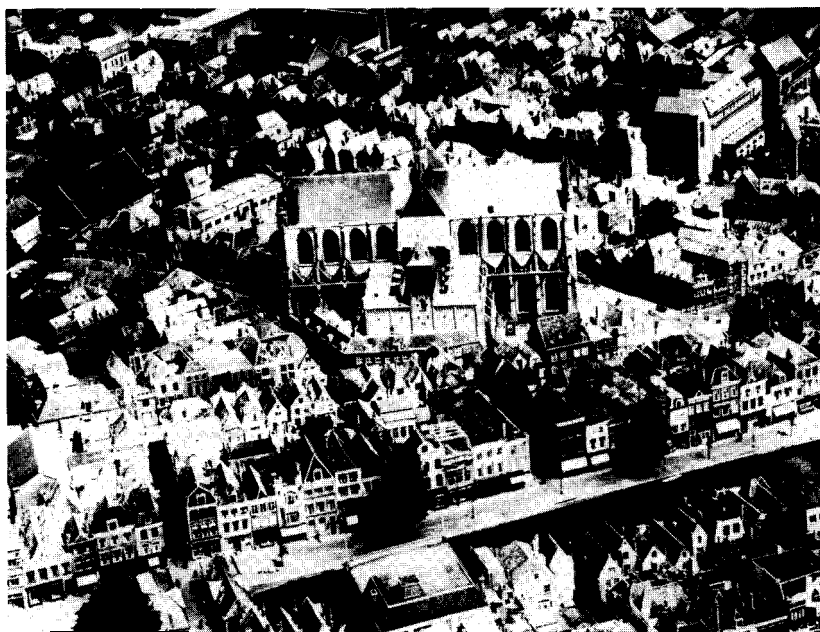
Besluit

Met de overwinning van Philips op **Jacoba** van Beieren zegevierden meteen de Kabeljauwen over de Hoeken. Uit welbegrepen eigenbelang of de oprechte wens de partijstrijd te bedwingen, stond Philips binnen de steden een zekere evenwichtige verdeling van de ambten over de partijen voor.

Onder stadhouder Willem van Lalaing (1440-1445) kregen de Hoeken de wind in de zeilen. Het Hoekse aandeel in de Leidse bestuursorganen nam met ingang van 1441 snel en sterk toe, met een dominante positie van de Hoeken in de jaren 1442-1444 als gevolg. Een groot aantal nieuwelingen kwam in het bestuur. Er debuteerden Hoeken in belangrijke posities die nu waarschijnlijk voor het eerst hun sociaal-economische status vertaald zagen in politieke macht.

Voorjaar 1445 raakte Willem van Lalaing het stadhouderschap kwijt. De jaren waarin de Hoeken hun positie konden uitbouwen waren nu voorbij. In Leiden verloor Floris van Boschuyzen het schoutambt. Een betrekkelijk kleine groep, met veel (ex-)bestuurders en hun aanhang, verzette zich onder aanvoering van onderschout Willem van der Belle tegen de nieuwe schout. Willem was een neef van Floris van Boschuyzen, in diens kielzog omhooggekomen. Het is aannemelijk dat juist zij die in de voorgaande jaren hun positie hadden kunnen verbeteren in verzet kwamen.

Het gevecht met Pinksteren bracht de Hoeken geen voordeel. Integendeel, na het verlies van het schoutambt raakte men als gevolg van het gevecht ook nog twee posities in de schepenbank kwijt. De aanwijzing van

afb. 6. De Hooglandse kerk, waar vluchtende Hoeken tevergeefs asiël zochten, torent hoog boven de omgeving uit. Foto Aerocarto K.L.M., 1947. Coll. Gem. Archief Leiden.

de nieuwe schepenen – op 25 juli -zou waarschijnlijk een verdere **neergang** van de Hoekse positie geven.

In deze situatie konden de Hoeken berusten of tegen het verlies van hun invloed in het geweer komen. De opgebouwde spanningen zorgden voor het laatste, met de actie van Jan Danelsz als aanleiding. Niet toevallig traden twee Hoekse burgemeesters als aanvoerders op. Schoutambt en schepenbank waren na Pinksteren voor de Hoekse zaak al verloren. Rond hun burgemeesters concentreerde zich nu de macht van de Hoeken.

Zo kwam het tot een poging het politieke tij met geweld te keren. Op het beslissende moment traden hun tegenstanders doortastend op; het Hoekse leger werd, na uitgebreid praten en dreigen, aangevallen en verslagen. Het verzet tegen het verlies van de zo kort daarvoor verworven macht was gebroken.

NOTEN

1. Gebruikte archieffondsen: Gemeentearchief Leiden: Secretarie archief **I** (GAL SA), Oud-rechterlijk archief (GAL, **ORA**), Archief Kloosters, Archief Kerken, Archief Gasthuizen; Algemeen Rijksarchief Den Haag: Hof van Holland (**ARA**, **HvH**), Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen (**ARA**, **rekrek**). In de literatuur was de voornaamste behandeling tot dusverre: P.J. Blok, *Geschiedenis ener Hollandsche stad. Deel II, Een Hollandsche stad onder Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* (Den Haag 1912) 74-77.
2. Divisiechroniek: uitgave van W. Gouthouven (Den Haag 1636).
3. Overeenkomstig de eigentijdse bronnen, die van 'partien' en 'partilicheyt' (= partijstrijd) spreken, wordt gebruik gemaakt van de term partij, met de kanttekening dat daarmee niet meer bedoeld is dan een groep personen, die zich **gezamenlijk** tegenover een andere groep plaatst.
4. H.P.H. Jansen, 'Holland-Zeeland 1433-1482', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 4 (Groningen 1982) 271-291, aldaar **280-281**.
5. H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Bussum 1966), 84.
6. Jansen, *Holland 1433-1482*, 281.
7. **ARA**, **rekrek**, inv. 145, f. **86rv**.
8. President Gosewijn de Wilde was in ieder geval op 30 april 1445 al in functie (**ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. 21r).
9. **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. 1v-2v.
10. **ARA**, **HvH**, inv. 11 (Mem. **VII**), f. 35r; **ARA** **rekrek**, inv. 144, f. **8v**.
11. **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. **8v**. Voor de familieband: **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. 87v. Volgens de *Divisiechroniek*, 463, stelde Floris een onderschout aan nadat hij was afgezet. De kroniek noemt overigens geen naam. Zij geeft dat Floris bezwaar maakte tegen het verlies van zijn ambt. Floris: 'sette een onderschout in sijne stede/ende reysde na Brussel om te achtervolgen sijne appellacie'. Simon Vrederic (de opvolger van Floris) zou ook een onderschout hebben aangesteld. Er waren dus, concludeert de kroniek, twee schouten en twee onderschouten. November 1444 is waarschijnlijk omdat toen onderschout Willem van Boschuyzen burge-meester werd (GAL, **ORA**, inv. 41a (Kenningboek A), f. **172r**, f. **191r**, f. **225v**).
12. NB: Blok, *Hollandsche stad*, II, 75, geeft foutief Willem van Berendrecht als onderschout.
13. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. 21r.
14. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**) f. **5r**, f. **16r**, f. 21 **rv**.
15. **ARA**, **HvH**, inv. 11 (Mem. **VII**), f. 35 **rv**. Ook de *Divisiechroniek*, 463. Uitvoering: F.J.W. van Kan, 'Boudijn van Zwieten, **tresorier** van Holland', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 13 (1981), 288-305, aldaar 296.
16. **ARA**, **rekrek**, inv. 146, f. 15rv.
17. Zie voor een analyse van dit systeem: J.W. Marsilje, *Hetfinanciële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode*, ca. 1390-1477 (Leiden 1985), 52-53.
18. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), **f8v**.
19. **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**) f. **9r**.
20. Deze conclusie nog eens uitdrukkelijk in: **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. **9r**.
21. **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. **87v-88v**.
22. Blok, *Hollandsche stad* 11, 75, noemt uitsluitend de zaak van het koffertje met het geld van de bastaard. Marsilje, *Leidse Financiën*, 51, schuift de twee verhalen waar een koffertje een rol bij speelt in elkaar.
23. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. **54rv**.
24. Het verhaal is vooral gebaseerd op: **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**), f. **9r**, f. **16r**, f. **87v-88v** en **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. **134r-138r** (f. 136 ontbreekt).
25. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. 134r.
26. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **12**), f. 134r; **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**) f. 88r.
27. **ARA**, **HvH**, inv. 7 (Mem. **T**) f. 16r.
28. De bronnen geven explicite 'vrienden ende magen' (Mem. **T**, **f88r**; Mem. **XI**, f. 134r).
29. **ARA**, **HvH**, inv. 12 (Mem. **XI**), f. 137v. Hoewel de families Van **Swieten** en Van Poelgeest Kabeljauw resp. Hoeks waren (vgl. n. 114) is niet duidelijk welke partij welke strijd kreet

- aanhief. Een van de Hoekse aanvallers van de schout was een Van **Swieten**; de schout werd door leden van het geslacht Van Poelgeest gesteund.
28. ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f 137v.
29. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 87r.
30. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 16rv. De vrede werd in augustus 1446 uiteindelijk omgezet in een **zoen** (ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 87rv).
31. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 134r.
32. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 94r, f 98r.
33. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 8r.
34. Willem van Alcmadeisscheperin 1437-38 (GAL, ORA, inv. 41A, f44r) enburgemeesterin 1435-36, 1436-37 en 1439-40 (idem, f 10r, f29r en f 82r).
35. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 9r.
36. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 9r, f 33v, f 87v; ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f 134r-138r; ARA, **rekrek**, inv. 146, f 160r. M.u.v. Willem Hugen^z is van allen het optreden gegeven. De rol van Willem is onduidelijk.
37. ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f 19r.
38. ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f 134r-138r; ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 88r.
39. Uit een keur van 22-6-1445 blijkt hun tussentijdse vervanging: H.G. Hamaker (ed.) *De Middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden*, (Leiden 1873) 475.
- Jan Bartout was op 28 mei nog in functie, aldus: GAL, SA, inv. 20 (Poorterboek 1400-1459), f 92r.
40. GAL, ORA, inv. 4a, pag. 163.
41. Beschrijving gebeurtenissen voornamelijk gebaseerd op: ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), 16r-18r, f 26v-27v en GAL, ORA, inv. 41A (Kenningboek A), f 191r-192v.
42. *Divisiechroniek*, 463.
43. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 16v.
44. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 17r.
45. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f 17r.
46. Hier valt het Leidse Kenningboek in (zie noot 41).
47. ARA, **rekrek**, inv. 147, f 119v en ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f 51v-52r.
48. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 107r.
- Volgens de *Divisiechroniek*, pag. 464, waren ook vele Kabeljauwse edelen en Kabeljauwse poorters van Delft en Den Haag hun Leidse geestverwanten te hulp gekomen.
49. Vanaf dit punt in het verhaal wijkt de *Divisiechroniek* (pag. 464), en in het voetspoor daarvan Blok (Hollandsche stad II, 76-77), af van de Memorialen. Het verschil bestaat uit de wijze waarop en het aantal keren dat een bemiddelingspoging werd ondernomen, wie dat deed en op welk moment de aanval op de Hoeken plaatsvond.
- Volgens de *Kroniek* marcheerden de Hoeken vanuit de Nieuwstraat op naar de Breestraat en werd ter hoogte van de Koornbrug een bemiddelingspoging gedaan door raadsheer Gerrit Potter van der Loo. Terwijl Van der Loo met het Hoekse 'antwoord' via de ene route naar de andere partij ging, viel deze via een andere weg de Hoeken aan, die daar stonden 'niet om te vechten/maer om vrede ende pays te maken'.
50. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f17v. In deze zin ook de *Divisiechroniek*, zie noot 49.
51. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 143rv.
52. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 105r en f 173v.
53. ARA, **rekrek**, inv. 146, f 107r.
54. ARA, **HvH**, inv. 12 (Mem. XI), f22r-23v.
55. Hamaker, *Keurboeken*, 480-481.
56. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f29r.
57. ARA, **rekrek**, inv. 146, f142r.
58. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f27v.
59. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f41rv.
60. ARA, **HvH**, inv. 7 (Mem. T), f18v; ARA, **rekrek**, inv. 146, f143rv.
61. ARA, **rekrek**, inv. 146, f142r.

62. ARA, **rekrek**, inv. 146, f144v.
63. ARA, **rekrek**, inv. 146, f146v.
64. ARA, **rekrek**, inv. 146, f162r.
65. ARA, **rekrek**, inv. 146, f105r, f106r.
66. ARA, **rekrek**, inv. 146, f123v-124r; ARA, **rekrek**, inv. 147, f119v, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f51v-52r.
67. ARA, **rekrek**, inv. 148, f107v.
68. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f133v.
69. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f16v-17v.
70. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f16r.
71. ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-33v, f43rv, 44r.
72. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f28r-29r.
73. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f28r-29r.
74. ARA, **rekrek**, inv. 146, f113r, f113Av.
75. ARA, **rekrek**, inv. 146, f159v.
76. ARA, **rekrek**, inv. 147, f34v, f42v, f44r.
77. ARA, **rekrek**, inv. 147, f113Bv.
78. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f134r-138r; ARA, **rekrek**, inv. 147, f43r.
79. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f42rv.
80. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f145r-146v.
81. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f 116r.
82. GAL, ORA, inv. 4A, pag. 143-144.
83. GAL, ORA, inv. 41B, f 32v, f387v.
84. GAL, ORA, inv. 2 (Zoenboek C), f40r.
85. *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vrijheden (...) der stad Leyden*, F. van Mieris ed. (Leiden, 1759) 300-301.
De lijst lijkt betrouwbaar. Slechts enkele namen komen niet voor in het 15e eeuwse materiaal.
86. GAL, ORA, inv. 4B, f4v.
87. Gerijt Willemsoen keyser van der Noppen; M.J. van Gent, *Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een aanzet tot reconstructie*. (ongepubliceerde doctoraalscriptie; Oegstgeest 1985), 113. Bibliotheek GAL, 521/2f.
88. Bijvoorbeeld: ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f8r, f17v, f18v, f26v, f29v en ARA, **rekrek**, inv. 146, f 92v.
89. GAL, ORA, inv. 41A (Kenningboek A) ff 1r, 10r, 29r, 44r, 67r, 82r, 100r, 121r, 139, 172r, 191r; GAL, ORA, inv. 41B (Kenningboek B) ff 1r, 39r, 60r, 71r, 87r, 109r, 131r, 155r, 175r, 194r, 2 1 1r, 232r; M. Kok, *Het stadsbestuur van Leiden en de bestuurskringen tot de Bourgondische tijd* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam 1966), Bijlage. Bibliotheek GAL, 15024f.
NB Waar staat '1424' wordt bedoeld: benoemd in 1424. Schepenen werden jaarlijks op 25 juli, burgemeesters op 10 november benoemd.
90. Jan en Gijsbrecht van Zwieten, Jan **Heerman** (Kab.); Jan van Noorde, Dirk van Zijl **Jansz** (Hoeks). ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r, f43rv.
91. Jan en Gijsbrecht van Zwieten, Jacob van **Rijswijc**. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f87r.
92. Jan van Noorde, Wermbout **Jansz**, Willem van Berendrecht, Floris van **Boschuysen**. ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r; GAL, ORA, inv. 41 A, f191v. Wermbout **Jansz** was de vader van Jan Wermboutsz (vgl. de zegels van WJ. en J.W. aan GAL, SA, inv. 730 en inv. 1424). Willem Wermboutsz was de broer van Jan Wermboutsz (zie ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f19r).
93. Jacob van Zonnevelt, Simon Vrederic **Dircxz**, Andries Costijnsz van der Bregghe. ARA, HvH inv. 12 (Mem. XI), f22r-23r.
94. Willem **Kuser** van Boschuysen was de broer van Floris van Boschuysen (zie ARA, HvH inv. 12 (Mem. XI), f193r).
95. Simon Vrederic Gerijtsz van Zwieten. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f54r.
96. Jan **Danelsz de Bruun**, Jan **Henric Harmansz**, Floris van **Zijl**, Jan **Wermboutsz**, Jan **Bartout Hugenz**. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T) f 87v; GAL, ORA, inv. 41A f191v.
97. Pieter **Dirc** Pietersz, Coen van Oosterwijk, **Dirc Renger Nuweveensz**. ARA, HvH, inv. 12

(Mem. XI), f22r-23r.

98. Als Floris Claesz en Claes Claesz de zone" van Claes Willemsz ware". ARA, **rekrek**, inv.

147, f33r-34r; ARA, HvH, inv. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f22r-23r.

99. De Hoek: Marsilje, *Leidse financiën*, 82: Claes 'van Boschuyzen; De ander was Aernst Heerman.

100. GAL, ORA, inv. 41B, f32v.

101. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f87v; Hamaker, *Keurboeken*, 475.

102. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f87v; Hamaker, *Keurboeken*, 475.

103. Blok, *Hollandsche stad*, II, 108.109.

104. De lijst met de Veertigen o.a. bij Marsilje, *Leidsefinanciën*, 331. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f54rv; ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f22r-23r.

105 Marsilje, *Leidse financiën*, 6 1.

106. GAL, ORA, inv. 41B, f32v.

107. ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r, f43r.

108. Marsilje, *Leidse financiën*, 75-83; Blok, *Hollandse stad*, II, 100-101.

109. Marsilje, *Leidse financiën*, 83.

110. ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f9r, f16r-18r, f33v, f43rv, f87v, 145r-146v; ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f 134r-138r. Coppenan Pietersz: GAL-Inventaris Kerken, inv. 554/R. 184: zegelt als schepen op 25-9-1427.

111. GAL, ORA, inv. 4 1B, f65r.

112. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f63r, ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f87v-88v.

113. Vgl. alle lijsten: ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r, f43rv; GAL, ORA, inv. 41A, f191v-192r; van Mieris, *Handvesten Leyden*, 300-301; Gal, ORA, inv. 41B, 387v; ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f26r-f29v.

114. De Van Zwietsen ware" notoir Kabeliauw. Tot de opstandelingen behoorden: Rembrandt en Henric Henricz van Zwiete". Gerijt en Jan van Poelgeest, uit de Hoekse familie van die "aam, schaarden zich met Pinksteren aan de kant van de schout. Zie Blok, *Hollandse stad*, II, 76.

115. GAL-Inventaris Kerken, R. 673, R. 675.

C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* (Den Haag 1908), 91-92.

116. B.N. Leverland, 'De pastoors van de St. Pancraskerk te Leiden', in: *Leids jaarboekje* (69) 1977, 62-84, aldaar 73-74.

117. GAL, ORA, inv. 4B, f20r.

118. N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid*, deel I (Den Haag 1908), pag. 111-113, 127-128, 136, 138, 184, 247-248, 254-256, 288-293, 367-374, 392-393, 414-416, 427, 437-443, 467-471, 555-559, 577. ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r; GAL, ORA, inv. 41A, f192r.

119. GAL-Inventaris Kloosters, R. 722, R. 911; GAL-Inventaris Kerken, inv. 1843/R. 458, inv. 43 1 /R. 1923, inv. 898/R. 2055, inv. 546/R. 1683, inv. 10/R. 1439: ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r.

120. ARA, HvH, inv. 12 (Mem. XI), f49rv.

121. ARA, **rekrek**, inv. 147, f33r-34r; ARA, HvH, inv. 7 (Mem. T), f26r-29r; GAL, ORA, inv. 41A, f192v. GAL, ORA, inv. 2c, f40r.

afb. 1. Het slaan van penningen. Houtgravure van Hans Burgkmair de Oude.

ZILVEREN SCHUTTERSPENNINGEN VAN LEIDEN

door

W.F. van Zegveld

De schutterspenning was de beloning voor het deelnemen aan de **monstering** en de ommevang van de schutterij. Die parade werd sedert 1507 gehouden, eerst op de zondag tijdens de Kruismarkt en sedert de reformatie op de maandag tijdens de Kruismarkt, maar ook wel eens op een andere maandag.' De burgemeesters stelden daarvoor de datum vast en tevens de route van de optocht en de plek waar de penning zou worden uitgereikt. Zo staat in het Burgemeestersdagboek te lezen, dat in 1634 de wapenschouwing werd vastgesteld op maandag 29 mei. De schutters zouden dan over de "Nieuwebrug" trekken en hun "lood" ontvangen aan de **Koornbrug**.²

Die jaarlijkse Kruismarkt werd al sinds onheuglijke tijden gehouden en begon op Hemelvaartsdag om 12 uur met klokgelui van de Hooglandse Kerk. Het einde van de markt kwam op de donderdag voor Pinksteren weer om 12 uur met klokgelui. Het was een zogenaamde vrije markt. Daartoe werd aan de poorten een houten kruis **geslagen**.³ Dat was het symbool van vrede. Aan dit symbool konden allen zien, dat er voor iedereen een verhoogde rechtsbescherming gold. Men kon bijv. voor schulden niet gegijzeld worden tijdens de "crucemarct". Vreemde kooplieden - niet gildebroeders zijnde - konden hun artikelen toch verhandelen. Een verbannen Leidenaar kon tijdens die periode vrij de stad inkomen en weer **verlaten**.⁴

Er is sprake van "hun lood ontvangen". Dit heeft betrekking op het feit, dat tot en met 1645 de schutters een loden penning ontvingen, die inwisselbaar was tegen 10 stuivers. Vanaf 1646 werd dit een zilveren penning, die eveneens inwisselbaar was tegen 10 stuivers zijnde de zilverwaarde van de penning. In de ordonnantie van 1646 is sprake van uitdeling van "loden" penningen, maar dit woord lood moet per vergissing gebruikt zijn om de zilveren penning aan te **duiden**.⁵ Die overgang van lood naar zilver noemde men "de zilveren verbetering"! Behalve bij de schutterspenning vond die "zilveren verbetering" ook in de saainering plaats.

De zilversmeden die de schutterspenningen mochten leveren, werden benoemd door de burgemeesters. Ze richtten daartoe een verzoek tot hen. Zo verzocht in 1654 Johan van Middellant om de schutterspenningen te

mogen slaan en leveren.⁶ Uit dat verzoek bleek, dat de weduwe van **Claas** van Tol toen overleden was. Zij had het maken en leveren van de **schutterspenningen** door haar man voortgezet. **Claas** van Tol was tijdens zijn leven zilversmid en **concierge** (stadhuisbewaarder). Johan van Middellant werd toegestaan de schutterspenningen te maken, maar moest eerst de eed afleggen voor de heren Burgemeesteren, dat hij zich zou houden aan de voorwaarden genoemd in het contract, dat op 14-6-1629 gesloten was met de zilversmid van het “keursilver” Cornelis Claesz. van **Noort**.⁷

Om misverstanden te voorkomen moeten we opmerken, dat het maken of slaan en het leveren van de schutterspenningen iets anders was dan het maken van de stempels. De stempelmakers leefden voort als de makers van de schutterspenningen, terwijl de mensen die de penningen fabriceerden met behulp van die stempels op de achtergrond bleven.

Op 17-9-1657 verzocht Johannes de Maerschallck als goud- en zilversmid om de functie van Johan van Middellant te mogen overnemen, omdat deze was komen te overlijden.’ Dat werd wederom toegestaan, mits de eed afgelegd werd met verwijzing naar het contract met Cornelis van Noort. Op 19-2-1664 vroeg diezelfde Johannes de Maerschallck of zijn zoon **Nicolaes** de Maerschallck zijn functie mocht overnemen. Johannes was zo ziek, - “vermits sijne continuele indispositie hij niet wel machtich is” - dat hij zijn functie van maken en uitgeven van het keursilver niet langer vervullen kon. Dit werd toegestaan met de bekende eed en de verwijzing naar de instructies van Cornelis Claesz. van Noort van 14-6-1629.⁹ **Nicolaes** deed dit tot en met 1669. In 1670 en 1671 maakte Dirk van Werkhoven de schutterspenningen. In 1689 tenslotte de Munt van Dordrecht.

Cornelis Claesz. van Noort was de zilversmid, die op 14-6-1629 het recht kreeg om de blanken van “keursilver ten **dienste** der neeringen” te maken en te verkopen. Hem werden 8 blanken met verschillend gewicht overhandigd, waarvan dubbelen ter controle op het raadhuis bleven bewaard. Die blanken waren:

Een van een blank met een gewicht van 6,5 aas,
een van twee blanken met een gewicht van 13 **asen**,
een van drie blanken met een gewicht van 19,5 aas,
een van vier blanken met een gewicht van 26 **asen**,
een van vijf blanken met een gewicht van 32,5 aas,
een van zes blanken met een gewicht van 39 **asen**,
een van zeven blanken met een gewicht van 45,5 aas,
een van acht blanken met een gewicht van 52 **asen**.

Daarbij werd goed gevonden, dat Van Noort voor het smelten, maken en verkopen van de blanken (gewichten) ruim een vijfde gedeelte (20%) zou mogen verdienen. In een lood gaan 49 blanken, waarvoor hij 36 stuivers en

12 penningen mocht rekenen. Eén lood zilver kostte hem 29 stuivers; hij mocht dus aan de verkoop van een lood zilver 7 stuivers en 12 penningen verdienen.¹⁰ Zou in de toekomst het gewicht van het “**keursilver**” verminderen of toenemen, dan moest Van Noort “die van de Gerechte” inlichten teneinde de “patroontgens” (de dubbelen van de gewichten op het raadhuis) lichter of zwaarder te kunnen maken. Om de naleving van deze voorschriften af te kunnen dwingen moest Van Noort daartoe een eed afleggen voor één van de burgemeesters. Dat gebeurde op 30 Juni 1629.

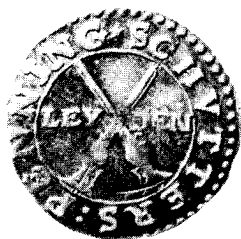
Stempelmakers

De eerste stempel voor de zilveren schutterspenning van 1646 werd gemaakt door George Pulein.¹¹ Hij werd in 1608 geboren in Pomferith, het tegenwoordige Pontefract in Yorkshire, Engeland. Zijn opleiding kreeg hij in Londen. Hij woonde in Amsterdam en trouwde aldaar op 1 oktober 1638 op dertigjarige leeftijd met de weduwe Trap (**Jannetje Harris**), de moeder van **Reinier** Trap. Zij kwam uit Oxford en was eerder getrouwd met Jan **Jansz.** Trap, een ivoordraaier, eveneens afkomstig uit Engeland. In de jaren 1647 t/m 1650 bleef George Pulein stempels maken. Daarna werd het stil om George; een overlijdensdatum werd niet gevonden.

Van het jaar 1651 werd geen rekening gevonden over het maken van stempels. In 1652 werd de stempel gemaakt door Willem Hoornborstel. Hij

afb. 2. Schutterspenning van 1646. Voorzijde: leeuw met zwaard, kroon en het wapen van Leiden met de twee sleutels. Rondom de tekst PUGNO PRO PATRIA en het jaartal 1646. Keerzijde: twee musketten met links LEY en rechts DEN. Rondom de tekst SCHUTTERSPENNING.

werd geboren in Greifswald, een plaatsje aan de Oostzee bij Peenemiinde, gelegen in het tegenwoordige Oost-Duitsland. Zijn geboorte vond plaats omstreeks 1606. Hij kwam in $\pm$ 1640 naar Leiden en werd in 1642 benoemd tot wapensnijder. Hij leverde tussen 1642 en 1668 vele stempels aan de stad, waaronder ook de stempels voor de schutterspenningen tot en met 1658 met een onderbreking in 1655. In dat jaar werden ze gemaakt door Reinier Trap.¹²

Reinier Trap werd geboren in Amsterdam op 9-2-1631 en trouwde in Leiden op 11-2-1657 met Maria Wood, een kleindochter van de **Pilgrim-father** Henry Wood. Deze laatste werd o.a. bekend door **tesamen** met anderen het huis te kopen voor dominee Robinson, dat nu nog bestaat als het Jan Pesijnshofje. Reinier overleed tijdens de pestepidemie van 1670.

Dat maken van de stempels gebeurde tweemaal, de eerste keer in maart 1655. Kennelijk braken die stempels bij het slaan van de penningen. In mei maakte hij "wederom 3 bouten met één legger", d.w.z. 3 bovenstempels (bouten) en één onderstempel (legger). Er werden meer bovenstempels gemaakt, omdat die kwetsbaarder waren dan de onderstempels. Het kostte de stad Leiden echter twintig gulden extra. Daar had men bij Hoornborstel geen last van, zodat voor de jaren 1656-1657 en 1658 de klandizie weer aan Willem Hoornborstel werd gegund.

In 1659 nam **Arent Jansz.** Smeltzing het maken van de stempels over van Willem Hoornborstel. Smeltzing, geboren in Leiden op 14-9-1639, was

afb. 3. Schutterspenning van 1655. Voorzijde: leeuw met zwaard, kroon en het wapen van Leiden. Rondom de tekst PUGNO PRO PATRIA. Keerzijde: twee musketten met links LE Y en rechts DEN. Rondom SCHUTTERSPENNING 1655.

sinds 1651 een leerling van Willem Hoornborstel. **Arent** trouwde drie maal. Het eerste huwelijk met Adriana van Sevenhoven vond plaats in Valkenburg op 29-1-1662. Adriana kwam uit 's-Gravenhage en overleed in Leiden op 28-5-1676. Hij trouwde voor de tweede maal met Adriana Schrevelius in Leiden op 18-8-1676. Zij was een dochter van de rector van de Latijnse school en overleed in de week van 19-26 sept. 1682. Het derde huwelijk, op 28-4-1683 gesloten te Leiden met Maria Luipaert (wed. van **Daniel** Paauw), duurde tot het overlijden van **Arent** Smeltzing op 30-9-1710. Hij was toen 71 jaar oud. Maria overleed op 14-10-1715.

De twee stempels, door hem gemaakt in 1659, waren de helft goedkoper als die van Hoornborstel. De zilversmid Johannes de Maerschallck had bij het slaan van de penningen pech met de bout. Deze stempel werd vermaakt door **Arent** Smeltzing zelf, die daarvoor weer één gulden in rekening bracht. Bovendien werd aan de smid voor het maken en repareren nog twee gulden en vijf stuivers betaald. In het jaar 1660 werden geen stempels gemaakt. Wel werden schutterspenningen uitgedeeld. We moeten aannemen, dat ze toch geslagen zijn en wel op de stempels van 1659. In 1661 werden nieuwe stempels **gemaakt**¹³ voor dezelfde prijs als Hoornborstel in 1657 berekende.

In 1662 herhaalde zich dezelfde procedure als in 1660. Er werden geen stempels gemaakt, wel schutterspenningen uitgedeeld. Hetzelfde geldt voor de jaren 1664, 1666 en 1668. Smeltzing maakte zijn stempels zo goed, dat ze twee jaren mee konden. In 1663, 1665 en 1667 werden wel stempels gemaakt.

In 1668 kondigde zich de overgang al aan van het slaan naar het schroeven van de penningen. Op 26 april van dat jaar schroefde Dirk van Werkhoven 2 zilveren "penninkjes" gelijk de gouden van het **haardsteden**-geld om te zien of de schutterspenningen ook geschroefd konden worden. Voor die geslaagde poging bracht hij één gulden en 14 stuivers in **rekening**.¹⁴

Juist in de periode dat de schutterspenningen werden uitgegeven, kwam er verandering in het fabriceren ervan. In de jaren 1646 tot en met 1668 werden de penningen geslagen en daarmee bedoelen wij ook letterlijk geslagen. Met een zware hamer werd namelijk een flinke klap gegeven. Eerst werd het onderstempel - de legger - geplaatst. Daarop kwam het ronde zilveren penningplaatje te liggen en daar weer op de bovenstempel - de bout -, die een flinke stang (of bout) moest hebben om op te kunnen slaan. Het is begrijpelijk, dat zo'n bovenstempel het meest te lijden had van de klap. Die bovenstempels braken dus veel sneller dan de onderstempels. Het was dan ook logisch om de eenvoudigst te maken stempels boven te nemen, want die waren het snelst weer opnieuw gemaakt.

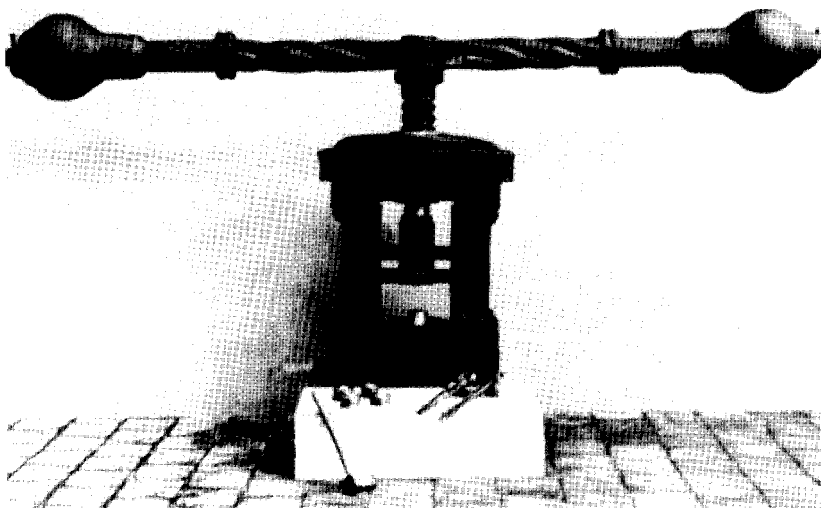
Bij de schutterspenningen was de “leeuwzijde” stempel het moeilijkst te maken; de “musketzijde” stempel (de 2 geweren kant), die een eenvoudiger constructie had, kwam dus boven te zitten. In de munt- en penningkunde wordt die zijde van een munt of penning, waarop het wapen staat afgebeeld, beschouwd als de voorzijde. Bij de schutterspenningen is de “leeuwzijde”, met het wapen van Leiden, de voorzijde; het stempel hiervoor werd onderstempel, de legger. Het stempel voor de keerzijde van de penning, de “musketzijde” werd dus bovenstempel, de bout (ook wel drijver genoemd).

Iedere slag was weer een nieuw avontuur. De meest voorkomende afwijking was het verschuiven van het zilveren penningplaatje. Geen wonder dat men naarstig op zoek ging naar een betere fabricagemethode. Die vond men in het schroeven van de penningen en nu bedoelen wij weer letterlijk schroeven. Een lange schroefstang draaide in een ijzeren blok. Onder dat blok zaten de onderstempel en de bovenstempel, waartussen het zilveren plaatje werd gelegd. Boven aan de schroefstang zat een dwarsstang, waaraan men kon draaien. Het plotselinge van een hamerslag was nu verdwenen. Met regelmaat kon nu een steeds grotere kracht uitgeoefend worden door te draaien (schroeven). De zo gefabriceerde penningen zijn dan ook veel regelmatig van uitvoering. Vanaf 1669 werd dit schroefprocédé toegepast in Leiden. Een jaar later in 1670 werd pas het eerste schroefapparaat in de Munt van Dordrecht geplaatst.

In 1669 was het dan zover. Smeltzing maakte twee stempels, waarmee de schutterspenningen geschroefd konden **worden**.¹⁵ Hij maakte tevens van de gelegenheid gebruik om een geheel nieuwe uitvoering te **brenge**n.¹⁶ De oude uitvoering met de twee musketten keerde niet meer terug. De prijs voor de stempels steeg aanmerkelijk. De onderstempel met de wapens van de burgemeesters kostte nu twintig gulden. De bovenstempel met de “militiegereedschappen” en het jaartal kostte maar liefst vijftientwintig gulden. Daar kwam dan nog bij drie gulden voor het temperen en polijsten, tien gulden aan de smid voor het maken van de stempels en één gulden en 5 stuivers voor een stalen ring. Zo kwam de hele operatie neer op een bedrag van *f* 59-5-0.

Het volgende jaar 1670 waren er andere burgemeesters met andere wapens, zodat een nieuw onderstempel gemaakt moest **worden**.¹⁷ Dezelfde prijs werd berekend als het jaar ervoor: twintig gulden.

Daarna werd het stil rond de schutterspenning; 1671 was het laatste jaar, waarin een monsterring, wapenschouwing en ommegang werd gehouden met uitreiking van penningen. Toen waren er natuurlijk weer andere burgemeesters, maar men vond het niet meer de moeite waard om een nieuw stempel te laten maken met de wapens van 1671. Er werd in dat jaar wel geschroefd, niet minder dan 2830 **stuks**!¹⁸

afb. 4. Model van een schroefpers voor het vervaardigen van penningen. Germanisches National-Museum te Neurenberg.

Achter de schermen was men al bezig met de voorbereidingen van de vroedschapspenning. In 1669 op 22 februari maakte **Arent** Smeltzing daarvoor een tekening. In zijn rekening staat, dat hij twee dagen met burgemeester Swaenswijck vergaderd heeft (“gebesoigneert”) om over de vroedschapspenning te **praten**.¹⁹ In januari 1672 zouden voor de eerste keer vroedschapspenningen worden uitgereikt.”

Nakomertje 7689

In 1689 was het alweer 20 jaar geleden dat een schutterspenning met het jaartal 1669 gemaakt werd. Dat de laatste wapenschouwing van 1671 een nostalgische herinnering geworden was, is begrijpelijk. Het rampjaar 1672 overheerste jarenlang de herinneringen. In de tachtiger jaren ging men terugdenken aan vroeger. Er ontstond een zeker heimwee en het verlangen groeide om nog eens een wapenschouwing met natuurlijk een **schutters**-penning te houden. Achttien jaar is niets bijzonders bij herinneringen, maar bij negentien jaar zegt men meestal: “Het is volgend jaar al weer twintig jaar geleden!” Behalve de herinnering werkte de geschiedenis ook nog een handje mee. In 1685 vond de beruchte herroeping plaats van het Edict van Nantes door de rooms-katholieke koning Lodewijk de veertiende. De **even**-

eens rooms-katholieke Jacobus 11, de schoonvader van Willem 111, werd in dat jaar koning van Engeland. De tegenstelling protestants en rooms-katholiek scherpte weer aan. Op 10 juni 1688 werd een prins van Wales geboren, die een opvolging van Jacobus II door Mary Stuart onmogelijk maakte. In november 1688 verklaarde Lodewijk XIV de oorlog aan de Republiek, wat het begin was van de negenjarig oorlog 1688-1697.

Midden november voer Willem 111 naar Engeland. In januari 1689 vluchtte Jacobus 11 naar Frankrijk, waarna in februari Willem en Mary tot koning en koningin van Engeland werden uitgeroepen. De protestantse Willem 111 was toen voor het buitenland de centrale figuur tegen het rooms-katholicisme. In mei werd het groot verbond van Wenen gesloten tussen Keizer Leopold 1 en de Republiek, waarbij zich aansloten: Engeland, Keulen, Luik, de Paltz, Brandenburg, Hannover en Beieren. De grote coalitie tegen Frankrijk, waarvan Willem 111 lang had gedroomd, was toen een feit geworden. In Nederland was Willem 111 koning van Engeland en stadhouder van Holland, enz. In Engeland echter was het algemene gevoelen juist andersom en werd Willem 111 beschouwd als koning der Nederlanden en stadhouder van **Engeland!**²¹

De door al deze politieke ontwikkelingen groeiende nationale trots plus een vleugje nostalgie, leidden vanzelf tot de behoefte nog eens een omme-gang van de schutterij te houden. De plannen werden gemaakt, maar met de uitvoering ervan kwam men niet verder dan een monsterring en een wapenschouwing van de schutterij op de derde Pinksterdag dd. 31 mei 1689.²² De omme-gang bleef achterwege. Men deelde wel weer **schutterspenningen** uit, nl. 2352 stuks. Het waren echter penningen, die van vroegere inleveringen overgebleven **waren.**²³

Toen het bier en de wijn waren uitgewerkt, betreurde men het toch wel, dat er geen schutterspenning met het jaartal 1689 gemaakt was. Hiervoor werd alsnog een plan ontworpen en Johannes Smeltzing kreeg opdracht de tekeningen voor de penning te maken. Hij maakte ook zelf de stempels, die op 27-6-1689 gereed **waren.**²⁴ De volgende dag, op 28 juni, ging de dienaar van de thesaurier-ordinaris, Ernst Willem Schrader, met die stempels naar Dordrecht om bij de Munt opdracht te geven de schutterspenningen te maken. Het moesten er 2000 worden, doch dat heeft niet zo mogen zijn! Bij het allereerste begin van de productie braken de stempels van Johannes Smeltzing. Op 16 juli ging Schrader weer terug naar Dordrecht om het maken van nieuwe stempels te bespreken.²⁵ Vreemd eigenlijk, want waarom maakt Johannes Smeltzing ze niet zelf opnieuw? Had men geen vertrouwen meer in hem of wilde hij dit niet gratis doen? Een feit is, dat Schrader ging onderhandelen met de muntmeester Mattheus Sonnemaens en de stempelmaker van de Dordtse munt **Daniel Koene.** Hij sloot voorf 100 een

overeenkomst met de laatste om de nieuwe stempels te maken. Wel op voorwaarde, dat mochten de stempels weer breken, nieuwe gemaakt zouden worden voor rekening van Dordrecht zelf.

Of **Daniel** Koene de stempels maakte naar de tekeningen van Johannes Smeltzing is onbekend, maar wel waarschijnlijk.

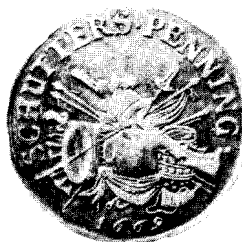
Nogmaals voor alle duidelijkheid: de schutterspenningen met het jaartal 1689 werden gemaakt op de stempels van **Daniel** Koene.²⁶ De hardnekkige bewering, dat ze gemaakt zouden zijn op de stempels van Johannes Smeltzing is dus onjuist!

Op 4 Augustus ging Ernst Willem **Schrader** naar Dordrecht met het geld om 2005 penningen te halen en te betalen. Voor het zilver was dat **f** 1005-5-0 en daar kwam nog bij **f** 2-15-0 voor wat de penningen meer aan zilver bleken te wegen. Voor het maken van de penningen werd **f** 100 betaald, terwijl ook aan **Daniel** Koene voor het maken van de stempels **f** 100 werd betaald. Tijdens zijn verblijf in Dordrecht werden nog 6 gouden penningen gemaakt bestemd voor de vier burgemeesters, de secretaris en de schout. De kosten per stuk bedroegen **f** 16 en 16 stuivers.²⁷ Eenmaal terug in Leiden werd op 20-9-1689 voor hetzelfde bedrag nog een gouden penning gemaakt voor de pensionaris **Burgersdijk**.²⁸

Stempelontwikkeling

Het eerste ontwerp van George Pullein is afgeleid van het papieren noodgeld van 1574, in het bijzonder van het 5 stuiverstuk met een doorsnede van 30 mm. Bij Pullein is de doorsnede 26 mm. Bij dit eerste ontwerp veroorzaakte de opeenstapeling boven de leeuw van zwaard, kroon en links daarvan het jaartal, een heel gedrang om alles op de penning te krijgen. Het was niet bepaald ruimtelijk werkend. Dit heeft men kennelijk ingezien.

Bij het ontwerp van Hoornborstel kreeg de kroon wat meer ruimte, doordat het jaartal naar de keerzijde verhuisde. Jammer genoeg werd die gewonnen ruimte weer weggenomen door een wat grotere letter. De kleinere letters van Pullein pasten beter bij het formaat van de penning. Hierbij moet opgemerkt worden, dat het zwaard ingeklemd bleef tussen de kop van de leeuw en de kroon en eveneens binnen de tekstcirkel bleef. De tweede uitvoering was grover en onduidelijker dan de eerste. In de derde uitvoering van Smeltzing van 1669 werd alles nog meer in elkaar gedrukt, omdat ook de wapens een plek moesten krijgen. Van de kop van de leeuw bleef niet veel over, terwijl voor het zwaard eigenlijk geen plek meer was tussen de kop van de leeuw en de te grote kroon. Daarboven moest dan nog tekst komen.

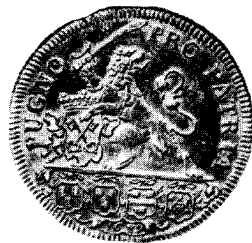

afb. 5. Schutterspenning van 1669. Voorzijde: leeuw met zwaard, kroon en het wapen van Leiden. Boven PUGNO PRO en onder PATRIA. Links van de leeuw de wapens van de burgemeesters Herman Claesz. van der Meer en Rippert Jansz. van Groenedijck. Rechts van de leeuw de wapens van Johan Gerardsz. Meerman en Harmen Jansz. Schuyll. Deze foto is van een exemplaar van 1670, waarin de wapens van de in november 1669 benoemde burgemeesters zijn geslagen. Keerzijde: Schuttersattributen, met rondom SCHUTTERS PENNING 1669.

De keerzijde van 1646 komt duidelijk over. Er was ruimte tussen schutters en penning. De grootte van de letters was aangepast aan het formaat van de penning. De musketten lijken lang en slank. De keerzijde van de tweede uitvoering maakt een gedrongen indruk. De ruimte tussen schutters en penning verdween, immers het jaartal kwam erbij. De letters werden groter en onduidelijker. De musketten lijken nu kleiner te zijn geworden. De keerzijde van de derde uitvoering werd een geheel andere dan die van de vorige twee. De ruimtelijk goed werkende musketten zijn verdwenen. Hiervoor in de plaats kwam er een opeenhoping van schuttersattributen. Zelfs met een vergrootglas kan men blijven raden, wat één en ander allemaal voor moet stellen. Het idee was goed, maar de penning had minstens tweemaal zo groot moeten worden! Het motto van de voorzijde: er moet zo veel mogelijk op, werd eveneens op de keerzijde toegepast.

Arent Smeltzing bleef een voorliefde houden voor een tekst rondom de penning met daarbinnen, in de cirkel, de afbeeldingen. Datzelfde kan ook gezegd worden van zijn neef Johannes Smeltzing. Pas in de tachtiger jaren kwam er bij Johannes ruimte tussen de tekst, zodat een deel der afbeeldingen hier tussen verwerkt kon worden.

Bij de nakomende schutterspenning van 1689 liet Johannes Smeltzing dan eindelijk in zijn ontwerp een stukje ruimte vrij tussen PUGNO en PRO. Het zwaard van de leeuw kwam daar tussen te staan. **Daniel** Koene maakte de stempels voor die penning naar de tekening van Johannes

afb. 6. Schutterspenning van 1689. Voorzijde: leeuw met zwaard en wapen van Leiden. Links *PUGNO* en rechts *PRO PATRIA*. De leeuw staat op de horizontale balk van de *afsnede*, waarin de vier wapens van de burgemeesters Theodorus *Cornelisz.* Schrevelius, Johan *Jacobsz.* van den Bergh, Johan Hieronymus van der *Marck* en Coenraet *Nicolaesz.* Ruysch. Daaronder het jaartal 1689. Keerzijde: een schutter in vol ornaat met links *SCHUTTERS* en rechts *PENNING*.

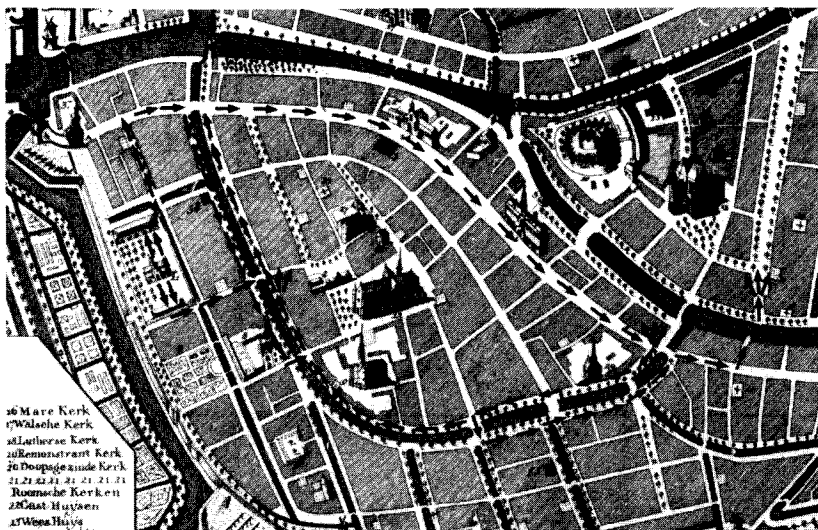
Smeltzing.²⁹ **Daniel** Koene maakte eveneens in 1710 de laatste stempels voor de vroedschapspenning. Men kan stellig aannemen, dat hij toen hetzelfde idee van het zwaard tussen de tekst heeft toegepast.

De keerzijde van de vierde uitvoering werd duidelijker dan de derde uitvoering. De tekst: *SCHUTTERS* en *PENNING* werd uit elkaar gehaald. Ertussen kwam een schutter in vol ornaat, die het hele vlak van de penning vult. Ongetwijfeld een hele vooruitgang!

Wie kreeg **nu** een *schutterspenning*?

Er bestond een één-penning groep en een twee-penning groep. Bij de uitreiking van schutterspenningen is het duidelijk, dat het in de eerste plaats om de schutters zelf ging. Zij kregen allemaal één penning. Maar zij waren niet de enige personen, die dit voorrecht genoten. Eveneens een penning kregen de klerken en de boden, de kamerbewaarder van de weeskamer, de **stad**-huishbewaarder, de wachter op de toren, de adjuncten van de wachtmeester, de dienaars van de tresorie en de artillerie, de wijzers in de Doelen en de vier **trompetters**.³⁰

Tot de twee-penning groep behoorden de schout, de burgemeesters, de schepenen, de pensionarissen, de secretarissen van de weeskamer, de artillieriemeesters, de hoofdmannen, de majoor, de wachtmeesters en de bevelhebbers van de schutterij en binnenwacht en de onderschouten. Ook

afb. 7. De routes van de schuttersomgangen van 1647 t/m 1649.

De ommegangen begonnen vanuit de Doelen. In **1646** *vertrok* men vanaf de zuidzijde van de Doelen; men liep dan door de Doelensteeg over de Doelenbrug en sloeg vervolgens linksaf om via de oostzijde van het Rapenburg (even nrs.) de Breestraat te bereiken. Deze helemaal volgende kwam men bij het Steenshuur. Langs de noordzijde hiervan kwam men bij de Nieuwsteegbrug, stak deze over om linksaf via de **zuidzijde** van het Steenshuur naar de Hogewoerd te gaan. Aldaar sloeg men rechtsaf en liep tot de Watersteeg, dan weer linksaf de Watersteeg door om uiteindelijk over de Gansoortbrug aangekomen de zilveren penning aldaar in ontvangst te nemen, In 1647 werd aan de noordzijde van de Doelen gestart en ging men door de nieuw gebouwde poort over de brug van de Groenhazengracht via het Sant naar het Noordeinde. Daar sloeg men dan rechtsaf om via de westzijde van het Rapenburg (oneven nrs.) over de Nonnenbrug terug **te gaan** langs de oostzijde van het Rapenburg tot aan de Breestraat. Vervolgens liep men over de Breestraat tot aan de hoek van het **Steenshuur**, alwaar de tesorier ordinaris de zilveren penning uitreikte. In 1648 is de route gelijk aan die van 1647.

In 1649 ging men vanaf het Noordeinde niet meer over het Rapenburg, maar ineens rechtdoor naar de Breestraat. Aan het einde van de Breestraat sloeg men rechtsaf, om gaande langs de noordzijde van het Steenshuur en de oostzijde van het **Rapenburg**, bij de Doelenbrug de zilveren penning in ontvangst te nemen.

de secretaris, de griffier en de onder-secretaris ontvingen twee penningen.

Het aantal uitgedeelde schutterspenningen bedroeg gemiddeld 2335 stuks. Het laagste aantal - 2019 stuks - werd gegeven in 1648, terwijl het hoogste aantal 2778 stuks bedroeg in 1665. (zie bijlage 1) Bij de uitreiking van 1689 kregen sommige personen van de twee-penning groep nog meer exemplaren. Op 14-9- 1689 werd goedgevonden, dat aan iedere kapitein, de majoor en de adjuncten twee nieuwe schutterspenningen gegeven zouden worden.“

NOTEN

Alle genoemde documenten berusten in het Stadsarchief van Leiden 1574-1816, in het Gemeentearchief van Leiden.

In de bibliotheek betreffende Leiden en omstreken van het Leids Gemeentearchief zijn onder nr. 64159 de kopieën van documenten die betrekking hebben op de schutterspenningen, samengebracht. In de noten worden zij aangeduid met een S gevolgd door de betreffende bladzijde.

1. Zie voor meer gegevens P.J.M. de Baar, "De Ommegangsdag te Leiden", *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 96-103. Hierbij wil ik gaarne de heer P.J.M. de Baar dankzeggen voor zijn welkome opmerkingen en correcties betreffende mijn artikel.

2. Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C (inv.nr. 188) fol 12. S 110.

3. Oudheidkundige Kring "Die Goude". Derde verzameling bijdragen Gouda 1941, blz. 150-153.

4. D.R. Kooiman, *Van de markten en de waag* ... (1957) 113-119.

5. Ordonnantieboek Q (inv.nr. 1425) fol. 120. S 4.

6. Burgemeestersdagboek H (inv.nr. 152) fol. 36vso., dd. 22-6-1654. S 101.

7. Gerechtsdagboek N (inv.nr. 57) fol. 19vso.-20vso., dd. 14-6-1629. S 106-108.

8. Burgemeestersdagboek H (inv.nr. 152) fol. 115-115vso., dd. 17-9-1656. S 102-103.

9. Burgemeestersdagboek K (inv.nr. 154) fol. 141-141vso., dd. 19-2-1664. S 104-105.

10. Volgens het Troois gewicht is 1 lood = 10 engels = 15.3802 gram.

1 engels = 32 aas = 1.538 gram en 1 aas = 0.048 gram.

1 blank van 6.5 aas = 0.312 gram,

2 blanken = 0.624 gram,

3 blanken = 0.936 gram,

4 blanken = 1.248 gram,

5 blanken = 1.56 gram,

6 blanken = 1.872 gram,

7 blanken = 2.184 gram,

8 blanken = 2.496 gram.

11. Afbeelding nr. 225 in de catalogus "Leids zilver" van de tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal van 1977. De tekst staat onder nr. 215. Dit betreft de schutterspenning van 1646.

12. Afbeelding nr. 222 in "Leids zilver". Dit betreft de schutterspenning van 1655.

13. Afbeelding nr. 2 15 in "Leids zilver". De tekst staat onder nr. 225. Dit betreft de penning van 1661. Afbeelding 223 is de schutterspenning van 1658.

14. Ordonnantieboek X (inv.nr. 1431) fol. 158 vso.-159vso., dd. 6-10-1668, S 57-59.

15. Ordonnantieboek X (inv.nr. 1431) fol. 196, dd. 10-5-1669. S 62.

16. Afbeelding nr. 230 in "Leids zilver". Dit betreft de schutterspenning van 1669.

17. Ordonnantieboek X (inv.nr. 1431) fol. 246, dd. 24-3-1670. S 86.
18. Stadsrekening 1671 (inv.nr. 7606) fol. 227. Ordonnantieboek Y (inv.nr. 1432) fol. 48, september 1671. S 70-72.
19. Ordonnantieboek X (inv.nr. 1431) fo. 187, dd. 22-2-1669. Bibl. 67509, blz. 84.
20. Stadsarchief 1574.1816, inv.nr. 811. Bibl. 15089, blz. 111.
21. H.P.H. Jansen, *Kalendarium - Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (Utrecht/Antwerpen 1971). L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding* (Utrecht/Antwerpen 1973).
22. Ordonnantieboek BB (inv. nr. 1435) fol. 126 vso. De term "derde Pinksterdag" wordt inderdaad gebruikt in de bijlage bij de rekening , dd. 9-11-1689. S 77.
23. Wapenschouwing en uitreiking op 31 mei 1689. De nieuwe penningen worden eerst op 4 augustus uit Dordrecht gehaald.
24. Ordonnantieboek BB (inv.nr. 1435) fol. 131. S 73.
25. Ordonnantieboek BB (Inv.nr. 1435) fol. 133. S 79.
26. Afbeelding nr. 256 in "Leids Zilver". Het betreft de penning van 1689.
27. Ordonnantieboek BB (inv.nr. 1435) fol. 116. S 85.
28. Ordonnantieboek BB (inv.nr. 1435) fol. 133, dd. 9-11-1689. S 78.
29. De schutterspenning is nr. 256 uit "Leids zilver".
30. Bijlage bij ordonnantieboek BB (inv.nr. 1435) fol. 126vso., dd. 6-11-1689. S 77.
31. Register van notulen ter burgemeesterskamer (inv.nr. 192) fol. 185, dd. 14-9-1689. S 84.

BIJLAGE 1

JAAR	AAN-TAL	BETAALD	GESLAGEN DOOR:	STEMPEL-MAKER:	O m m
1646	2041	1020-10-0	Claas van Tol	George Pullein	26-27
1647	2042	1021- 0-0	Claas van Tol	George Pullein	
1648	2019	1000-10-0	Claas van Tol	George Pullein	
1649	2046	1023- 0-0	Claas van Tol	George Pullein	
1650	2126	1063- 0-0	Claas van Tol	George Pullein	2 6
1651	2116	1058- 0-0	Claas van Tol		2 6
1652	2152	1076- 0-0	Claas van Tol	Wm Hoornborstel	2 6
1653	2112	1056- 0-0	Claas van Tol	Wm Hoornborstel	2 6
1654	2276	1138- 0-0	Claas van Tol		
1655	2271	1135-10-0	Joh.v.Middellant	Reinier Trap	2 6
1656	2277	1138-10-0	Joh.v.Middellant	Wm Hoornborstel	2 6
1657	2309	1154-10-0	Joh.v.Middellant	Wm Hoornborstel	26-29
1658	2421	1210- 0-0	Joh. de Maarschalk	Wm Hoornborstel	2 8
1659	2255	1127-10-0	Joh. de Maarschalk	Arent Smeltzing	2 8
1660	2258	1129- 0-0	Joh. de Maarschalk		2 8
1661	2225	1112-10-0	Joh. de Maarschalk	Arent Smeltzing	26-28
1662	2179	1089-10-0	Joh. de Maarschalk		
1663	2545	1272-10-0	Joh. de Maarschalk	Arent Smeltzing	2 6
1664	2696	1348- 0-0	Nic. de Maarschalk		
1665	2778	1389- 0-0	Nic. de Maarschalk	Arent Smeltzing	2 7
1666	2527	1263-10-0	Nic. de Maarschalk		
1667	2673	1336-10-0	Nic. de Maarschalk	Arent Smeltzing	2 6
1668	2648	1324- 0-0	Nic. de Maarschalk		
1669	2475	1237-10-0	Nic. de Maarschalk*	Arent Smeltzing	2 6
1670	2246	1123- 0-0	Dirk van Werkhoven*	Arent Smeltzing	2 6

1671	2443	122 1-10-0	Dirk van Werkhoven*	Joh. Smeltzing	
1689				Daniel Koene	26/28
1689	2352	1176- 0-0	Munt van Dordrecht*		

27 63066 31533- 0-0

* vanaf 1669 geschroefd

BIJLAGE 2

prijs bout	prijs legger	prijs samen	gebruik bout	gebruik legger	jaar
		20- 0-0	1646	1646	1646
		20- 0-0	1647	1647	1647
8- 0-0	5- 0-0	13- 0-0	1648	1648	1648
		12- 0-0	1649	1649	1649
		16- 0-0	1650	1650	1650
			1651	1650	1651
4- 0-0		4- 0-0	1652+1651	1650	1652
4- 0-0		4- 0-0	1653	1650	1653
			1653	1650	1654
		30- 0-0	1655	1655	1655
4- 0-0	6- 0-0	10- 0-0	1656	1656	1656
4- 0-0	5- 0-0	9- 0-0	1657	1657	1657
4- 0-0	3- 0-0	7- 0-0	1658	1657	1658
		4- 0-0	1659	1659	1659
			1659	1659	1660
3- 0-0	5- 0-0	8- 0-0	1661	1661	1661
			1661	1661	1662
2-10-0	4- 0-0	6-10-0	1663	1663	1663
			1663	1663	1664
2-10-0	4- 0-0	6-10-0	1665	1665	1665
			1665	1665	1666
3- 0-0	4-10-0	7-10-0	1667	1667	1667
			1667	1667	1668
25- 0-0	20- 0-0	45- 0-0	1669	1669	1669
	20- 0-0	20- 0-0	1669	1670	1670
			1669	1670	1671
		120- 0-0			1689
		<u>100- 0-0</u>	1689	1689	1689
		462-10-0			27 jaar

In deze bijlage zijn 2 kolommen verwerkt met de prijzen van bout en legger. Hieruit blijkt, dat de prijs voor het maken van een bout (bovenstempel) verandert van vier gulden in de jaren 1652-1653-1656-1657 en 1658 via drie gulden in 1661 en 1667 naar twee en een halve gulden (2-10-0) in de jaren 1663 en 1665. In 1648 wordt acht gulden betaald, wat de prijs voor twee bouten zal zijn geweest. In 1646-1647-

1649 en 1650 vindt men in de rekeningen een totaalprijs voor bout en legger samen vermeld. In 1646 is dat gezamenlijke bedrag twintig gulden. Hieruit viel echter niet het aantal van de gemaakte bouten en leggers op te maken, zodat een nader onderzoek nodig was. Hiervoor werden een aantal penningen uit 1646 onder de loupe genomen. Na enig studeren blijken er zowel van de voor- als van de keerzijde 3 verschillende uitvoeringen te bestaan. Onze conclusie was, dat er in ieder geval zeker 3 bouten en 3 leggers gemaakt zijn. Het is in die tijd technisch niet mogelijk om precies dezelfde stempels te maken. Elke stempel is handwerk en daarbij is het onvermijdelijk dat er kleine verschillen optreden.

Dezelfde redenering zou toegepast kunnen worden op het jaar 1647; de betaalde prijs is ook hier twintig gulden. Maar het aantal stempels is niet te reconstrueren, omdat nog nooit een schutterspenning van 1647 werd gevonden. Hetzelfde geldt voor de jaren 1648 en 1649. De rekening van 1648 vermeldt echter wel dat er 2 bovenstempels en één onderstempel werden gemaakt.

Voor het jaar 1650 wordt zestien gulden betaald. Hier zullen dus wel meer stempels gemaakt zijn dat de twee uitvoeringen die gevonden werden.

In 1651 kunnen wij geen rekening vinden. Er bestaat echter wel een penning met het jaartal 1651. De leeuwzijde daarvan is identiek aan die van 1650. Vermoedelijk is de stempel van 1650 gebruikt. De musketzijde is echter op meerdere punten afwijkend van die van 1650. De stempel hiervoor moet derhalve wel gemaakt zijn. In 1652 wordt een stempel voor de musketzijde bijgemaakt, terwijl tevens van het bestaande stempel van 1651 de 1 in een 2 wordt veranderd.

In 1652 is de leeuwzijde identiek aan die van 1650 en 1651.

In 1653 is de leeuwzijde weer gelijk aan die van 1650 (en 1651). De musketzijde wordt bijgemaakt conform de rekening.

Schutterspenningen met het jaartal 1654 bestaan niet. Ze worden wel gemaakt in 1654 maar op stempel van 1650 en 1653.

In 1655 worden eerst voor tien gulden een bout en een legger gemaakt, maar bij het eerste gebruik breken ze. Voor de prijs van twintig gulden worden er dan weer 3 bouten en 2 leggers gemaakt. Dit is overeenkomstig de gevonden uitvoeringen.

In 1656 worden één bout en 2 leeuwzijdestempels gemaakt, hetgeen klopt met het aantal gevonden uitvoeringen.

In 1657 worden één bout en één legger gemaakt en ook deze uitvoering is teruggevonden.

In 1658 is de leeuwzijde weer identiek aan die van 1657; hoewel de rekening spreekt van "één bout en één legger geheel uitgesneden" blijken er twee bouten gemaakt te zijn volgens de gevonden uitvoeringen. De verklaring hiervoor blijft vooralsnog onduidelijk.

In 1659 maakt Arend Smeltzing zijn eerste stempels, boven- en onderstempel voor vier gulden **tesamen**. Dit is de laagst berekende prijs van de hele periode. Uit het afwijkende voorkomen van de penningen in vergelijking met die van de voorgaande jaren concludeerden wij, dat het hier om twee stempels gaat.

In 1660 worden de beide stempels van 1659 opnieuw gebruikt, zodat er geen penningen met het jaartal 1660 bestaan.

In 1661 wordt voor de leeuwzijde een nieuw stempel gemaakt. Voor drie gulden wordt de musketzijdestempel van 1659 versneden; 59 wordt veranderd in 61. Van deze veranderingen is links en rechts van de 1 nog zichtbaar de rompnul van de 9 en

onderaan links van de 1 ■ als punt lijkend ■ het ondereind van de vlag van de 9.

In 1662 worden de penningen geslagen met de beide stempels van 166 1, zodat men weer tevergeefs kan zoeken naar penningen met het jaartal 1662.

In 1663 worden weer een nieuwe boven- en onderstempel gemaakt. Hetgeen conform de gevonden penningen uit dat jaar is.

In 1664 worden de penningen geslagen met de stempels van 1663; het jaartal 1664 vindt men dan eveneens niet terug.

In 1665 maakt men weer een nieuwe boven- en onderstempel, hetgeen blijkt uit de gevonden uitvoeringen.

In 1666 volgt men weer de procedure van 1664: men slaat de penningen op de stempels van 1665; men vindt ze **danook** niet meer terug.

In 1667 worden boven- en onderstempel weer vernieuwd; dit klopt weer met de gevonden uitvoeringen.

In 1668 gebruikt men weer de stempels van 1667; penningen met het jaartal 1668 zijn dus nooit gevonden.

In 1669 worden de penningen voor het eerst geschroefd. De onder- en **boven**-stempel worden dan zodanig gemaakt, dat ze berekend zijn op het schroeven. De schutterszijde heeft het jaartal 1669 onder de schuttersattributen. Er is ook **een pen**-ning gevonden, waarop het jaartal 1669 verdwenen is. De eerste veronderstelling was, dat men het jaartal van het stempel weggehaald zou kunnen hebben, omdat ook in 1670 penningen zijn geschroefd. Deze laatste dragen het jaartal 1669. De stempel van 1669 bestaat echter nog en is aanwezig in "De Lakenhal", maar nog steeds voorzien van het jaartal **1669!** De penning zonder jaartal is dus niet geschroefd op een stempel zonder jaartal. Nader bekeken blijkt op die penning het jaartal weggeslepen te zijn, vervolgens weer wat **opgelast** en daarna gepolijst.

Aan de leeuwzijde staan de vier wapens van de burgemeesters. Het wapen met de drie plompebladeren staat rechts onder, zijnde het wapen van burgemeester **Herman** Claesz. van der Meer. Hij is in 1670 de blijvende burgemeester. Zijn wapen komt dus ook voor op de nieuwe stempel van 1670. Deze stempel wordt gemaakt, omdat er weer andere burgemeesters zijn gekozen. Het **wapen met** deplompebladeren staat nu links boven. Een ezelsbruggetje om de plaats te onthouden van het wapen is dat rechts voor gaat. In 1669 staat het aan de rechterkant, in 1670 links!

De penning van 1670 is misleidend, omdat er het jaartal 1669 op staat!

De penningen van 167 1 zijn geschroefd met de bovenstempel van 1670 en de **on**-derstempel van 1669.

In 1689 wordt aan de stempelmaker van de Munt van Dordrecht - **Daniel Koenen** - honderd gulden betaald. Uit de prijs berekend in 1669 kunnen we concluderen, dat er vier stempels gemaakt zullen zijn, hetgeen weer goed overeen komt met de twee gevonden uitvoeringen van zowel de schutterszijde als de leeuwzijde.

In de bijlage vermelden wij, dat in 1689 eerst een bedrag van 120 gulden wordt betaald aan Johannes Smeltzing voor het maken van de tekening en de stempels. Deze stempels breken bij het eerste gebruik. Waarom Johannes Smeltzing de stempels niet opnieuw gemaakt heeft, kunnen wij uit de rekeningen niet gewaar worden. Bij het afsluiten van het contract met **Daniel Koenen** wordt wel de bepaling gemaakt, dat deze stempels bij eventuele breuk opnieuw gemaakt moeten worden, net zolang tot alle penningen geschroefd zijn. Voor zover bekend is er toen niets meer gebroken. Ook de vier gevonden uitvoeringen zijn daarmee in overeenstemming.

DE RAMP MET HET KRUIJSCHIP UITGEBEELD DOOR MILATZ

door

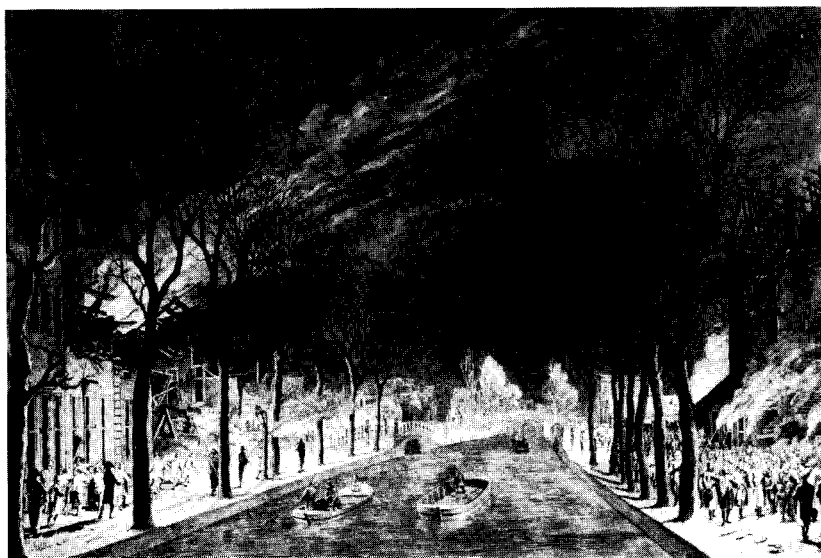
P.J.M. de Baar

Eind november 1987 kon gemeentearchivaris mr. T.N. Schelhaas voor de Prentverzameling van het Gemeentearchief een aanwinst verwerven. Dit gebeurde op een veiling van Sotheby's in Amsterdam. Daar werd een uit een niet nader genoemde buitenlandse collectie afkomstige pentekening van een Leids stadsgezicht geveild: het Steenschuur even vóór de ramp met het kruitschip dit gezicht voor altijd zou vernietigen. Gezien de thans zeer geringe mogelijkheden om aankopen van dergelijke aard te financieren uit de middelen van het Gemeentearchief, werd om steun gevraagd bij de Vereniging Oud-Leiden, die deze op genereuze wijze toezegde.

De vereniging heeft immers ook als doel het vergroten van de kennis van de geschiedenis van Leiden, en de verworven tekening draagt daar zeker toe bij.

De ramp

Op 12 januari 1807 ontplofte in het Steenschuur een schip met buskruit. De 37.000 ponden kruit vernietigden de hele stadswijk, richtten ook in de rest van de stad onnoemelijk veel schade aan en kostten 151 personen het leven.' De nieuwsgierigheid van de mensen kende, zoals gebruikelijk bij spectaculaire gebeurtenissen zoals rampen, geen grenzen. De echte nieuwsgierigen gingen op pad naar de getroffen stad, sommigen met het goede idee dat zij misschien wel zouden kunnen helpen. Inderdaad werd een aantal van hen aan het puinruimen gezet.' Anderen daarentegen was het beroepshalve te doen om te weten wat er precies gebeurd was, niet alleen voor henzelf, maar vooral voor het thuisfront. Onder **degenen** die zich naar Leiden spoedden bevonden zich ook journalisten (zij het dat de toenmalige journalistiek in het geheel niet vergeleken kan worden met de heden-daagse) en wat tegenwoordig de persfotografen zouden zijn: de tekenaars. Hoeveel er in die dagen op de puinhopen hun tekeningen gemaakt hebben, valt niet direct te zeggen, maar het zullen er wel een stuk of tien geweest zijn.

afb. 1. Het Steenschuur gezien van de Groenebrug in de richting van de Nieuwsteegbrug tijdens het bezoek van koning Lodewijk Napoleon n.a.v. de ontploffing van het kruitschip. Tekening door F.A. Milatz, 1807. Coll. Gem. Archief Leiden.

Milatz

Onder hen bevond zich ook Franciscus Andreas Milatz, die minstens drie tekeningen gemaakt heeft. Deze tekenaar en schilder in waterverf van landschappen, een enkele keer als etser optredend, was geboren op 8 maart 1764 in Haarlem, woonde en werkte daar zijn hele leven en overleed er amper twee jaar na de ramp, op 17 november 1808, nog slechts 46 jaar oud.³ Als leerling van de landschapstekenaar Paulus van Liender had hij de kneepjes om een gebeurtenis snel vast te leggen goed onder de knie. Van de eerstesteenlegging op 22 juli 1805 van de binnensluis bij Katwijk maakte hij ook een fraaie ets⁴, terwijl een tekening van de vorderingen bij de aanleg van het Katwijkse uitwateringskanaal later door L. Portman in aquatint uitgegeven werd.⁵ Portman was daar als het ware bekend om; al eerder had hij van een tekening van Milatz, voorstellende het grafmonument van Boerhaave in de Pieterskerk, een aquatint gemaakt⁶, zoals hij dat ook van tekeningen van andere kunstenaars deed.⁷ Dat deze samenwerking ook hier gecontinueerd werd, wekt dan ook geen verbazing. Wel is het merkwaardig dat nog een andere graveur naar dezelfde tekening van

Milatz gewerkt heeft: F. **Diterich**⁸, wiens gravure volgens de proefdruk eveneens uitgegeven werd door E. Meerkamp, Kalverstraat en Dam no. 1 in Amsterdam. Wanneer men beide gravures vergelijkt zal bij iedereen de voorkeur uitgaan naar die van Diterich, die veel fijner uitgewerkt is.

Gravures en beschrijvingen

Was dus Milatz als “**pers**”tekenaar er snel bij, ook anderen treuzelden niet. Al in de Leidse Courant van 28 januari 1807 werd geadverteerd: “De Boekverkoopers **Cornel** en Van **Baalen** te Rotterdam adverteren dat de eerste Tekening van de verwoesting binnen Leyden, door de bekwame hand van den Konstenaar LANGENDIJK vervaardigd, binnen 14 dagen gereed en by hun ter bezichtiging voor handen zijn zal, terwijl de tweede nevens de verdere afbeeldingen en volledige beschrijving, mede zóódra mogelijk zal gereed wezen; de **schetzen** zijn daags na de gebeurtenis op de plaats zelve met de meeste juistheid vervaardigd, zynde het eerste gezicht genomen van de kant der Gare Brug en het tweede van de zyde der Saay-Hal; de beschrijving word door een bekwame hand vervaardigd en inmiddels de nodige informatie en authentique Bydragen tot de omstandigheden enz. ingenomen. Kunnende men in allen deele van een **fraaije** en juiste Uitvoering verzekerd **zyn**”. Nu zat het venijn in de staart: de juiste uitvoering. Hoewel J.A. Langendijk vanaf zijn standplaatsen op de Groeneburg of eventueel Leefsteenbrug (de brug over het einde van het Levendaal bij de Garenmarkt) en vanaf het Steenschuur voor de **Saaihal** (na 1807 dankzij koning Lodewijk in Lodewijkskerk veranderd’) best wel een goed gezicht op het rampterrein gehad zal hebben, was men blijkbaar bang dat door de grote haast vooral de graveurs van de platen er met hun pet naar zouden gooien en het publiek platen voorgeschoteld zou krijgen, die nog slechts een karikatuur zouden zijn. Dat die angst niet onterecht was, moge blijken uit het feit dat er inderdaad Duitstalige platen van de ramp verschenen zijn, waaruit zelfs de mildst oordelende Leidenaar met de grootste moeite niets bekends uit het Leidse stadsgezicht zal kunnen halen.”

Op 16 en 23 januari maakte dit onderwerp van bespreking uit van het stadsbestuur: “Op de aanvragen van sommige teekenmeesters om eene teekening te mogen maken van de Ruïne heeft de Heer Commissaris van den Koning gecommuniceerd dat hij zulks gezegd had te willen **accordee**ren, mits het provenu (=batig saldo) daarvan kome ten behoeve van de **stad**”.¹¹ Op 23 januari werd kennis genomen van het advies van de heren Van Lelyveld en Luzac over de inschrijvingen in verband met het uitgeven van de kunstplaten. Het stadsbestuur besloot deze heren te machtigen, eventueel met behulp van deskundigen indien zij daaraan behoefte zouden

hebben, al de tekeningen te beoordelen. Daartoe zou een advertentie geplaatst worden met de oproep aan een ieder die een kunstplaat zou willen uitgeven om zich op 4 februari 's morgens om 10 uur op het Raadhuis bij de commissie te melden, zodat die de tekeningen zou kunnen bekijken. Tevens zou geadverteerd worden dat vóór die datum geen goedkeuring op een tekening of een plan tot intekening op de gravure daarnaar door het stadsbestuur verleend zou worden.” Uit de advertentie van **Cornel en Van Baalen** kan wel afgeleid worden dat deze niet veel zin hadden zich aan die procedure te onderwerpen. Of ook Milatz zich op 4 februari met zijn tekeningen onder de arm ten stadhuize vervoegd heeft is de vraag. Van een paar intekeningen voor andere platen bezitten we daarentegen nog de oorspronkelijke berichten.” Van die van **J. Allart** te Amsterdam, blijkens een krabbel onderaan wellicht ingediend door de Leidse boekhandelaar **Carel de Pecker**, weten we zelfs de prijzen die hij wilde gaan vragen: “De prijs van ieder Plaats is dus bepaald: Ieder afdruk op **f** 10:10:0, Proefdruk met het onderschrift **f** 14:0:0, Proefdruk zonder letters **f** 16:0:0 (dus 16 gulden, 0 stuivers, 0 penningen, voor die tijd een fors bedrag!).

afb. 2. Het Steenschuur na de Ramp, gezien van de Nieuwsteegbrug in de richting van de Lodewijkskerk. Gravure door R. Vinkeles naar een tekening van H. Numan, 1807. Coll. Gem. Archief Leiden.

Van Lelyveld en Luzac achtten wellicht hun eigen oordeel niet voldoende en schakelden de Leydsche Schilder- en Tekening-Academie *Ars Aemula Naturae* in.¹⁴ Op 28 februari liet de secretaris van Ars weten dat alle tekeningen het beeld toonden van enkele dagen na de ramp. “Maar om de nakomelingschap eenig flauw denkbeeld te geven van het ontzettende en akelige van het onheil zelve, wordt een meester vereischt, wiens verbeeldingskracht een hoge vlucht weet te **neemen**, en wiens hand genoeg geoefend is om de grootsche en verhevene denkbeelden van **eenen** scheppenden geest uit te drukken. Deeze vereischten hebben wij in de Teekening van den Heer Pieneman gevonden”. Maar misschien had men daar de bedoeling niet precies begrepen: het ging er meer om de al te slechte producten te weren, niet slechts een te bekronen. Op 3 maart besloot het stadsbestuur, gehoord alle rapporten, dat van de overgelegde tekeningen “als bijzonder verdienstelijk, naauwkeurig en waardig om als gedenkstukken aan de nakomelingschap te worden nagelaten, hoewel niet in alle opzigten even volmaakt, in aanmerking genomen worden de Teekeningen, vervaardigd door den Heer Jelgerhuis, welke zal uitgegeven worden door de **Heeren** P.H. Meijer & Comp. te Amsterdam; die welke vervaardigd zijn door den Heer **Numan** en uitgegeven zullen worden door den Kunstkooper J. Groenewoud Jz.; en die geteekend door den Heer J.W. Pieneman, welke laatste vooral het akelige en grootsche Tafereel van den noodlottigen nacht van den 12 January natuurlijk en treffend **voorstelt**”.¹⁵ Ook besloot men dat de tekeningen van de toestand van vóór de ramp, gemaakt door A. **Polet** en Jacob Timmermans, “wegens derzelve **naauwkeurigheid**”, de goedkeuring van het stadsbestuur wegdroegen. Dit besluit werd ook in de Leydse Courant gepubliceerd.

De tekeningen van Milatz worden dus niet genoemd. Wanneer men zijn tekening van het Steenschuur van vóór de ramp vergelijkt met de gravure door R. Vinkeles naar de haast identieke (maar voor zover bekend niet bewaard gebleven) tekening van **Numan**, dan valt ook voor een beoordeelaar uit 1988 de keus op **Numan/Vinkeles**. Dat wil niet zeggen dat de tekening van Milatz lelijk is, maar in details wint **Numan/Vinkeles** het toch.

Polet en Timmermans

Beide tekeningen zullen pas ontstaan zijn na de verschijning van de tekeningenreeks van **Polet** en Timmermans.¹⁶ Deze worden niet voor niets zo om hun nauwkeurigheid geroemd door het **stadsbetuur**: beiden waren

steenhouwer, dus vertrouwd met architectuur, en woonden aan de **Vliet**¹⁷, zodat ze voor iedere tocht naar de Breestraat of verder wel over het **Steen-schuur** gelopen zullen hebben. Overigens was het stadsbestuur best in staat die nauwkeurigheid te beoordelen: alle leden hadden er de nodige voetstappen liggen en sommigen hadden er familie wonen of er zelf gewoond. Bekwamer tekenaars had men wel niet kunnen vinden voor de reconstructie van de gevelwanden. Vanzelfsprekend maakten zij toch wel enige vergissingen, want wie kan precies onthouden hoe een paar rijen met allemaal verschillende gevels er uit zagen voor ze verdwenen? Zo kan gewezen worden op het pand waarin de bewoonster mevrouw Van Persijn bedolven werd en jammerlijk omkwam. Op de kroonlijst van dit pand, dat stond op de hoek van Steenschuur en Langebrug westzijde, geven **Polet** en **Timmermans** het jaartal MDCCLVI, dus 1756. Dit huis werd door de **exécuteur**-testamentair van Willemina Schot op 6 april 1758 voorf 1100 (gedeeltelijk op hypotheek) verkocht aan Samuel **Corpershoeck**.¹⁸ Deze belaste het op 6 juni van dat jaar met nog eens f 800 hypotheek. Als we weten dat deze man op 31 maart 1736 zijn gildeproef voor meester-timmerman gedaan had” en het huis op 6 september 1759 voor maar liefst f 3600 contant weer verkocht, dan zal duidelijk zijn dat er in 1758/59 een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden heeft. Dit blijkt ook nog eens uit de vrijstelling voor de **verponding** (een soort onroerend-goed-belasting) voor een periode van 14 jaar, waarvan het eerste jaar in 1759 **inging**.²⁰ Overigens ging de koper niet in dit vrijwel nieuwe huis wonen; deze Theodorus Chadborn, eerste klerk ter Weeskamer, bleef op de Papengracht wonen” en had wellicht slechts een geldbelegging gezocht. Het zal geen betoog behoeven dat het jaartal dat **Polet** en **Timmermans** meenden dat op het huis stond niet 1756, maar 1758 of 1759 moet zijn geweest. Maar neem hen zoiets eens kwalijk.

De tekening van Milatz

Deze geeft (evenals die van **Numan**) de situatie als het ware een seconde vóór de ontploffing weer. Dat ook daarbij niet alles 100% klopt, zal ook niemand hen kwalijk nemen. Voor de gevelwanden heeft **Numan** de tekeningen van **Polet** en **Timmermans** slaafs gevolgd; **Milatz** veroorlooft zich enkele vrijheden (of zo men wil: onnauwkeurigheden). In het water geven beiden vier schepen: het kruitschip, recht daartegenover het jacht voor het huis van Hendrik van Struyk, de baggerschuit van Jan **Overduin** en tenslotte een bootje bijna onder de Nieuwsteegbrug, dat bij **Numan** geboomd en bij **Milatz** geroeid wordt. Het jacht was merkwaardig genoeg niet totaal aan splinters, al was het uiteraard wel zeer zwaar beschadigd. Scheepsbouwers dachten het zelfs nog wel te kunnen repareren. Dat gold bepaald

afb. 3. Het Steenshuur voor de Ramp. Tekening door F.A. Milatz, 7807. Coll. Gem. Archief Leiden.

niet voor het huis van Van Struyk. Hij had uit zijn eerste huwelijk met Anna Hendrina van Hengel een dochter, Magdalena, die gehuwd was met mr. Pieter Rietmuller, commies van de financiën van Holland in Den Haag. Zij was enkele weken tevoren bevallen en wilde haar kindje eens laten zien aan de grootvader en diens tweede vrouw Eisabeth de Bordes.” Dit genoeglijk samenzijn werd dramatisch verstoord: alle genoemden, alsmede een schoonzuster van Van Struyk, een zuster van Rietmuller, een nichtje van Van Struyck, een bij hen zijnde weduwe met een nichtje, de **baker**, een schoonmaakster en een van de dienstboden kwamen om – slechts één dienstbode kon, hoewel zwaar gewond, uit de puinhopen kruipen.

Wat Jan **Overduin** met zijn baggerschuit betreft: hij was een van **degenen** die nog iets over de toedracht van de ramp kon **vertellen**.²³ “Kort te voren had ik nog gezien dat een knecht aardappelschillen over boord wierp en, **zoo** het mij voorkwam, nog had gesproken tegen andere, die beneden waren”. Zelf werd hij door de klap in het water geslingerd en dat was zijn behoud. Dat hij juist daar aan het baggeren was, kan mogelijk verklaard worden door er op te wijzen dat net in 1806 de brug over het Steenshuur tussen Langebrug en St. Jacobsgracht weggebroken was, zodat daar wellicht nog enige ondiepten waren. De temperatuur **schom-**

*afb. 4. Details uit de gravure door F. Diterich naar de hiernaast afgebeelde tekening van F.A. Milatz. De verschillen met de tekening **zijn** niet groot. De graveur heeft zich enige vrijheden veroorloofd met de ruitindeling en de plaats van de balustrade van het grote huis links, terwijl in de lucht de vogels ontbreken (rechts). Coll. Gem. Archief Leiden.*

melde om het vriespunt, zodat er nog gebaggerd kon worden vóór de winter echt goed zou invallen.

De personen op de tekening

Voor een deel kunnen ook de op de tekeningen voorkomende personen thuisgebracht worden. De timmerman die op de hoek van de **Nieuwsteeg**-brug bezig is met - naar het schijnt - schaafwerk, zal de in het tweede huis aan het Steenschuur vanaf de Koepoortsgracht (thans Doezastraat) wonende timmerman Van Beek geweest zijn. Of dat tafereeltje op dat moment werkelijk te zien was, moet betwijfeld worden: in dat geval zou Van Beek zeker omgekomen zijn. De naar hem kijkende of met hem pratende man met voorschoot voor het hoekhuis moet de kaarsenmaker **Meerburg** zijn, die evenmin omkwam en dus ook wel binnenshuis geweest zal zijn (of helemaal niet thuis). Op het gedeelte Steenschuur tussen St. Jacobsgracht en Koepoortsgracht worden twee personen afgebeeld, een man met een steek en een meisje of vrouw. De man kan prof. J. Luzac

geweest zijn, die een bezoek wilde brengen aan zijn daar wonende collega prof. **Bennet**, niet wetende dat die toevallig in Den Haag was. Luzac werd in het Steenschuur geslingerd en verdronk. Het meisje zou de met goederen ventende dochter **Kaatje** van de jood Abraham Abrahams kunnen zijn, zeventien jaar oud, maar ook de vrouw van Vermolen. Deze toonde juist enige goederen ter bezichtiging aan het huis van prof. **Bennet**. Zij was hoogzwanger en werd door de klap onder het puin bedolven. Men vond haar geheel verminkt, maar van het kind verlost, dat eveneens verpletterd was.

Van de personen aan de noordzijde van het Steenschuur zal er een te identificeren zijn met de apotheker Samuel Bonte, 37 jaar, die daar enkele bezoeken wilde afleggen om te melden dat hij een kerkelijk ambt opgedragen gekregen had. Nog slechts 37 jaar oud werd hij door vallende stenen dodelijk getroffen, een vrouw en vijf kinderen nalatend. Wie de vrouw zou moeten zijn die daar voor een van de huizen staat, valt niet te zeggen. Voor de personen op de Nieuwsteegbrug geldt hetzelfde; bij **Numan** zijn het een over de brugleuning hangende jongen, een dame en een heer met dame, bij Milatz een vrouw met meisje en kind op de arm en een burgerman die over de brugleuning hangt.

De verwerving

Maar ook al kunnen niet alle personen en zaken thuisgebracht worden, de tekening is fraai genoeg om er met studie naar te kijken. Het is dan ook een geluk dat hij de afgelopen 181 jaar heeft overleefd zonder grote schade op te lopen. Vanzelfsprekend is het papier wat vergeeld, maar meer dan een kleine vlek in de lucht kan niet gemeld worden. Voor de Prentverzameling van het Gemeentearchief vormt het een belangrijke aanwinst, want deze bevat niet zo erg veel tekeningen waarvan later gravures gemaakt zijn, zodat van een kunsthistorisch belang gesproken kan worden.

NOTEN

1. P.J.M. de Baar, *De 151 doden, omgekomen bij de Ramp van 1807*, uitgave door G.W.M. Gussenhoven t.b.v. Gemeentearchief Leiden, 1982, 7 p. Voor de algemene literatuur over de Ramp zijn van zeer groot belang de publikaties van L. Knappert, *De Ramp van Leiden, 12 januari 1807, na honderdjaar herdacht* (Schoonhoven 1906) en J. Roemer, *Beschrijving van de verwoesting te Leiden, op den 12. van Louwmaand 1807* (Leiden 1807).
2. C.P. Holst, "De "Ramp van Leiden" in de memoires van een niet-Leidenaar", *Leids Jaarboekje* 47 (1955) 153-160.
3. Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880* ('s-Gravenhage 1981) 351.
4. S.B. van Raay, W.P. Spies en R. van Zoest, "Tot hun contentement *gemaecht*"; het kunstbezit *van het hoogheemraadschap van Rijnland* (Amsterdam 1987) 63.
5. Prentverzameling Gemeentearchief Leiden cat. nr. 75755.
6. Prentverzameling Gemeentearchief Leiden cat. nr. 22222-22224.
7. Als noot 3 p. 408.
8. F.G. Waller, *Biographisch Woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs* ('s-Gravenhage 1938) 80 in voce Friedrich Christoph Dietrich (1779-1847). Overigens zijn in de Prentverzameling van het Gemeentearchief nog twee tekeningen van de ramp door Milatz aanwezig, met de door Diterich daarnaar vervaardigde gravures. Deze hebben echter een kleiner formaat dan de hier besproken tekening. Het is waarschijnlijk dat die twee tekeningen eerder ontstaan zijn.
9. G. Hemmers, *Vijf eeuwen kerk aan de gracht* (Leiden 1979).
10. Zie bijvoorbeeld Prentverzameling Gemeentearchief Leiden cat. nr. 46107 (ook afgebeeld in *Hutspot, haring en wittebrood. Tien Eeuwen Leiden en de Leidenaars* (Leiden 1981-82) 80).
11. Archief van de Ramp inv.nr. 30, verbaal van Jan de Kruijff; ook in Stadsarchief 1574-1816 inv. nr. 642 fol. 47.
12. Stadsarchief 1574-1816 inv. nr. 642 fol. 60.
13. Archief van de Ramp inv. nr. 31 en Stadsarchief 1574-1816 inv. nr. 6698.
14. Zie ook mr. Annie J. Versprille, "De Kunstacademie in de Poort", *Leids Kunstlegaat, Kunst en historie rondom "Ars Aemula Naturae"* (Leiden 1974) 46.
15. Stadsarchief 1574-1816 inv. nr. 642 fol. 106.
16. Prentverzameling Gemeentearchief Leiden cat. nr. 46050-3; een van de vier naar die tekeningen gemaakte gravures (naderhand ingekleurd) is afgebeeld in het in noot 10 genoemde werk op p. 80).
17. Th.W. Polet, *Leidse flitsen van een familie Polet* (ms., Heemskerk 1985) 3.5 e.v. en dezelfde, *Geén gouden ducaten voor een Leidse familie Polet* 1764-1834 (ms., Heemskerk 1987) 22 e.v.
18. "Bonboek Zevenhuizen", Stadsarchief 1674-1816 inv. nr. 6614 fol. 38.
19. Archieven van de Gilden inv. nr. 1115 p. 102.
20. "Kohier van de verponding" 1758, Stadsarchief 1574-1816 inv. nr. 3633 fol. 132 volg. nr. 81.
21. *Naamwyszer waarin gevonden werden de Namen van de Ed. Groot Achtb. Heeren de Heeren Regenten der Stadt Leyden*, beter bekend als "Heerenboekje" 1760 p. 15.
22. N. Tonckens, "De geduchte ramp der stad Leiden in 1807", *Leids Jaarboekje* 41 (1949) 119.
23. Als noot 1, Roemer, p. 78.

HET LIERNURSTELSEL EN LEIDEN

of

Het gemeentebestuur van Leiden als mesthandelaar

door

L. Barendregt

Afvalwater en drinkwater rond 1850

Aan het begin van de tweede helft van de 19de eeuw werd het huishoudelijk en fabrieksafvalwater hetzij direct, hetzij via riolen van grote afmetingen 1x2 m is hierbij geen uitzondering (afb. 1) - op de grachten geloosd. In feite waren deze riolen de beerputten voor een groot aantal woningen tegelijk en **daarmede** de vervangers van elk der beerputten die oorspronkelijk bij één woning hoorden.'

Het zelfreinigend vermogen van het **water**² in de grachten was ten enenmale onvoldoende om het afvalwater te zuiveren, terwijl de bezinkbare stoffen in het afvalwater de oorzaak waren van grote hoeveelheden bagger in de grachten. Deze bagger bevatte uiteraard veel organische stoffen die tot rotting overgingen. Omdat deze rotting in zuurstofarme omgeving (anaeroob) geschiedde was een stank van rotte eieren (door **H₂S-vorming**) het resultaat. Het gevolg van beide was dat het water in de grachten van zeer slechte kwaliteit was en dat de lucht door de vrijkomende gassen sterk werd vervuild. Klachten over stank waren dan ook aan de orde van de dag. De stank werd deels bestreden door de grachten te overwelven of te dempen en er tegelijkertijd een riool in te leggen. Dit was echter een verplaatsing van het probleem, want de stank ontwikkelde zich toch en drong via de huisrioleringen in de woningen. Anderdeels werd door **waterver**versingen getracht de overlast het hoofd te bieden. Ook dit was een verplaatsing van het vraagstuk zij het naar de omgeving van de stad.

De kwestie van het afvalwater was overigens niet nieuw. De **Stadsarchitect** Salomon van der Paauw heeft de zorgen in Leiden daarover van 1400 tot 1828 **beschreven**.³

Drinkwater werd deels verkregen door het oppompen van grondwater. Hiervoor werden zowel particuliere als openbare pompen gebruikt (afb. 2). De **winning** geschiedde uit gemetselde putten die soms direct naast riolen

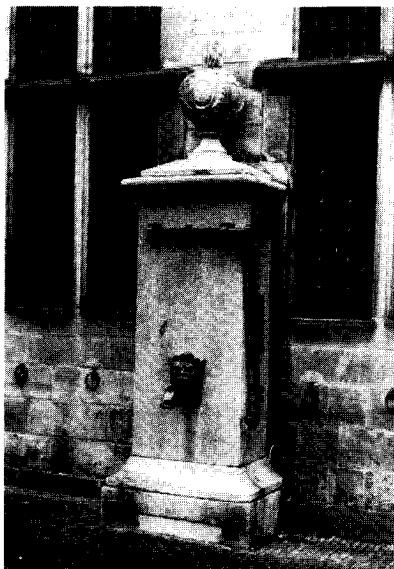

afb. 1. Gemetselde riolen in degedempte Dolhuisgracht. Foto ir. L. Barendregt.

waren gelegen zoals bij de sloop van woningen tijdens de stadsvernieuwingsoperatie in de jaren '70 en '80 van de 20ste eeuw is gebleken. Het spreekt haast vanzelf dat dat water niet van goede kwaliteit kon zijn doordat het grondwater door het uit lekkende riolen sijpelende water sterk was verontreinigd. Deze omstandigheid moet vaak het voorkomen van besmettelijke ziekten zoals cholera en typhus tot gevolg hebben gehad. De cholera-epidemie in 1866 was de zwaarste in de tweede helft van de 19de eeuw. Bij een bevolkingsgrootte van rond 40.000 zielen overleden aan cholera in 4 maanden **tijds** (mei t/m augustus) 881 inwoners (van het totaal van 1324 personen die door de ziekte werd **aangetast**), en dat nadat tijdens de cholera-epidemie van 21 augustus tot 11 november 1859 ook al 370 inwoners van de 553 **aangetasten** het tijdelijke met het eeuwige verwisselden.

Verbeteringsplannen

In 1867 meende een aantal burgers dat actie gevoerd zou moeten worden tot verbetering van de volksgezondheid: op 2 maart 1867 werd op instigatie van vijftien vooraanstaande Leidse burgers, waaronder het voltallige college van burgemeester en wethouders, de Vereniging tot verbetering van de volksgezondheid te Leiden **opgericht**.⁴ Deze vereniging was o.m. van mening dat de hygiënische toestand in Leiden sterk zou verbeteren als

afb. 2. De openbare pomp aan het Stadshuis. Foto ir. L. Barendregt.

de faecale stoffen niet in de bestaande riolering zouden komen maar direct uit het milieu zouden worden verwijderd.⁵ Het bestuur richtte zich per brief op 6 april 1868 tot Burgemeester en Wethouders (B en W) van Leiden en vestigde de aandacht op een systeem waarmee dit bereikt zou kunnen worden: het door Liernur ontwikkelde riool-systeem, een, zoals men het noemde, zgn. pneumatisch rioolstelsel. Niet alleen zouden de faecale stoffen in een afzonderlijk stelsel van buizen worden verzameld en zo spoedig mogelijk worden verwijderd, neen, die stoffen zouden zelfs “tot een economisch doel gebezigd worden”.

Het mes sneed aan twee kanten: èn “de bodem blijft dus vrij van het grootste gedeelte der schadelijke innengselen die thans het drinkwater bederven” terwijl “het grachtwater daarbij niet voortdurend verontreinigd wordt door het instromen van een grote hoeveelheid in ontbinding verkerende stoffen” èn er waren “belangrijke financiële voordelen die het stelsel van de heer Liernur, systematisch ingevoerd, kan opleveren”.

De naam Liernur moet het gemeentebestuur niet vreemd in de oren hebben geklonken want reeds met zijn brief van 16 januari 1868 had Liernur zich tot haar gewend en daarbij een exemplaar van een door hem ingediend rapport aan burgemeester en wethouders van ‘s-Gravenhage betreffende de verbetering van het rioolstelsel ingezonden. De brief en het rapport werden voor kennisgeving aangenomen. Het verging het advies van de Ver-

eeniging niet beter, want toen in 1869 de situatie van de Binnenvestgracht tussen de Zijdgracht (de huidige Korevaarstraat) en de gedempte Koe-poortgracht (de huidige Douzastraat) zo slecht was dat maatregelen moesten worden getroffen, werd als vanouds besloten tot demping van de gracht en het leggen ter plaatse van een riool van de oude geijkte constructie.

Ondertussen had de gemeente echter niet stil gezeten met betrekking tot het vinden van oplossingen voor wat werd genoemd de rioolkwestie. De gemeente had een commissie ingesteld die een onderzoek zou moeten doen naar de bestaande plannen van riolering en waterverversing in de gemeente en daarover een rapport zou moeten uitbrengen. In de commissie werden drie deskundigen benoemd, t.w. de heren J.F.W. Conrad, A. van der Waeyen Pieterszen en J. van Niftrik. Het rapport, dat ook een plan van de commissie bevatte, werd d.d. 18 maart 1869 uitgebracht en publiek gemaakt.

Het schoot de Vereeniging echter in het verkeerde keelgat en zij richtte d.d. februari 1870 een Open brief aan de gemeenteraad. In die brief werd de vloer aangeveegd met het rapport terwijl het voorstel van de commissie door de Vereeniging noch uit een hygiënisch, noch uit een financieel oogpunt werd geacht aanbeveling te verdienen.

Het voorstel zou slechts het stinken der grachten bestrijden maar laat “het bederven van de grond, van het putwater en van de lucht in de woningen onverminderd voortbestaan”. Op één punt was er echter een vorm van consensus. De commissie stelde namelijk onder meer voor om een aantal grachten te dempen en, ofschoon de stank uit de grachten door de Vereeniging niet als het grootste nadeel werd beschouwd “dat uit de gebrekkigheid van het thans bestaande rioolstelsel voortvloeit”, werd dit nadeel toch niet gering geacht. Berustend werd opgemerkt dat het wel “tot de onbereikbare dingen zal blijven behoren om (althans in de geringe buurten) het werpen van vuilnis in de grachten te beletten”.

Maar dan komt de aap uit de mouw! Het was weliswaar geweldig dat besloten was om de bovengenoemde Binnenvestgracht te dempen maar dan toch zeker niet zoals was gedacht. En dat nog wel in “eene buurt, welke door de vele cholera- en typhusgevallen, die er werden opgemerkt, eene treurige bekendheid verkreeg”. Met deze buurt werd de Hoefstraat bedoeld waar de cholera-epidemie van 1866 in het bijzonder huishield.

Het riool dat in de gracht zou worden gelegd zou niet waterdicht zijn en daardoor zou “het doortrekken van de bodem met rioolvuil” niet worden voorkomen. Zou men werkelijk wat willen doen dan zou er in de allereerste plaats voor gezorgd moeten worden dat de faecale stoffen niet in het riool

terecht zouden komen. Geen rioolstelsel, zo meende de Vereeniging, kan dat zo goed doen als “het zgn. Liemursche stelsel” dat ze al eerder aanprees. Omdat het Liemurstelsel echter tot dan nergens in Nederland was toegepast had de heer Bruyn Kops, civiel ingenieur te Breda, op verzoek van de Vereeniging een plan met kostenraming en memorie van toelichting gemaakt.

Het stelsel bood bovendien de mogelijkheid om het, met behoud van alle voordelen, bij wijze van spreken per straat aan te leggen afhankelijk van de wenselijkheid. De verzamelde faecale stoffen zouden kunnen worden verkocht en zo zou een gunstige exploitatie van het stelsel zeer waarschijnlijk zijn. Uit de memorie van toelichting bleek zelfs dat een positief saldo zou overblijven en omdat te verwachten was dat de prijzen van meststoffen zouden stijgen werd een grote winst voorgespiegeld. Onder aanbieding van het plan met kostenraming en de memorie van toelichting werd het gemeentebestuur aangespoord om het Liernurstelsel voor Leiden te aanvaarden.

De commissie liet het er na de Open brief niet bij zitten en verdedigde haar plan (opnieuw) bij de **gemeente**.⁸ Dat lokte weer een reactie van de Vereeniging aan de raad **uit**.⁹ Deze reactie eindigde, hoe kan het anders, met het aandringen op de aanvaarding van het Liernurstelsel. Ook Liemur zelf verdedigde zijn ideeën. Omdat hij blijkbaar niet onbekend was met de inhoud van het na te noemen raadsvoorstel verzocht hij burgemeester en wethouders de behandeling in de gemeenteraad uit te stellen tot zijn verweer in druk verschenen was. De inspecteur voor het Geneeskundig Staatstoezicht in Zuid-Holland liet zich evenmin onbetuigd: hij drong krachtig aan op de toepassing van het Liemurstelsel bij de demping van enkele grachten.

De beslissing tot het nemen van een proef met het Liernurstelsel

Gedateerd 7 februari 1870 was de voordracht van B en W aan de raad waarmee het college op het oog had beslissingen uit te lokken die zouden leiden tot verbetering van het drinkwater en “om de waterverversing zoveel mogelijk door wijziging van het bestaande rioolstelsel in die toestand te brengen als tot bevordering der openbare gezondheid strekken kan”.

Het voorstel dat met betrekking tot riolering werd gedaan was om in zee te gaan met het stelsel van Liemur. Het was daarom zo aantrekkelijk omdat het de mogelijkheid bood om het bij stukjes en beetjes voor de gehele stad te realiseren. Om te beginnen kon gebruik gemaakt worden van het plan dat inmiddels door de zorg van de Vereeniging ter verbetering van de volksgezondheid voor de **Kijfhoek** e.o. was opgesteld.

Het plan voor de **Kijfhoek** e.o. was zo aanbevelenswaardig omdat èn het voor realisering nodige kapitaal in goede verhouding zou staan tot de (financiële) krachten der gemeente, èn het als een proefneming kon worden beschouwd.

Het is, merkten B en W op, wel niet alles maar de financiële polsstok is nu eenmaal niet langer en zij stelden de raad onder meer voor de proef met het Liernurstelsel ter gelegenheid van de demping van de **Binnenvestgracht** tussen de gedempte Koepoortgracht en de Zijdgracht, waarvoor op de begroting voor 1870 in 1869 middelen ter beschikking waren gesteld, te wagen. De kosten ervan werden geraamd op f 22.000¹⁰ maar daar tegenover stond dat de kosten van demping van de Binnenvestgracht met een niet onbeduidend bedrag zouden verminderen.

In de vergadering van de raad op zaterdag 23 april 1870 die begon om 1 uur 's middags werd over dit voorstel beraadslaagd.

Het werd een vergadering waarin de raadsleden allen zo hun eigen argumenten hadden voor de motivering van hun stem. Het was echter de voorzitter die een element in de discussie bracht waartegen de raad niet op kon of wilde. Hij merkte op dat in het plan het R.C. Weeshuis (het huidige St. Maartenshuis) was begrepen en de buurten die in 1866 zozeer door cholera waren geteisterd. Juist daarom zou de proef en dan in déze wijk moeten worden genomen en als de proef niet zou slagen dan toch zou, als er weer een epidemie zou uitbreken, de raad niets te verwijten zijn. Het was een argument waar niet tegen te praten was en vrijwel de gehele raad, voorzover zij tegen was, zwichtte. Bij de stemming waren uiteindelijk 19 leden voor en 2 tegen het voorstel om een proef met het Liernurstelsel in wijk 11 te nemen.

Door deze uitslag van de stemming mag de vergadering van de raad op 23 april 1870 wel een gedenkwaardige worden genoemd: er werd het eerste besluit genomen van een lange reeks die heeft geleid tot de verwijdering van afvalwater uit de stedelijke bebouwing van Leiden zoals die thans plaatsheeft. De Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid liet weten dat zij verheugd was over het besluit en dat zij er toe bijgedragen had dat het werd genomen."

In de eeuwenlange strijd voor goed drinkwater en tegen de vervuiling van het water in de grachten en het grondwater, zou Leiden dus kennis gaan maken met het door de oud-kapitein ingenieur Charles T. Liernur ontworpen rioolstelsel. Het was een ontmoeting die enerzijds vreugde bereidde, anderzijds teleurstelde zoals nader zal blijken.

*Wie was Charles T. Liernur*¹²

Het lijkt goed om over iemand die een zo grote rol heeft gespeeld in de oplossing van een milieu-hygiënisch probleem in Leiden enige nadere bijzonderheden te verstrekken.

Liernur (afb. 3¹³) werd te Haarlem als zoon van een Luthers predikant op 12 mei 1828 geboren. Volgens het geboorteregister van Haarlem is hij aangegeven als Hermann Carl Anton; hij heeft, in Amerika gekomen, blijkbaar de eerste voornaam laten vervallen, de tweede verengelt en de derde door de letter T aangeduid; hij noemde zich nooit anders dan Charles T.¹⁴ Hij ontving onderwijs van zijn vader, de ingenieur P.J. de Kock die sedert 1840 belast was met een deel van de werken voor de droogmaking van het Haarlemmer- of Leidsemeer en van de architect L.P. Zocher. Als onderopzichter werkte hij in 1843 op vijftienjarige leeftijd al bij de bouw van de uitwateringssluizen te Katwijk en na van 1846- 1848 werkzaam geweest te zijn bij de inpoldering van de Anna Paulownapolder vertrok hij in 1848 naar de Verenigde Staten. Daar verrichtte hij landmeetkundig werk, was in dienst van de Ohio- en Alabamaspoorwegen, bouwde enkele vuurtorens langs de kust van Alabama en Florida en koos in 1861 in de afscheidingsoorlog partij voor de zuidelijken. In die tijd versterkte hij de haven van Mobile en bouwde het fort Morgan. Tengevolge van de strijd bij Morgan werd hem een voet afgezet waardoor hij voortaan moeilijk kon lopen en niet kon staan. Hij keerde terug naar Europa, woonde van 1867 tot 1872 in Amsterdam, van 1872 tot 1881 in Frankfurt am Main en daarna tot zijn dood op 12 februari 1893 in Berlijn.

Na zijn terugkomst in Europa ontwikkelde hij zijn denkbeelden over faecaliënafvoer en werden de verschillende door hem gedane uitvindingen tot het Liernurstelsel verenigd. Dit stelsel verdedigde hij fanatiek waarbij hij niet schroomde voor persoonlijke beledigingen. Hij trachtte zijn stelsel algemeen ingevoerd te krijgen, maar dat bleef zonder resultaat van betekenis in de jarenlange strijd om de keuze van een rioolsysteem in de tweede helft van de 19de eeuw. In 1869 associeerde hij zich met C.M. de Bruyn Kops, fabrikant te Breda die zich van 1872 tot aan zijn dood in 1885 geheel aan Liemurs zaken wijdde. Na de dood van Kops nam Liernur zijn zoons William en Francis in zijn firma op.

Het was bij de versterking van de haven van Mobile dat Liemur de voor die tijd geniale uitvinding deed om (houten) palen in een zandbodem te drijven. Hij was de eerste die door middel van een lange buis zeewater pompte langs de punt van de in te heien paal waardoor de paal heel gemakkelijk in het zand was te brengen. Deze vinding, die hij niet octrooieerde, maakte het in Nederland mogelijk met succes de plannen te ontwerpen

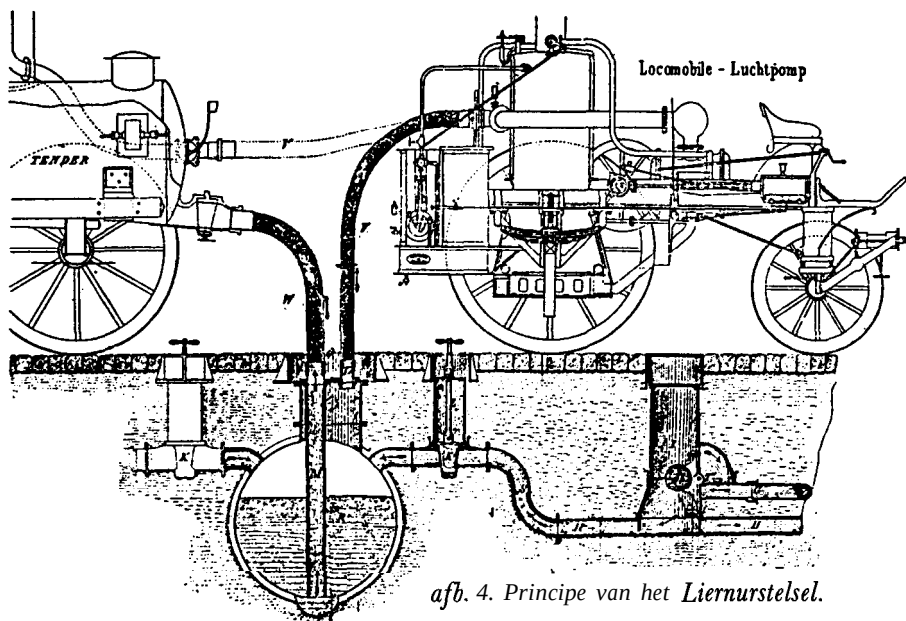
afb. 3. Portret van Charles T. Liernur.

voor het Noordzeekanaal met zijn sluizen in het duingebied. Het belang van deze uitvinding stijgt ver uit boven dat van zijn ideeën voor de afvoer van afvalwater. Niettemin verkreeg hij door zijn pneumatische rioolstelsel bekendheid, terwijl zijn naam ten onrechte niet verbonden werd aan de veel belangrijkere zaak van de methode om palen in zand te heien.¹⁵

Het Liernurstelsel

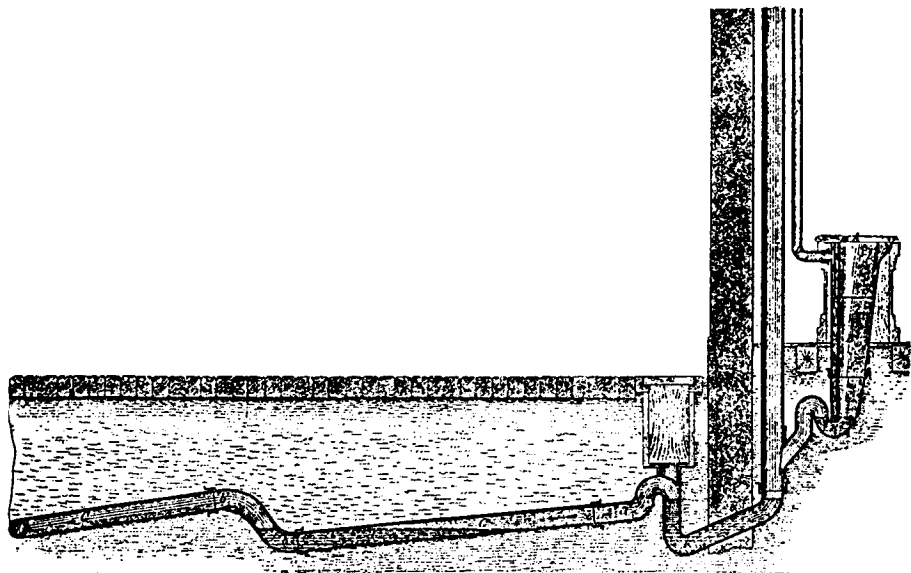
Wat was nu het principe van het rioolstelsel waarmee de raad een proef wilde nemen?

Het volledige Liernurstelsel bestond in wezen uit twee onafhankelijke rioolsystemen. Het ene was bestemd voor de afvoer van regen-, huishoudelijk- en menagewater direct op de grachten; het andere werd alleen benut voor de afvoer van faecaliën en soms centraal, soms decentraal geledigd. In het laatste geval moet dan gedacht worden aan een verrijdbare pomp. In de praktijk wordt, als over het Liernurstelsel wordt gesproken, deze benaming in engere zin gebruikt en wel slechts voor het rioolsysteem dat de faecaliën afvoert. In het vervolg van dit verhaal wordt steeds uitgegaan van deze betekenis. Dat Liernurstelsel was in principe zeer eenvoudig." In de straten waar het werd toegepast werden ijzeren buizen met een diameter van 10 tot 20 cm, in Leiden 12,5 cm, gelegd. Deze buizen mondden uit in, eveneens in

afb. 4. Principe van het Liernurstelsel.

de straat aangebrachte, cylindervonnige, luchtdichte, plaatijzeren reservoirs met bolvormige einden. De hoogte is $\pm 0,60$ m, de diameter $0,70$ m en de inhoud 600 l. Tussen het reservoir en de buis was een kraan, waarachter een terugslagklep, aangebracht. Vanuit de in de straat aangebrachte buizen liepen afvoerleidingen de woningen in. In de woningen waren speciale closetpotten aangebracht die daarmee in verbinding stonden. De leidingen in de woningen waren voorzien van een stankafsluiter die tevens dienst deed als opvang voor de in de closetten gedeponeerde faecaliën. Afb. 4 laat zien wat bedoeld wordt, op zich een heel eenvoudige constructie dus. Voor de verwijdering van de in de stankafsluiters opgevangen stoffen diende een zgn. locomobile met tender. De locomobile was een door paarden getrokken voertuig waarop een stoomketel en een hierdoor aangedreven luchtpomp gemonteerd waren. De tender was een door de locomobile getrokken voertuig waarop een ronde tank was geplaatst. Op gezette tijden werd de luchtpomp op de reservoirs aangesloten. In het desbetreffende reservoir werd een zeker luchtledig gepompt **waarna** van één der op het reservoir aangesloten buizen de kraan werd geopend. Daardoor werden de stoffen uit de stankafsluiters in de woningen in het reservoir gezogen. Als alle op het reservoir aangesloten buizen gelegd waren, en alle kranen dus weer gesloten, werd de tank op de tender aangesloten op het reservoir en de lucht-

pomp op de tank. De luchtpomp zorgde vervolgens voor een zeker luchtledig in de tank en de faecaliën in het reservoir werden daardoor in de tank gezogen waarmee de lediging van het stelsel was voltooid. De tender werd dan naar het zgn. tapsebouw gebracht en geledigd in vaten. Die vaten werden afgevoerd naar een plaats waar de meststoffen gebruikt zouden worden.

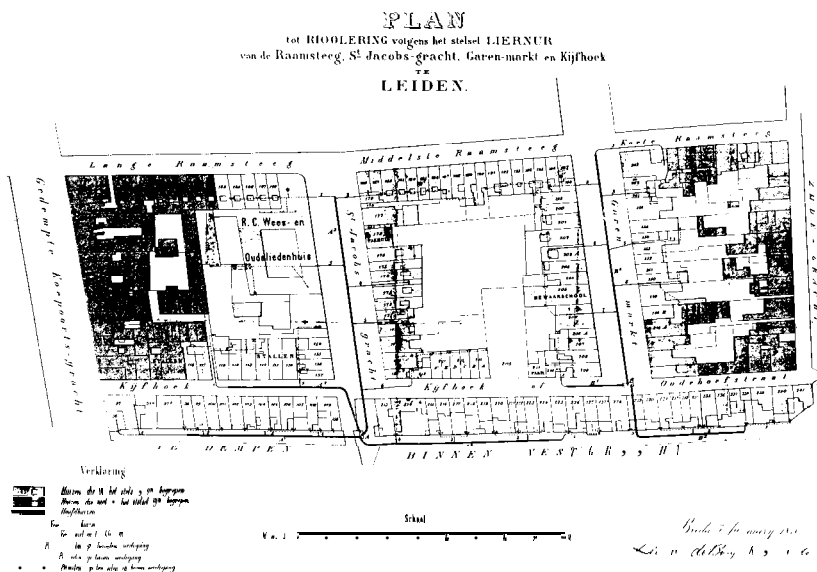
In zeker opzicht zou gesteld kunnen worden dat deze wijze van verwijdering van faecaliën uit het milieu een vroege vorm van **rioolwaterzuivering** is, zij het op een andere wijze dan vandaag aan de dag wordt gezuiverd. Misschien is het woord recycling van afvalstoffen beter op z'n plaats.¹⁷ Een nadeel was dat een deel van het afvalwater via het andere riool toch in het milieu kwam en er dus slechts een zeer gedeeltelijke oplossing van het afvalwaterprobleem werd bereikt.

Het Liernurstelsel in wijk II

Hoe het in de huidige Hoefstraat, St. Jacobsgracht, Garenmarkt en Raamsteeg, een deel van de toenmalige wijk 11, aangebrachte stelsel er precies uitzag is niet meer bekend, omdat door de brand van het stadhuis in 1929 de tekeningen daarvan verloren zijn gegaan.

Wat ons rest is het plan dat de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid had laten maken en aan de raad in 1870 bij haar Open brief aanbod (afb. 5). Op het stelsel loosden 1200-1300 mensen hun faecaliën. Na het raadsbesluit op 23 april 1870 zou het, hoe belangrijk de zaak ook was, nog tot eind 1871 duren voordat met de proef zou worden begonnen." Ondanks dat was Leiden de eerste gemeente in Nederland waar het stelsel werd toegepast", zij het dat in 1867 in 's-Gravenhage er een experiment mee werd uitgevoerd."

Omdat de plannen nader moesten worden uitgewerkt vroegen Liernur, de Bruyn Kops en Co (inmiddels gevestigd in Frankfurt am Main) enige inlichtingen ten aanzien van de uitvoering van het Liernurstelsel in Leiden en gaven vervolgens te kennen dat zij de verantwoording op zich namen van het goed werken van hun stelsel wanneer door de gemeente-ambtenaren de vereiste opmetingen der localiteiten zou worden gedaan. In september d.a.v. berichtten zij B en W dat de plannenmakerij vertraging had opgelopen maar vroegen zij wel om een machtiging om "de luchtpompmachine en tender" te bestellen. Hieruit blijkt dat het dus de bedoeling was een stelsel te maken dat decentraal zou worden geledigd.

afb. 5. Plan voor de aanleg van riolering volgens het stelsel van Liernur in het blok Raamsteeg-St. Jacobsgracht-Garenmarkt-Kijfhoek (Hoefstraat). Coll. Gem. Archief Leiden.

De uitgewerkte plannen werden door Liemur bij brief van 11 november 1870 verzonden. De raming van kosten luidde:

aanlegkosten	f 12.043,91
onvoorzien	j - 200,00
inrichting tapgebouw	f 1.200,00
gereedschap tapgebouw	f 209,70
locomobile, tender en slangen	f 5.800,00
ingenieursarbeid	f 2.500,00
	<u>f 21.953,61</u>

In de vergadering van de raad op donderdag 24 november 1870 werd de raad gevraagd o.m. in te stemmen met een voorstel tot onderhandse aanbesteding en daarvoor de aanbieding van J. van Lith en J.C. Rijk te Leiden tegen de som van f 19.500 zonder zegels en registratiekosten aan te nemen, de zegels en registratiekosten voor rekening te nemen van de gemeente te voldoen uit de uitgetrokken som van f 2.500 voor ingenieursarbeid, uit dezelfde som van f 2.500 te voldoen de 6% die Liernur en de Bruyn Kops bij hun brief van de 13de april 1870 bedongen. De voorstellen werden aanvaard met 22 tegen 1 stemmen.

In mei 1871 ving de aanleg van het stelsel aan. Voor het toezicht op de uitvoering werd Liemur c.s. op het laatste moment verzocht een opzichter te zenden. Die opzichter, de heer H.G. Dijkerman, kwam op 22 mei 1871 te Leiden om het toezicht op zich te nemen. Hij deed zijn werk kennelijk goed want aan hem werd een verklaring afgegeven dat hij steeds ten genoegen van het gemeentebestuur werkzaam was geweest. Toen het werk gereed was bleek dat de aannemers toch f 2.321,36 meer besteed hadden dan hun aanneemsom en zij vroegen om uitbetaling daarvan. De ingenieurskosten bleken in plaats van f 2.500, f 3.854,15 te hebben bedragen. Na de nodige discussies en voorstellen kregen Van Lith en Rijk f 1.504 en Liemur zijn gehele **overschrijding** betaald.

Voor de exploitatie van het stelsel was een tapgebouw met tapinrichting nodig. Er werd van C.J. Zaalberg, houtkoper, een halve loods aan de **Gortestraat** (wijk 3, no's 103 en 103a) voor 3 jaar à f 100 per jaar gehuurd. De Gortestraat ter plaatse werd tot ca. 1/3 versmald en de verkregen **straatruimte** benut voor de tapperij. Voor de niet reukloze **tapinrichting** zond Liemur c.s. een tekening. In zijn brief d.d. 30 januari 1871 deelde hij mede dat nodig was een gebouw van 13 m lang, 5 m breed en 3,5 m hoog als remise voor de locomobile en de tender. De tapinrichting was wel heel eenvoudig. Voor de te vullen vaten diende een verdieping in de vloer van het

gebouw gemaakt te worden die aan de korte zijden van opritjes voorzien diende te zijn. De vaten konden dan op eenvoudige wijze in en uit de verdieping worden gerold.

Hij waarschuwde ervoor de tender niet zonder meer in de vaten te legen. Nodig was een houten goot met een metalen rooster en een tuitkraan. De tender liep leeg in de goot en op het gaas bleven pijpekoppen, stukjes hout, steentjes, scherven, versleten schoenen, lapjes linnen, dode hondjes en katjes, versleten borstels enz., die naar zijn mening toch in privaten zouden worden geworpen, liggen. Het is zonder meer in te zien dat deze tapperij een geweldige stankproductie tengevolge zou hebben. Hij diende daarom ook een plan in voor een tapsebouw met een reukloos toestel. Uiteindelijk werd gekozen voor een reukloze tapinrichting waarvoor Liernur c.s. een plan voor het gebouw in de Gortestraat met begroting van kosten indiende. De levering van het toestel werd opgedragen aan **Backer** en Rueb te Breda.

Het stelsel was tegen het einde van 1871 gebruiksgereed en Hendrik van der Linden werd toen voorlopig aangesteld tot machinist bij de **locomobile** op een bezoldiging van *f* 10 per week en Gijsbert van der Sluis tot werkman om de machinist bij te staan en overigens te verrichten wat tot het vervoeren en aftappen der faecale stoffen nodig werd geacht en zulks op een weekgeld van *f* 6. Om met de proef te kunnen beginnen diende alleen nog het vervoer van de locomobile en tender te worden geregeld. Dat geschiedde bij openbare aanbesteding en er werd gegund aan Th. **Juffermans**.

Het resultaat van de proef en de verbeteringen aan het stelsel

Dat het proefstelsel in technisch opzicht geslaagd was, daaromtrent is nimmer enige discussie in Leiden geweest. De faecaliën werden op doelmatige wijze uit het milieu verwijderd.

Deze opvatting werd al verwoord door de Commissie van Fabricage in haar rapport van 15 mei 1872, dus een klein half jaar nadat men de proefneming was begonnen. Samengevat kwam haar standpunt daarop neer "... dat de overtuiging is gevestigd, dat dit stelsel . . . meerdere uitbreiding in de toepassing verdient . . . tot bevordering der openbare reinheid en gezondheid". Ook uit alle gegevens over de uitbreiding van het stelsel (waarover later meer) blijkt dat daarover nooit verschil van mening bestaan heeft, terwijl eveneens de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid opmerkt dat de proefneming aan de verwachting heeft beantwoord. Zij wenste het stelsel voor de toekomst alle **goeds**.²¹

Het andere aspect was de financiële kant van de zaak. Hierover was men in genede tevrede. Dit blijkt vooral uit de discussies en geproduceerde

stukken over de uitbreiding van het stelsel. Deze financiële perikelen spitsen zich toe op de aanleg- en exploitatiekosten, waarbij de laatste in ongunstige zin beïnvloed werden door de lage opbrengsten als gevolg van de sterke verdunning van de ingezamelde faecaliën. Het werd in eerste instantie het struikelblok bij voorstellen tot uitbreiding van het stelsel!

Ook de Commissie van Fabricage, die uiteraard vooral de technische en milieuaspecten beoordeelde, onderkende al in haar rapport van de 3de juli 1872 deze bottle-neck van het Liemursysteem en stelde daarom voor om de wijze van verzameling, aftapping en bewaring van de faecale stoffen op een meer doeltreffende wijze in te richten. De loods enz. aan de Gortestraat zou moeten worden verlaten en er zou overgegaan moeten worden op een zgn. stationaire exploitatie. Daarvoor zou op de open grond die door de demping van de Binnenvestgracht verkregen was, aan het einde van de St. Jacobsgracht, tussen de **Kijfhoek** en de **Vestwal** (de huidige Jan van **Houtkade**) tegenover de af te breken kruittoren (de **waltoren** Bourgogne) een zgn. tapgebouw moeten worden gebouwd. In dat gebouw zou dan de **locomobile** worden geplaatst en vast aan de reservoirs verbonden. Op straat zou dan alleen nog te zien zijn dat werklieden kranen open en dicht draaiden en de afvoer van de vaten met faecaliën uit het tapgebouw. Liemur en Kops hebben voor dat gebouw met inrichting een plan gemaakt. De bijbehorende kostenraming sloot op **f** 4.500. **Burgemeester** en wethouders legden d.d. 1 augustus 1872 een voorstel ter zake met positief advies aan de raad voor, die daarmee instemde. Voor de bouw van het tapgebouw evenals voor het leveren en plaatsen van de nodige ijzerwerken enz. erin werden door de gemeente bestekken gemaakt.** Hieruit blijkt onder meer dat het gebouw 12,60 m lang en 6,60 m breed moest worden en dat het op 15 december 1872 gereed moest zijn. Aanbesteding volgde en er werd gegund aan J.C. Tom.

In 1873 werd tegen de eindgevel aan de zijde van de St. Jacobsgracht “een lokaal ter plaatsing van de stoombrandspuit” gemaakt “welk lokaal met het tapgebouw van de Liernurriolering werd verenigd teneinde het opzicht over de beide stoomwerktuigen thans in het bezit der gemeente, aan denzelfden machinist te kunnen opdragen.” Het tapgebouw werd gebouwd in de bouwstijl van die tijd (afb. 6).²³ De gevel aan de zijde van de Hoefstraat stond aan de straat (afb. 7). Het gebouw versmalde de toegang vanaf de **Vestwal** naar de St. Jacobsgracht in hoge mate (zie afb. 5). De werktuigen op afb. 7 zijn stoombrandspuiten, de locomobile heeft daar zeer sterk op **geleken**.²⁴ Door de gekozen constructie van één machinist voor twee stoomwerktuigen werden de kosten van de machinist voor het Liemurstelsel verlaagd en dat zal zeer welkom zijn geweest, vooral bij de verdedigers van dat stelsel. Overigens werd in 1874 in het tapgebouw nog

een afzonderlijke stoomketel als reserve van die van de locomobile geplaatst en tenslotte in 1875 een injector aan de stoommachine toegevoegd.

Begin oktober 1871 waren alle werken bedrijfsklaar en kon worden begonnen met “het exploiteren der stoffen, volgens het Liernursche systeem verzameld”. Merkwaardig en opvallend is dat het accent niet werd gelegd op het milieuhygiënische karakter van de voorziening maar op de economische kant ervan. Deze escapade van het gemeentebestuur van Leiden op het terrein van de mesthandel draaide uit, zoals zal blijken, op een volledig fiasco.

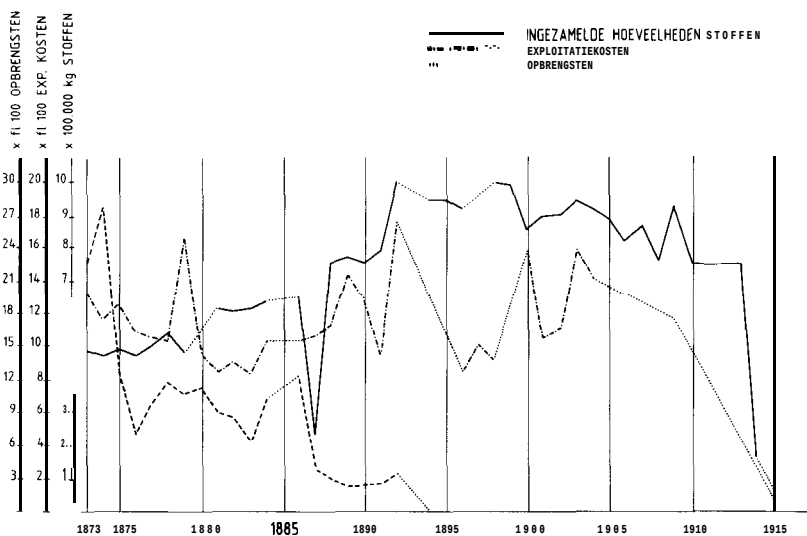
Steeds is men vol lof over de werking van het stelsel met toebehoren geweest: “het werkte onverstoord volkomen tot het volmaakte goed”, “gelijk van der aanvang af deed zich het systeem als voortreffelijk kennen, de lediging der privaten was geregeld in 3 à 4 uren afgelopen”, “... bleef op de meest voldoende wijze aan het doel beantwoorden”, “hetwelk op de bekende wijze” enz. De enige problemen die zich hebben voorgedaan waren “steeds aan achtereelootheid der bewoners te wijten”. De bewoners namelijk wierpen blijkbaar ook zaken in de privaten die daar niet in hoorden en dat leidde tot verstopping en met de regelmaat van de klok werden die bewoners dan ook gewaarschuwd dat na te laten. Regelmatig ook werden op het buizenet in de loop van de jaren nog nieuwe aansluitingen gemaakt en dat niet alleen omdat de gemeente daartoe het initiatief nam. De eigenaren van de panden vroegen om te mogen worden aangesloten. De gemeente zelf bleef ook niet achter, want als in 1883 het Gymnasium op de Ruïne aan de Gedempte Koepoortsgracht (de huidige Douzastraat) en de HBS voor Meisjes aan de Garenmarkt gebouwd zijn, worden ook zij op het stelsel aangesloten.

De hoeveelheden ingezamelde stoffen

De cijfermatige gegevens hiervan zijn niet compleet bekend; voor zover dat wél het geval is zijn ze in een grafiek verzameld (afb. 8). Daaruit blijkt dat de ingezamelde hoeveelheden tot 1892 toenamen van rond 500 tot 1000 ton per jaar. Daarna vond een terugval plaats tot rond 800 ton per jaar. De toename was vrijwel niet te danken aan een vergroting van het aantal

afb. 6. Het tapgebouw van het Liernurstelsel aan de St. Jacobsgracht hoek Vestwal (Jan van Houtkade). Coll. Gem. Archief Leiden.

afb. 7. Gevel van het tapgebouw aan de rijde van de Hoefstraat. Coll. Gem. Archief Leiden.

afb. 8. De hoeveelheden ingezamelde stoffen, de exploitatiekosten en de opbrengsten van het Liernurstelsel gedurende jaren dat het stelsel functioneerde. Tekening J.L.B. Gottmer.

inwoners in de wijk, dat varieerde maar weinig, maar veel meer aan de toevoeging van water aan de faecale stoffen. In het begin zal dat water voor reiniging van de privaten geweest zijn en nadien, toen leidingwater in de woningen werd gebracht, het gebruik van het watercloset.

De scherpe terugval in 1877 was het gevolg van “besloten water” (ijs, kennelijk een strenge winter) toen als gevolg daarvan slechts weinig stoffen aan de pachter werden afgeleverd en niet vermeld is hoeveel stoffen op andere wijze werden afgevoerd. Een eenvoudige rekensom levert nog het volgende cijfer op. De populatie die faecale stoffen loosde via het **Liernur**-stelsel was 1200-1300 mensen groot. In het begin werd rond 500.000 kg faecale stoffen per jaar afgevoerd, hetgeen leidt tot de conclusie dat elke inwoner gemiddeld 1,1 kg. faecale stoffen per dag in zijn woning produceerde. Dit getal mag voor de beginperiode, toen men zich waarschijnlijk sterk aan de voorschriften hield, als een juist bedrag aan mestproductie van de mens worden beschouwd.

De exploitatiekosten

Al over de laatste maanden van 1871 werd opgemerkt “... niettemin mag

niet worden verzwegen dat deze exploitatie gebleken is zeer kostbaar te zijn". Dat zei al genoeg voor de komende jaren. Voorzover de exploitatiekosten bekend zijn geeft de grafiek (afb. 8) het verloop in de jaren. Naast een aantal pieken waren de kosten vrij constant hoog met nog een lichte neiging tot stijging. De oorzaak van de laatste waren gelegen in een geringe stijging van de lonen en prijzen, alsmede in de toeneming van de onderhoudskosten door veroudering van het stelsel. Alleen de extra kosten worden hieronder toegelicht.

De uitgavenpiek in 1879 is het gevolg van de vernieuwing van de stoomketel. Het jaar 1884 bracht enige buitengewone herstellingen aan het **tapgebouw**. De hoge uitgaven in 1889 waren het gevolg van het feit dat de koperen kranen in de grondreservoirs waren uitgesleten en vernieuwd werden. In 1892 moest de stoomketel weer worden vernieuwd terwijl er reparatie aan de machine nodig was. In 1899 werd weer een stoomketel vernieuwd en de oude hersteld. In 1900 werd een tweede brandstoomspuit geplaatst. De sinds 1872 stationaire locomobile werd in 1903 op een nieuwe fundatie geplaatst en in verband **daarmede** werden aan de **locomobile** en ketel enige verbeteringen aangebracht. Dat de kosten in 1904 relatief hoog bleven was het gevolg van het vervangen van een houten hek door een ijzeren hek rond het openbare terrein bij het tapgebouw. In 1904 moest ook de binnenketel van de stoomketel worden vernieuwd. De grond- en reservoirkranen vereisten in 1905 en 1906 vernieuwing. In 1912 werden een nieuwe voedingspomp voor de stoomketel, twee reserve grondkranen en 2 reserve handafsluiters aangeschaft. Uit deze laatste twee aanschaffingen blijkt wel dat onverwachte defecten toen niet meer waren uitgesloten. Het kostenbeeld dat naar voren komt is er een van een normale vorm, het stelsel is ook in dat opzicht geen mislukking geweest.

De mesthandel van Leiden ²⁵

Al ver voordat er sprake was van enige te verkopen stoffen, t.w. 14 juli 1870 richtte zich J.K. Timmermans van Abcoude c.i. te Deurne tot de gemeente met een voorstel tot koop. Op dit voorstel werd niet ingegaan. De verkrijging van de ingezamelde stoffen zou worden verpacht. Om potentiële pachters met het product te laten kennismaken werd vooreerst begonnen met kostenloze terbeschikkingstelling, een soort reclamecampagne dus, zoals in onze tijd ook nogal eens voorkomt.

Voor de verpachting werden door de gemeenteraad voorwaarden vastgesteld waarover ook Liemur zijn zegje had gedaan. Hierin was onder meer bepaald dat de pachter was gehouden voor het vervoer zelf vaten ter beschikking te stellen die zijn eigendom bleven. Van elk vat werd bepaald

hoe groot het gewicht van de faecaliën erin was en dat werd op het vat gebrand. De inhoud van de vaten was 170 kg. Hierdoor was gemakkelijk te bepalen hoeveel werd afgeleverd en behoefde niet steeds te worden gewogen. De gevulde vaten moesten dagelijks door de pachter uit het taplokaal worden afgehaald en hij diende er voor zorg te dragen dat de gevulde en afgehaalde vaten niet langer dan 2 x 24 uur binnen de gemeente zouden blijven.

De eerste verpachting was een openbare, daarop werden geen inschrijvingen ontvangen. Er werd daarom overgegaan tot onderhandse verpachting. Deze had wel resultaat en er werd gegund voor *f* 0,30 per 100 kg. Dezelfde pachter werd einde 1873 weer koopman, nu voor *f* 0,40 per 100 kg. Op grond hiervan werd verwacht dat in het vervolg een dekking der exploitatiekosten verwacht mocht worden. *Ijdele* hoop echter. De pachter, tot nu toe J.C. de Blocquery, gaf in 1875 te kennen geen gebruik te maken van zijn bevoegdheid om de pachttermijn voor een jaar te verlengen tegen *f* 0,50 per 100 kg. Dan maar weer een openbare verkoping met ingang van 1 mei 1875, het moment dat het contract met De Blocquery afliep. Met die verkoping bleek de juiste waarde van de meststoffen en zette de neergaande lijn van opbrengsten in. Kennelijk was hetgeen de Leidse burger produceerde toch niet zo waardevol en bruikbaar!

Omdat met ingang van 1 januari 1894 het reinhouden van de gemeente verpacht werd aan Gebr. Van Ulden voor *f* 2.300 per jaar door de gemeente te betalen en daarin de afvoer van de faecale stoffen uit het Liernurstelsel begrepen was, stonden geen directe inkomsten meer tegen de uitgaven voor het in werking houden van het stelsel. Particulieren hebben in de beschreven jaren ook wel wat meststoffen voor een hogere prijs dan de pachter afgenomen maar veel zoden zette dat niet aan de dijk. Ook de gemeente zelf gebruikte wel meststoffen voor het onderhoud van de plantsoenen.

De ontwikkeling van de opbrengsten van de mesthandel van Leiden is in de grafiek (afb. 9) af te lezen: gemiddeld een sterk dalende lijn. De voorspellingen van een hoge geldswaarde van de stoffen zijn dus niet uitgekomen. Omdat de exploitatiekosten, zoals hiervoor al bleek, relatief hoog waren en eerder de neiging hadden om te stijgen dan te dalen, is één der motieven om de proef met het stelsel te nemen niet bewaarheid en Leiden van een koude kermis thuis gekomen.

De uitbreiding van het Liernurstelsel

Er was Liemur veel aan gelegen om zo snel mogelijk na het technisch gelukken van de proef tot uitbreiding van zijn stelsel in Leiden te geraken

omdat daardoor de kansen in andere gemeenten zouden worden vergroot. In augustus 1872 deed hij daarom al voorstellen tot eventuele uitbreiding gevolgd door een brief met een uiteenzetting van een plan tot algemene invoering van het Liernurstelsel in Leiden. Het lot was hem gunstig gezind want de afvoer van afvalwater van de woningen langs de Gedempte Marendorpse Achtergracht (de huidige van der Werfstraat) liet in die tijd meer dan te wensen over. Overstromingen, stank en andere narigheid was het deel van de bewoners. Teneinde daarin te voorzien stelde het college een voordracht aan de raad vast dat ten doel had om de nodige maatregelen te nemen tot toepassing van het Liernurstelsel in de Marendorpse Achtergracht en bijbehorende buurten.

Het leek alsof Liemur daarop gewacht had want kort daarop schreef hij een brief aan de raad, gedateerd september 1873, waarin hij uitbreiding van het stelsel aanbeval. De voordracht werd in de vergadering van de raad op 18 september 1873 echter aangehouden en het college werd verzocht om nadere inlichtingen te verstrekken aangaande de toepassing van het tonnenstelsel in die buurt. De Commissie van Fabricage maakte vervolgens een rapport over het Liernurstelsel dat het college aan de raad deed toekomen. Liemur en de Bruyn Kops, gedachtig aan het spreekwoord dat het ijzer gesmeed moet worden als het heet is, schreven het college weer met een nadere aanbeveling over de toepassing van hun stelsel.

Weer was het lot hen gunstig gezind want de inspecteur Geneeskundig Staatstoezicht liet het college bijna tegelijkertijd weten dat hij een verdere toepassing van het Liernurstelsel in Leiden zeer aanbeval. De Commissie Financiën was echter andere gedachten toegedaan en het college, het verschil van mening tussen de Commissies van Fabricage en Financiën inziende, stelde de raad voor een bedrag van **f** 3.000 te voteren om aan Liemur de opdracht te geven om na te gaan hoever het stelsel in wijk 11 zou kunnen worden uitgelegd met gebruik van de huidige machine. De Commissie Financiën echter, gedachtig aan haar taak van **behoeder** van de gemeentelijke financiën, bracht op 1 december 1873 een rapport uit. Daarin stelde zij de invoering van het tonnenstelsel voor de Marendorpse Achtergracht voor en geen toepassing van het Liernurstelsel aldaar. Liernur zou niet moeten worden opgedragen om een algemeen plan voor de toepassing van zijn stelsel voor Leiden te onwerpen, maar zou slechts moeten onderzoeken hoever het buizenstelsel in wijk 11 zou kunnen worden uitgelegd als het gehele buizenstelsel wordt geëxploiteerd door één stoommachine om het even de bestaande of een andere. Bovendien wilde de Commissie nu een definitief oordeel over het Liernurstelsel. Ook toen al was niet zoveel geheim want onmiddellijk bereikten het college brieven over het tonnenstelsel. Onder die brieven was er een van Liemur waarin hij,

het valt niet moeilijk te raden, nadere inlichtingen verstrekt over zijn stelsel boven het tonnenstelsel. Ook de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid liet zich niet onbetuigd, was tegen het tonnen- en voor het Liernurstelsel op de Marendorpse Achtergracht. De bewoners van de “betere” Haarlemmerstraat zagen dat tonnenstelsel ook niet zo zitten en zij richtten op 17 december 1873 een adres aan de raad met bezwaren ertegen. De Commissie Financiën trok daarop ijlings haar voorstel voor invoering van het tonnenstelsel in omdat voor die invoering de medewerking van de bewoners nodig is en uit het advies bleek dat daarop niet te rekenen zou zijn. Er bleek toen ook waarom de Commissie het voorstel deed: het was er slechts om te doen “het nemen van een tweede zeer kostbare proeve met het Liemurstelsel te voorkomen, zolang de eerste proeve niet voltooid *en ook financieel bestaanbaar zal zijn gebleken*”. Het college maakte toen haast en stelde al in zijn eerste vergadering in 1874 een voordracht aan de raad met betrekking tot de uitbreiding van het Liemurstelsel vast. Zij stelde daarin onder meer dat de proef technisch volkomen geslaagd was. De raad beraadslaagde in haar vergadering van donderdag 8 januari 1874 over de kwestie. Het bleek daar dat het college een beslissing over wel of niet toepassen van het stelsel aan de Marendorpse Achtergracht niet wilde behandelen, maar dat het een zgn. avant-project voor algemene toepassing wilde doen maken, daarbij in de eerste plaats te denken aan toepassing bij de Marendorpse Achtergracht. Een tweede proef wilde ook het college niet, juist omdat het over het stelsel zeer gunstig dacht evenals de Commissie van Fabricage. Uitbreiding van het bestaande stelsel zou echter dienstig zijn.

Meermalen bleek dat de raad van mening was dat de proef technisch geslaagd was. Er was zelfs een raadslid die op enige plaatsen het buizennet had laten opgraven en concludeerde dat “aan die buizen niets was waar te nemen”. Ook concludeerde men dat na twee jaar exploitatie het drinkwater op sommige plaatsen zeer verbeterd was, “zodat b.v. op het einde bij het Plantsoen het water bijna weer drinkbaar is” ofschoon anderzijds het nog wel even zou duren voor algemeen er goed drinkwater zou zijn, ook bij onverwijld invoering van het Liemurstelsel. De raad besloot uiteindelijk om Liemur alleen te laten onderzoeken hoever met de bestaande machine het stelsel in wijk 11 kon worden uitgebreid zoals het college ook had voorgesteld.

Liemur zat op het vinkentouw en verzocht met zijn brief van 12 januari 1874 al om inlichtingen voor de uitbreiding van het pneumatische stelsel aan de Koepoortsgracht. Die inlichtingen werden hem verstrekt en spoedig daarna was de gemeente in het bezit van het voorlopig plan met kostenraming en de declaratie van Liemur daarvoor. De Commissie van Fabricage,

die uitbreiding van het stelsel zeer voorstond, bracht een rapport uit waarin werd voorgesteld Liernur op te dragen een plan voor de Marendorpse **Achtergracht** te maken. Het college besloot de raad voor te stellen om het stelsel in wijk 11 uit te breiden.

De Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid bleef echter bij zijn mening dat het Liernurstelsel op de Marendorpse Achtergracht zou moeten worden toegepast. Het college besloot daarop om haar eerdere voordracht aan te passen en de raad in overweging te geven een plan te doen opmaken voor die gracht en een avant-project van de gehele gemeente. De raad boog zich weer over het probleem in haar vergadering van 10 december 1874. Het werd niets, zelfs de uitbreiding aan de gedempte Koepoortgracht werd weer aangehouden. Als verzekering werd gegeven “dat, om dit van nabij te zien, een tal van vreemdelingen deze stad heeft bezocht zowel Engelschen, Duitschers, Franschen als Russen. Ieder die het stelsel hier heeft zien toepassen, heeft er zijn ingenomenheid mede aan de dag gelegd” en opgemerkt “dat wij altijd klagende onze krachten versnipperen aan kleinigheden en tenslotte niets tot stand brengen”. Uitspraken als “illusies zijn vervlogen” en “financieel onhaalbaar” waren te horen. Natuurlijk chargeerde men ook en trachtte men zaken beter voor te stellen dan zij waren. Het enige positieve besluit dat werd genomen was dat Liernur zijn kosten ad *f* 560,50 vergoed kreeg. En met deze vergadering was in feite het doek over verdere uitbreiding van het Liernurstelsel in Leiden gevallen.

De Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid merkte op dat het probleem met het Liernurstelsel is dat het grote watergebruik door bewoners een groot bezwaar is. Mede daardoor vinden de ingezamelde meststoffen niet of zeer node **kopers**.²⁶ Het college probeerde het nog één maal. In de begroting van 1878 werd een bedrag voor uitbreiding van het stelsel bij de **Koepoort** opgenomen omdat de tapinrichting veel meer kon verwerken. De Vereeniging spendeerde er nog een adres aan maar de raad wilde er niet aan.

Liernur gaf het niet op, maakte nog een avant-project voor de gehele gemeente naar aanleiding van onderhandelingen met het college (van welk project in 1890 werd vermeld dat het begin 1891 tegemoet kon worden gezien en dat het ontvangen en onderzocht werd en de raad te zijner tijd daaromtrent rapport zou worden uitgebracht maar waarover niets meer werd gehoord), deed voorstellen voor een concessie aan hem, vroeg zelfs een concessie voor aanleg en exploitatie van zijn rioolstelsel in Leiden, dat de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid ondersteunde met een **adres**²⁷, en herhaalde dat verzoek nog met zijn brief van 12 december 1891. De gemeente-architect maakte er een uitvoerig rapport over, maar het was over.

Na zijn overlijden richtten zijn zoons zich tot de raad met een verzoek om vergoeding voor het vele werk dat hun vader deed. Een vergoeding ten behoeve van zijn weduwe en zijn dochter. Ook vroegen zij de gemeente de onderhandelingen die hun vader begon met hen voort te zetten. Tevergeefs, het college erkende het vele werk maar wees vervolgens op het ondernemersrisico dat Liernur liep en adviseerde de raad in negatieve zin. Met betrekking tot verdere onderhandelingen bleek (ook) het college om te zijn dat wil zeggen het meende dat aan het stelsel voor algemene toepassing zo veel bezwaren van algemene aard verbonden waren dat men mocht betwijfelen of uit verdere onderhandelingen iets goeds zou kunnen komen. De raad volgde het college en wees na discussie het verzoek om vergoeding met algemene stemmen af. Het verzoek om verdere onderhandelingen werd zelfs zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming afgewezen.

Daarmede bleef het in Leiden bij het proefproject, dat echter toch nog één uitbreiding kreeg. Na de demping van de Zijlgracht werden de daar gemaakte beerputten met het stelsel in verband gebracht en werd de mogelijkheid geschapen om de percelen aan de westzijde van de gedempte gracht aan te sluiten op het stelsel.

Het einde van het stelsel

De ideeën omtrent de afvoer van afvalwater waren in de loop der jaren geëvalueerd. Het zgn. spoelstelsel, tegenwoordig genoemd het gemengde stelsel, had veel terrein gewonnen en zou het uiteindelijk ook in Leiden winnen. De raad besloot in 1904 tot invoering van het beerputstelsel waardoor de faecaliën en de vaste resten in het huishoudelijk afvalwater werden opgevangen: een verdere doodsteek voor het Liernurstelsel. In 1914 bleek dat het buizenet van het Liernurstelsel vergaan was. Steeds meer verstoppingen, die aanleiding gaven tot ernstige klachten, deden zich voor. In het begin van het jaar moesten bovendien al belangrijke herstellingen aan de machine worden verricht en was te voorzien dat bij geregeld gebruik het werktuig spoedig zou moeten worden vervangen. Besloten werd tot geleidelijke opheffing (waarvan de raad officieel pas in 1915 impliciet kennis kreeg) en in 1914/15 werden voor rekening van de gemeente de 116 aansluitingen op de in de straten liggende riolen voor afvoer van ander afvalwater overgezet. De machines in het tapgebouw werden onderhands verkocht, het tapgebouw, dat nog in 1914 door de gemeentereiniging van gemeentewerken werd overgenomen, werd met ingang van 1 juli 1915 aan de brandweer overgedragen en uiteindelijk in 1928 gesloopt om ruimte voor het verkeer te maken.

Het Liernurstelsel was **daarmede** na 44 jaar trouwe dienst en vele **discus-**

sies voor Leiden verleden tijd geworden. Merkwaardig is en blijft dat het stelsel gehandhaafd is totdat het technisch versleten was ondanks het feit dat al in 1893 het gehele gemeentebestuur van mening was dat aan het Liernurstelsel zoveel bezwaren van algemene aard kleefden. Bovendien kostte de exploitatie de nodige middelen. Als het dan in 1914 mogelijk was om weer terug te keren naar het oude systeem waarom is dat dan niet al veel eerder gebeurd? Op deze vraag is geen antwoord gevonden.

De gehele geschiedenis overziende moet worden gezegd dat, ook al was het uitgangspunt van de sluitende exploitatie onjuist, de gemeente Leiden ere toekomt voor het feit dat zij, toen een mogelijkheid tot afvoer van afvalwater zich voordeed, daarop positief heeft gereageerd.

Effecten op de kwaliteit van het drinkwater mochten, naar onze huidige kennis, echter niet worden verwacht terwijl bovendien door de oprichting van de Leidse Duinwater Maatschappij in 1876 dit aspect in feite niet meer relevant was. Zorg voor het milieu met één oog en het andere voor de financiën, dat wel.

De bekendheid van het Leidse stelsel

Ook al was Leiden niet de eerste stad in de wereld waar het **Liernurstelsel** werd toegepast, het bleef wel één van de eerste. Omdat zoals reeds werd opgemerkt de rioolkwestie in die tijd in heel Europa speelde, speelde Liernur daarop in door reclame voor zijn stelsel te maken. Hiertoe vroeg hij aan Leiden om een certificaat omtrent de uitvoerbaarheid enz. van het systeem te Leiden. De aanwezigheid van zijn stelsel in Leiden leidde tot een stroom van verzoeken om inlichtingen over de werking van het stelsel aldaar en ook tot menige excursie naar Leiden om het stelsel in werking te zien.

Leiden gaf zelf de stoot daartoe door voor de colleges van burgemeester en wethouders van diverse steden op 6 februari 1872 een proefneming te organiseren. Uit Dordrecht **kwamen** daarnaar raadsleden kijken, uit Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht kwam alleen het college evenals uit Delft en Gouda terwijl ook Amsterdam werd uitgenodigd. 's-Gravenhage en Dordrecht verzochten kort nadien om inlichtingen aangaande toepassing van het Liernurstelsel in Leiden die hun (uiteraard) werden verstrekt. Hetzelfde geschiedde met betrekking tot Rotterdam, terwijl aan de Ingenieur-hoofddopzichter van Rijnland, tijdelijk, de tekeningen van de aanleg van het Liernurstelsel werden afgestaan. Zelfs in het buitenland was bekend dat in Leiden het stelsel was toegepast: een commissie uit Mannheim bezocht de stad om het Liernurstelsel te bezichtigen. Ook Arnhem kreeg inlichtingen, G.S. verlangden inlichtingen en ontvingen

bericht over de resultaten van het stelsel, terwijl ook aan het gemeente-bestuur van Leuven inlichtingen werden verstrekt. Dordrecht vroeg vervolgens informatie over de werking van het tapgebouw met stationaire exploitatie en de burgemeester van die stad zag graag de **gemeente-architect** te zijnen om mondelinge inlichtingen te verschaffen. Ook Zwolle wilde er het zijne van weten. Zelfs in Melbourne (Australië) moet het stelsel bekend zijn geweest want de Minister van Binnenlandse Zaken werden inlichtingen ten behoeve van de consul aldaar verstrekt. Aan die minister werden nogmaals twee keer inlichtingen verstrekt. Breda gaf in 1876 acte de presence: een raadscommissie kwam naar Leiden om van het “afvoer-stelsel voor faecale stoffen” kennis te nemen.

In 1877 vroeg de Directeur van de Rijkslandbouwschool inlichtingen en op verzoek van de Magistrateur van Leipzig werd aan de Raad van de stad Leipzig informatie aangaande werking enz. van het Liemurstelsel verstrekt. Aan de Commissie voor onderzoek rioolstelsel 's-Gravenhage werden te hunnen behoeve inlichtingen verschaft en voorzover bekend tenslotte vraagt de Magistraat van Brunswijk inlichtingen. Uit de stroom van verzoeken om inlichtingen blijkt dat Leiden in de zeventiger jaren van de **19de** eeuw geen onbekend oord in de wereld was en dat zij ten aanzien van de toepassing van het Liemurstelsel één der eersten is geweest.

Volledigheidshalve zij opgemerkt dat in Nederland het Liemurstelsel slechts toepassing gevonden heeft, naast Leiden, in Amsterdam en Dordrecht, terwijl Utrecht niet verder dan het planstadium is gekomen. De problemen in Amsterdam en Dordrecht waren, zoals ook in Leiden, de grote hoeveelheid water in de faecaliën bij een groot waterverbruik. Terwijl in Leiden steeds de ingezamelde faecaliën buiten de stad werden gebracht kwam het in Amsterdam zover dat men die tenslotte maar in de grachten liet lopen met alle gevolgen **vandien**. Later is uit de faecaliën in Amsterdam van 1889 tot 1916 zwavelzure ammoniak bereid. Ook in het buitenland is de toepassing zeer beperkt gebleven.*

NOTEN

Voorzover geen bronvermelding plaats heeft gevonden en niet eigen wetenschap ten grondslag aan het vermelde ligt zijn de bronnen: *Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden 1870-1927 en Verslag over de toestand van de Gemeente Leiden* uitgebracht door burgemeester en wethouders over de jaren 1859-1928, beide aanwezig in de Bibliotheek van het Gemeentearchief Leiden en de Stadhuisbibliotheek Leiden en *Notulenboeken van de vergaderingen van burgemeester en wethouders van Leiden 1860-1880 en Deliberatiën van de Gemeenteraad van Leiden 1870*, beide aanwezig in het Gemeentearchief Leiden, Secretarie Archief na 1851.

1. D.E.H. de Boer, "Beerputten in Leiden, historische kanttekeningen t.a.v. aanleg en verbreiding", *Bodemonderzoek in Leiden, Jaarverslag 1982* (Leiden 1983) 89.
2. Zuivering van afvalwater is, in het merendeel van de gevallen en afgezien van chemische verontreinigingen, het oxyderen van de stoffen waardoor het water is vervuild. De daarvoor nodige zuurstof wordt tijdens het **zuiveringsproces** kunstmatig aan het water **toegevoegd**. Ook het water in grachten, kanalen enz. bevat zuurstof. Door natuurlijke processen wordt dat aan de lucht onttrokken en in het water gebracht. Hierdoor kan **zonder** menselijk ingrijpen een hoeveelheid afvalwater door het ontvangende water onschadelijk worden gemaakt zonder zelf te bederven. Dit wordt het zelfreinigend vermogen van dat water genoemd.
3. S. van der Paauw, *Verhaal van de middelen tot verversing van het water in de grachten der stad Leyden, gedurende eene reeks van bijna tweehonderdvijftig jaren* (Leiden 1828).
4. Archief van de Commissie **VOOR** Volksgezondheid van 1854-1875, Gemeentearchief Leiden (GAL) Bibl. nr. 30104.
5. In andere steden werd daarvoor het tonnenstelsel benut (bijv. Groningen en Delft) maar dat is, ondanks pogingen daartoe, in Leiden nooit toegepast. J. van den Akker, *Rioleringen*, deel 1 (Leiden 1952) 13-17.
6. GAL Bibl. nr. 22835.
7. GAL Bibl. nr. 22837.
8. GAL Bibl. nr. 22838.
9. GAL Bibl. nr. 22839.
10. Voor een goed begrip van de grootte van dat bedrag zij vermeld dat het totaal der uitgaven van de gemeente in 1869 f 417.635,54² bedroeg en de voorgestelde uitgave rond 5% daarvan was.
11. Verslag *Vereeniging tot bevordering van de volksgezondheid over 1871*, GAL Bibl. nr. 30107.
12. A.C.J. Koot, "Charles T. Liernur, Oud Kapitein-Ingenieur (Amerika)", *H20(2)* 1969 nr. 26.
13. Met dank aan prof. ir. A.C.J. Koot **VOOR** de beschikbaarstelling van de foto.
14. Nieuw *Nederlandsch Biografisch Woordenboek* onder redactie van Dr. P.C. Molhuysen, Prof. Dr. P.J. Blok en Dr. Fr. K.H. Kossmann, VI (Leiden 1924).
15. J.C. Loman, "Charles T. Liernur, een vergeten naam", *De Ingenieur* 51 (1959) A546-A547.
16. J. van den Akker, *Rioleringen*, deel I, (Leiden 1952) 70-81.
17. In Liernurs tijd speelde ook de zorg **VOOR** het behoud van de **VOOR** de landbouw nodige meststoffen, met name fosfor, een rol. Het was baron Justus von Liebig die een voorvechter was **VOOR** het behoud van meststoffen. Hij verdedigde zijn ideeën in zijn boek *Landwirtschaftliche Chemie*. Liernur was een aanhanger van Von Liebig en in zijn werk *De Rioolkwestie* schrijft hij dan ook dat één van de drie grondgedachten (de twee andere zijn de twee genoemde rioolstelsels) is "dat de verzamelde stoffen dagelijks met aarde **vermengd** als mest op het land gebracht worden. Deze stoffen worden niet eerder gebruikt dan nadat zij geheel opgelost, ontbonden en in goede meststof zijn omgezet".
18. J. Ruys heeft zich dus vergist in zijn bijdrage "In den strijd tegen het vuil", *Leids Jaarboekje* 33 (1941), met zijn mededeling **dat** reeds in 1867 de proef aanving.
19. J. van den Akker, *Rioleringen*, deel I (Leiden 1952) 227-229.
20. R. Vijfvinkel, R.P. *Compagne*, W.J. de Geus en M.M. Hegener, 's-Haags Werkers en Werken, 350 jaar Gemeentewerken 1636-1986 ('s-Gravenhage 1986).
21. Verslag *Vereeniging tot bevordering van de volksgezondheid over 1872*, GAL Bibl. nr. 30107.

22. GAL Bibl. nr. 22842 en 22843.
23. Deze foto is van na 1904 omdat in dat jaar het zichtbare ijzeren hek voor het gebouw werd aangebracht ter vervanging van een houten hek.
24. Vergelijk daarvoor de locomobiles die zijn afgebeeld bij de bijdrage van **mevr. drs. I.W.L. Moerman** in I.W.L. **Moerman**, R.C.J. van **Maanen** (ed.), *Leiden, eeuwig feest* (Leiden 1986) nr. 26. Die foto is er overigens één die niet bij Leiden behoort omdat hier nooit meer dan één locomobile aanwezig is geweest, maar als illustratie van een deel van het stadsbeeld is hij zeer waardevol.
25. Nog een tweede maal is Leiden in de handel in uit rioolwater verkregen meststoffen actief geweest. Na de ingebruikneming van de rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Slaaghsloot in 1938 is het bij het **zuiveringsproces** gewonnen **zuiveringsslib** in de handel gebracht. Ook deze mesthandel heeft echter geen stand gehouden, zij het dat daarvan de reden was gelegen in de vervuiling van het slib (met zout en zware metalen) en de overvoering van de markt door de grote toename van het aantal rioolwaterzuiveringsinstallaties.
26. *Verslag Vereniging tot bevordering van de volksgezondheid over* 7876, GAL Bibl. nr. 30107.
27. GAL Bibl. nr. 22848
28. J. van den Akker, *Rioleringen*, deel I (Leiden 1952) 229.

NOVEMBER 1918 IN LEIDEN: REVOLUTIE OF CONTRAREVOLUTIE?

door

Jaak Slangen

Tegen het einde van de eerste wereldoorlog kwam er een sterke revolutionaire stemming. De russiese revolutie maakte grote indruk, er kwam schaarste aan verschillende levensmiddelen, de druk van de mobilisatie werd zwaar gevoeld. In het voorjaar van 1918 kwamen vooral vrouwen in beweging door de aardappelnood, een gevolg van de grote uitvoer naar Duitsland. Onze gemobiliseerde partijgenoten speelden een belangrijke rol in de oprichting van soldatenraden in een aantal garnizoenen (...).

Aan de grote spanning na de duitse revolutie van 9 november had ook Leiden zijn aandeel. De verwachting dat de revolutie zich ook naar Nederland zou overplanten was zeer verbreid. Tal van bezitters hadden rode lappen gekocht voor geval van nood, de hele bourgeoisie was onder een hoedje te vangen. Troelstra dreigde met een greep naar de macht van de arbeiders en soldatenraden.

Met deze zinnen kenschetste dr. J.A.N. Knuttel (1878-1965), communist en letterkundige, politiek actief en werkzaam in Leiden, in zijn autobiografie het naderend einde van de oorlog in november 1918.¹

De revolutionaire woelingen in het Duitse Keizerrijk, begin november 1918, leidden ook tot uiteenlopende reacties in Nederland. Het uitroepen van de republiek in Berlijn door de sociaal-democraat Ph. Scheidemann en de overhaaste vlucht van Kaiser **Wilhelm** naar het neutraal gebleven Nederland wekten grote beroering in ons land. De Duitse revolutie sprak, evenals een jaar eerder de Russische revolutie, sterk tot de verbeelding van de revolutionair-socialisten, maar ook tot die van de sociaal-democraten die tot de linkervleugel van de SDAP behoorden. Met name de toenmalige leider en fractievoorzitter van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) in de Tweede Kamer, P.J. Troelstra liet zich in deze stormachtige dagen meeslepen in de opkomende golf van revolutionair enthousiasme. Hij ging zelfs zover dat hij binnen en buiten de Kamer verklaarde dat nu ook in Nederland de revolutie zou uitbreken, tenzij regering en parlement alsnog de al jaren gestelde eisen van de arbeidersbeweging zouden inwilligen. Behalve uitbreiding van het algemeen kiesrecht tot vrouwen, moest

ook maar eens haast worden gemaakt met invoering van de achturedag, een “volledige werkloozenzorg onder beheer van arbeidersorganisaties” en “staatspensionneering op 60-jarigen leeftijd”.*

Scheffer” schetst een beeld van de verwachtingen zoals die in de turbulente week van 11 tot 17 november bij Troelstra en anderen leefden. Hij laat zien hoe sommige autoriteiten de revolutiedreiging serieus namen, maar toch van geen wijken wilden weten. Anderen raakten in paniek, een enkeling wilde zich zelfs bij haar onvermijdelijkheid neerleggen.

Opmerkelijk genoeg ging de grootste revolutiedreiging nu eens niet uit van Amsterdam waar de revolutionair-socialisten toch een stevig bolwerk hadden, maar van **Rotterdam**.⁴ Toch was het ook op andere plaatsen in het land onrustig. Na Scheffers studie hebben deze kleinere onrusthaarden nauwelijks meer enige aandacht gekregen in de geschiedschrijving. Mellink heeft terecht gewezen op een vertekening van het beeld die daardoor is ontstaan. Hij noemt Groningen en Zuid-Limburg die als grensgebieden natuurlijk een directe weerslag ondervonden van wat zich op **stormachtige** wijze in Duitsland afspeelde, terwijl hij ons over de toestand in Groningen uitvoeriger **informeert**.⁵ Anders dan Burger doet voorkomen, raasden ook in een plaats als Leiden de novemberstormen.”

Bronnen

Enkele passages in Knuttels autobiografie prikkelen de nieuwsgierigheid naar wat er zich in deze roerige maand in Leiden afspeelde. Knuttel werd in oktober 1909 afdelingsvoorzitter van de Leidse Sociaal Demokratische Partij (SDP).⁷ De gestage verslechtering van de sociaal-economische situatie in deze oorlogsjaren die talloze Leidenaars trof, en de bij tijd en wijle heftige agitatie legden haar blijkens de verkiezingsuitslagen geen windeieren [zie bijlage I]. In november 1917 kwam (evenals in 1914) een samenwerkingsverband van de grond tussen uiteenlopende revolutionaire organisaties die met elkaar gemeen hadden dat zij zich niet konden vinden in de gematigde koers van de SDAP en van de sociaal-democratische Leidse Bestuursbond (LBB). Knuttel werd voorzitter van het **Revolutionair-Socialistisch Comité** tegen den Oorlog en zijn gevolgen (RSC).⁸ In zijn ‘Levensloop’ zoals Knuttel zijn autobiografie heeft genoemd, onthult hij het bestaan van een **soldatenraad** in de Leidse garnizoensstad. Verder verhaalt hij hoe sommigen binnen zijn kring serieus met de gedachte hebben gespeeld of men de ‘novemberrevolutie’ niet een handje zou kunnen helpen door het stadhuis en de Breestraat met een gewapende macht te bezetten.

Knuttels onthullingen [zie bijlage II] heb ik getoetst aan de ‘Dag- en Nachtrapporten’ van de Leidse politie over de maanden november en

december 1918. Daarin wordt verslag gedaan van de openbare bijeenkomsten die door revolutionaire organisaties werden georganiseerd [vergelijk bijlage III]. Vervolgens heb ik enkele familieleden en vrienden van de voornaamste betrokkene geïnterviewd. Ze konden Knuttels verhaal niet volmondig beamen. Bovendien lieten ze zijn versie van het gebeuren niet helemaal intact." Meer algemene gegevens over de gang van zaken in Leiden tijdens deze oorlogsjaren zijn te vinden in berichten, verslagen, commentaren en ingezonden brieven in het *Leidsch Dagblad (LD)*; enkele artikelen en de jaaroverzichten in het *Leidsch Jaarboekje (LJB)* en incidenteel bood het *Sociaal-Demokratische Weekblad De Tribune* waaraan Knuttel met name regelmatig bijdragen leverde, interessant **bronnenmateriaal**.¹⁰

In het bestek van dit artikel wordt het aandeel beschreven van het RSC aan de toenemende spanningen in Leiden in november 1918. Welke opvallende activiteiten hebben de (revolutionair-)socialisten ontplooid? Heeft hun gedrag mogelijk tegenacties uitgelokt bij stedelijke gezagsdragers, militaire autoriteiten of misschien ook wel bij andere groeperingen uit de Leidse bevolking?

Voor een goed begrip van de gebeurtenissen in de geruchtmakende week van 11 tot en met 17 november, lijkt het mij zinvol eerst stil te staan bij enkele belangrijke achtergronden. Daarom wordt in het eerste deel de gestadige verslechtering van de levensstandaard voor veel Leidenaars tijdens de Eerste Wereldoorlog geschetst, alsmede de reactie van de socialistische arbeidersbeweging op de groeiende ontevredenheid. In dit deel wordt ook een impressie gegeven van de ongemakken die de mobilisatie speciaal in een garnizoensstad als Leiden met zich mee brengt. In het tweede deel volgt dan een reconstructie van de 'novemberrevolutie' en haar nasleep in Leiden. In een van de bijlagen wordt aandacht geschonken aan de persoon die Knuttel de hoofdrol toedicht: Jaap de Bruin (1896-1978).

Leiden tijdens de Eerste Wereldoorlog

De oorlogsjaren 1914- 1918 betekenden, als op zoveel plaatsen, ook voor talloze Leidenaren heel wat narigheid. In menig arbeidersgezin moest men voortaan belangrijke weekinkomsten missen, omdat de kostwinnaar ofwel onder de wapenen werd geroepen, ofwel door slapte in de industriële bedrijvigheid werkloos werd. Tegelijkertijd kreeg de huisvrouw ook nog te maken met forse prijsstijgingen van de meeste levensmiddelen. Bij het uitbreken van de oorlog was die prijsexplosie hoofdzakelijk toe te schrijven aan een ongekende hamsterwoede. Later werd dit nijpend tekort op de binnenlandse markt vooral veroorzaakt door het optreden van Nederlandse

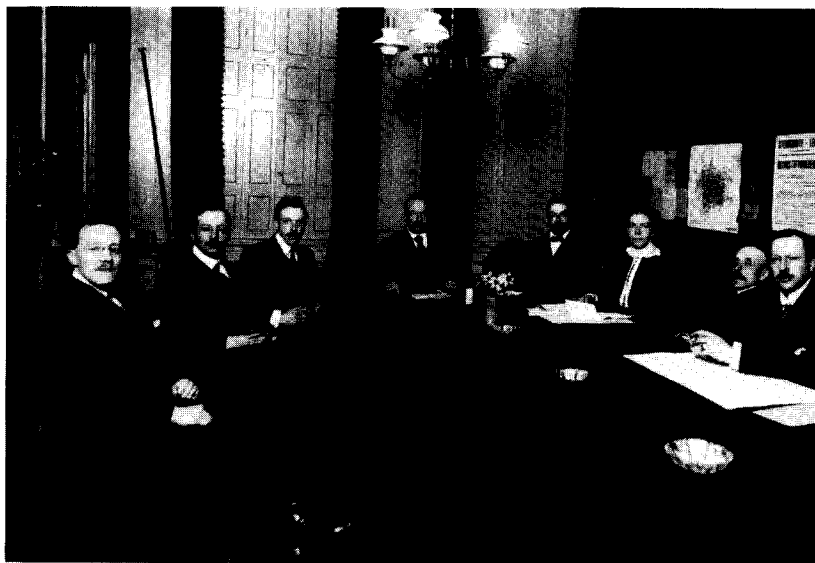
handelaren die aantrekkelijke winsten in het verschiets zagen liggen door op grote schaal voedingsmiddelen te exporteren naar Engeland en Duitsland. Of zoals Knuttel op een afdelingsvergadering van de SDP, de Nederlandse neutraliteit in termen van het economisch imperialisme omschreef: “dat Holland wel buiten de oorlog zal blijven, daar Duitschland en Engeland ons te veel noodig hebben voor hun **proviandeering**”.¹¹

Na het uitbreken van de oorlog meende men van regeringswege en op het stadhuis te kunnen volstaan met de vaststelling van maximumprijzen voor de belangrijkste voedingsmiddelen. Verschillende produkten kwamen op de bon. Tarwebloem viel meteen onder de distributie. De levering van ‘wittebrood’ werd de eerste maanden zelfs verboden. Dergelijke maatregelen waren op zichzelf niet voldoende: een effectieve controle ontbrak zodat zwarthandelaren geen strobreed in de weg werd gelegd. De Stedelijke Gas- en Lichtfabriek paste zich vrij snel aan de verslechterde economische omstandigheden aan. De gemeenteraad besloot de prijs van een m³ gas van 5 naar 6 cent te verhogen. Die stijging ging de komende jaren gestaag door, aanvankelijk centsgewijs, later met grotere sprongen.

Het was zeker niet het gemeentebestuur dat het voortouw nam om de ernstigste gevolgen van de oorlogscrisis voor het armste deel van de bevolking te verzachten.” Ook bij deze gelegenheid werd gewoontegetrouw veel overgelaten aan het particulier initiatief. Enkele notabelen richtten in augustus 1914 het Leidsch Steun Comité (LSC) op. Een subcommissie ging weldra zorg dragen voor de ontspanning en ontwikkeling van werklozen en militairen. Nog diezelfde maand werd een werkverschaffingsproject voor vrouwen op het Volkshuis georganiseerd.”

Ondanks sterk aandringen van het landelijk bestuur, het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNS), weigerde het LSC een vertegenwoordiger van de LBB in zich op te nemen. De eerste voorzitter, de notaris mr. J.A.F. Coeberg, trad om deze kwestie zelfs af. Zijn opvolger werd prof. J.E. Heeres, liberaal Kamerlid. Bemoeienis van zwaargewichten als J. Oudegeest en A. Heykoop van het hoofdbestuur van het NVV haalde niets uit. Zij hadden steekhoudende argumenten om (net als in andere plaatsen) een vertegenwoordiging van de moderne sociaal-democratische arbeidersbeweging een stem in dit kapittel te geven. De LBB vertegenwoordigde niet alleen een belangrijke groep arbeiders (al mochten dat dan sociaal-democraten zijn), maar hij was tevens verantwoordelijk voor de werkloosheidsuitkeringen van zijn aangesloten leden. Verscheidene keren probeerde de LBB een zetel te krijgen in het LSC, maar nu bleef met name C.H. Kouw, de afdelingsvoorzitter van het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) volharden in zijn **weigering**.¹⁴

Een heel eigen initiatief om “te komen tot samenwerking tegen de

afb. 7. Het Leidsch Steuncomité in vergadering bijeen in het Gulden Vlies in de winter van 1915/16. Foto H. Jonker. Coll. Gem. Archief, Leiden.

oorlog en de werkeloosheid” ging in augustus ‘14 uit van de SDP-afdeling. Knuttel had alle linkse organisaties die daarvoor in aanmerking kwamen, aangeschreven om de “oorlog aan den Oorlog” te verklaren. Een week later kon Leiden aan *De Tribune* berichten:

De **syndic**. [alistische, JS.] en vrije organisaties gingen op ons verzoek op samenwerking in, S.D.A.P. en L.B.B. niet. Volgens [hen] zou samenwerking slechts verwarring brengen, samenwerking met de burgerij in het steuncomité doet dat, schijnt het, **niet**.¹⁵

Daarmee was de oprichting van de Samenwerkende **Arbeiders-Vereenigin-**gen (SAV) een feit. Vanaf dat moment gingen sociaal-democraten en Klein Links ieder hun eigen weg. Sedert 1915 bleek het zelfs niet meer mogelijk gezamenlijk 1 Mei-vieringen te houden. Deden de oorlogsomstandigheden de SDAP landelijk meer en meer opschuiven in de richting van het parlementarisme en de LBB aanstevenden op ‘ingroei’ in de bestaande maatschappelijke verhoudingen, de SAV daarentegen radicaliseerden juist en zwoeren bij revolutionaire massa-actie van onderop.

Geleidelijk aan leek een zekere gewenning te ontstaan aan de economische beperkingen als gevolg van de neutraliteitspolitiek van de regering. Tegen het einde van 1915 echter verslechterde de situatie zienderogen. Een teken aan de wand was een handtekeningentak die socialistische vrouwen hielden tegen de almaar stijgende voedselprijzen. Medio maart 1916 stagneerde de aflevering van de aan Leiden toegewezen contingenten 'regeringvarkens', zodat er een nijpend tekort aan vlees ontstond. Ernstiger was het gebrek aan aardappelen, dat zich begin juni voordeed. Met de Pinksterdagen dreigde men zonder aardappelen te komen zitten. In verschillende steden kwam het tot spontane 'aardappeloproeren'. Ook in Leiden ontstond beroering. Maar anders dan bijvoorbeeld in Amsterdam, wisten hier de sociaal-democraten en de LBB de groeiende ontevredenheid naar zich toe te trekken en te kanaliseren in een "Duurte Demonstratie". Een optocht door het centrum van de stad en een protestvergadering in de Graanbeurs resulteerden in een toezegging dat op korte termijn 8000 "aardappelkaarten" zouden worden uitgereikt.¹⁷ Dit systeem zette echter

afb. 2. Distributiekantoor van kleding en schoeisel (!). Coll. Gem. Archief Leiden.

weinig zoden aan de dijk en werd tussentijds gestaakt. Zo moest het tot diep in de herfst van 1916 duren eer aardappelen tegen een redelijke prijs in de distributie kwamen. Maar veelal waren dat aardappelen van een inferieure kwaliteit 'glaskoppen' werden ze genoemd - want de beste waren voor de export naar het buitenland bestemd. In de winter toen de vorst aanhield, was het weer het oude liedje: opnieuw een tekort aan aardappelen. Ook nu ging de gasprijs omhoog.

Na het echec van de moderne vakbeweging bij het LSC legden de LBB (en nu ook) de SDAP zich toe op levensmiddelen- en brandstoffenakties. Voordat deze nieuwe koers kon worden ingeslagen, moesten de SDAP en LBB hun onderlinge geschilpunten bijleggen. Sinds het uitbreken van de oorlog was het de Leidse SDAP een doorn in het oog dat de LBB voor de materiële belangenbehartiging van zijn leden nauwe samenwerking zocht met de Leidsche Christelijke Besturen Bond (LCBB). Het deed de verstandhouding tussen de 'modernen' en de sociaal-democraten weinig goed blijkens de drukke correspondentie met het landelijk PB van de SDAP. Vanuit Amsterdam ook moesten bemiddelingspogingen worden aangewend om beide organisaties weer op één lijn te brengen. En dat lukte."

Stellig speelde bij beide organisaties de vrees dat ze hun dominerende positie binnen de arbeidersbeweging dreigden te verliezen als ze de spontane beroering aan de basis zouden overlaten aan de revolutionairen ter linkerkzijde. Het lijkt wel alsof de LBB zijn koerswijziging wilde rechtvaardigen door begin 1917 een brochure te laten verschijnen waarin hij verantwoording aflegt, "wat de moderne arbeidersbeweging sinds 1 Augustus 1914 gedaan heeft, wat zij heeft bereikt, toen de *revolutionaire schreeuwers nergens te vinden waren*". In dit verslag wordt zeer gedetailleerd een opsomming gegeven van activiteiten die de LBB in de eerste oorlogsjaren heeft ondernomen. Niettemin hebben het College van B. & W., de gemeenteraad en het LSC er alles aan gedaan "om te voorkomen dat de genomen maatregelen aan onze actie zouden kunnen worden toegeschreven"."

Toenemende schaarste in 1917

In de koude wintermaanden van 1917 werd de situatie precair. Het avondonderwijs moest worden gestaakt om brandstoffen te sparen. Bijna een derde deel van de Leidse bevolking - ongeveer 5000 gezinnen - kon het niet meer bolwerken en deed een beroep op het LSC voor steun.²⁰ Toen werd de burgerij pas goed doordrongen van de dramatische verslechtering van de levensstandaard. Het Leidse studentencorps schonk f 1000,- aan de 'armen'. In februari werd een "Cie. ter beschikbaarstelling van goedkope spijsen in verband met de schaarste aan levensmiddelen en brandstoffen"

geïnstalleerd die weldra plannen ontvouwde voor de oprichting van “een gemeenschappelijke keuken”. Bij de voorbereidingen van dit project werden de sociaal-democraten opnieuw buiten de deur gehouden. Toen de eerste poging op een fiasco uitliep, kwam dit de initiatiefnemers te staan op forse kritiek van dr. D.A. van **Eck**, de voorman van de Leidse SDAP. In zijn ogen was het “als een onder-onsje, buiten de arbeiders om in elkaar **gezet**”.²¹ Eindelijk kon in december van dat jaar naar Amsterdams model een nieuwe volksgaarkeuken bij het slachthuis in gebruik worden genomen.

Voortaan moesten veel Leidenaren zich tevreden stellen met ‘**eenheidsbrood**’, ‘**eenheidsworst**’, af en toe een stukje gekookt (voorwaardelijk gekeurd) vlees dat verkrijgbaar was bij het slachthuis, en de inmiddels beruchte ‘glaskoppen’. In het ‘soephuis’ aan de Haarlemmerstraat, of in de pas geopende volksgaarkeuken kon men een portie **stampot** of een pannetje soep krijgen tegen inlevering van een bon. Tussentijds werd de gasprijs opnieuw verhoogd.

Met de toenemende verslechtering leken de geschillen tussen gemeenteraad, burgemeester, het **LSC** en de sociaal-democraten alleen maar toe te nemen.” Op een verkiezingsbijeenkomst vertolkte Van **Eck** het groeiende onbehagen onder de Leidse arbeiders over de bezuinigingen. Buitengewoon ontstemd was hij over het ongelukkige wethoudersvoorstel om het salaris van de burgemeester, jhr. N.C. de Gijselaar, met nog eens “f 500” meer te verhogen dan Gedeputeerde Staten wensten. Niet minder scherp viel hij de uitsluiting van de SDAP door de burgerlijke partijen aan:

En het is in Leiden vooral noodig dat er eens een andere strooming in den Raad komt (...), elk contact met de arbeiderspartij ontbreekt en de burgerlijke politiek, verpersoonlijkt in (...) den burgemeester, gaat lijnrecht in tegen de **arbeidersbelangen**.²³

Die ontevredenheid over de gang van zaken gaf op haar beurt de **revolutionair-socialisten** wind in de zeilen. Vooral de SDP spon er garen bij. Onverwacht groot werd het succes dat zij bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1917 **behaalde**.²⁴ Leverden de verkiezingen van 1915 al een aanzienlijke winst voor haar op (10,6%), twee jaar later werd die winst verdrievoudigd tot 33,8% van het totaal aantal geldige stemmen [vergelijk bijlage I]. Met dit opmerkelijke resultaat streefde de SDP zelfs haar grootste rivaal voorbij. Dat zou zich daarna nooit meer in Leiden herhalen. De uitslag gaf in ieder geval een duidelijke aanwijzing hoe hoog de onvrede onder de Leidenaars (van wie velen nog niet eens mochten stemmen) was opgelopen.

Dit verkiezingssucces stimuleerde een nieuw revolutionair élan. Er

kwam weer een samenwerkingsverband tussen revolutionaire organisaties van de grond: het RSC.” Als zo vaak in tijden van grote schaarste beten ook nu weer vrouwen de spits af. Sinds september 1917 kende Leiden een plaatselijke afdeling van de Revolutionair-Socialistische Vrouwen Bond (RSVB), die prompt een nieuwe handtekeningenactie op touw zette. Binnen korte tijd werden ruim 1850 handtekeningen opgehaald. Samen met een motie van het Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (PAS), de kleine syndicalistische tegenhanger van de LBB, werd de petitie van de vrouwen opgenomen in een adres aan de gemeenteraad. Daarin werd voor de zoveelste maal bij de gemeente aangedrongen op “maatregelen ter verbetering van de voorziening van levensmiddelen en brandstoffen”.

Toen het adres in november in de raad zou worden behandeld, was de publieke tribune in het stadhuis “door eenige honderden mannen en vrouwen” bezet, die “honger en koude moede” waren. De burgemeester bestreed de bewering als zou de kindersterfte in Leiden tijdens deze oorlogsjaren schrikbarend zijn toegenomen. Sinds 1913 zou het tegendeel bewaarheid zijn. Vervolgens sloeg hij de bij veel demonstranten levende hoop de bodem in dat de gemeente echt werk ging maken van de levering van goedkope brandstoffen. B & W wilden nu wel, maar ze hadden bij de minister nul op het rekest gekregen. Met de boodschap dat ook de gemeente machteloos stond, mochten de demonstranten het doen. Onder luid protest verlieten zij de raadszaal. Buiten op het bordes trachtte de onderwijzer S. de Jongh (een tijd lang voorzitter van het RSC) de menigte toe te spreken. Dat werd door de politie verhinderd. Onder protest van de menigte werd hij opgebracht naar het politiebureau, maar kort daarop weer vrijgelaten.²⁶

Ongemakken van de mobilisatie

Leiden herbergde in die jaren heel wat militaire instellingen. Behoudens onder meer een Infirmierie (militair hospitaal), een Militair Invalidentehuis en een Kweekschool voor de Zeevaart, kende de stad binnen de singels drie kazernes: de Doelenkazerne (het eigenlijke garnizoen), de Witte Poortkazerne aan het Noordeinde en de Morspoortkazerne (later de Kokschool). De grootste was de Doelenkazerne waar van 1860 tot 1940 het Vierde Regiment Infanterie was gelegerd. Soldaten, matrozen en huzaren te paard waren vanouds even vertrouwde verschijningen in het Leidse straatbeeld als studenten en fabrieksarbeiders. Feestelijke evenementen werden in de regel door de militaire kapel met een vrolijke noot opgeluisterd. Toch kende de nadrukkelijke aanwezigheid van zulk een uitgebreid militair machtsapparaat in de stad ook haar schaduwzijden. Bij dreigende **ordever-**

afb. 3a en 3b. Belgische vluchtelingen te Leiden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Deels waren zij ondergebracht in de Dekenfabriek van Zaalberg (9 okt. 1914 14 mei 1915). Coll. Gem. Archief, Leiden.

afb. 4a en 4b. In het Volkshuis hadden zij hun eigen school, op de andere foto zijn Belgische schoenmakers aan het werk. Coll. Gem. Archief Leiden.

storingen was het stedelijke gezag nogal gauw geneigd de hulp van de militaire autoriteiten in te roepen. Van het inzetten van soldaten in **stakings**-conflicten bijvoorbeeld ging bovendien een afschrikwekkende werking uit.²⁷

Met de afkondiging van de mobilisatie (3 1 juli 1914) kreeg Leiden een grote toestroom van inderhaast onder de wapenen geroepen dienstplichtigen te verwerken. Die toevloed was zo groot dat er zelfs schoollokalen werden gevorderd om de gemobiliseerden onderdak te brengen. Blijkbaar boden die onvoldoende soelaas. Bij de Herenstraat werden legerbarakken opgezet waarin behalve militairen, weldra ook Belgische vluchtelingen werden ingekwartierd.”

De aanwezigheid van zoveel extra soldaten in de stad stelde hoge eisen aan het incasseringsvermogen van de Leidse bevolking. Soms werd het een enkeling toch te veel. Een briefschrijfster stelde in het *LD* het **dronkemans**-gedrag van enkele soldaten aan de kaak. Die zouden er een gewoonte van maken 's zondagsochtends kerkgangers op de Haarlemmerstraat lastig te vallen.²⁹

Door de bank genomen bracht de mobilisatie de Leidenaars meer over-

afb. 5. Commissie van Ontwikkeling en Ontspanning van Gemobiliseerden in vergadering bijeen in de schepenkamer van het stadhuis (24 april 1915). Coll. Gem. Archief Leiden.

last dan profijt. Slechts “de armsten der ingezetenen” konden er een enkele maal hun voordeel mee doen. Onder hen werden op het politiebureau “200 porties voedsel [uitgedeeld] die overgeschoten waren aan de kazernes”. De soldaten hadden plotseling een extra weekend verlof gekregen en daarop hadden de fourageurs niet gerekend.³⁰

Niet alleen bij de Leidse bevolking groeiden de irritaties, ook onder de gemobiliseerden nam de onvrede toe. In mei 1918 kwam het zelfs tweemaal tot heftige ongeregelheden in en om het Van der Werfpark. Enkele soldaten verstoorden hier een openluchtconcert op dusdanige wijze dat de commissaris van politie de dirigent gelastte “de muziek te staken”. De politie kon hen niet meer in haar eentje de baas. Niet minder dan drie militaire patrouilles werden ter assistentie opgeroepen. Gezamenlijk dreven ze de soldaten terug naar de barakken aan de Herenstraat.“

De langdurige mobilisatie, het gedwongen niets doen en de karige soldij gingen veel soldaten danig vervelen. De groeiende ontevredenheid en de verslechtering van het moreel onder de troepen werkten ook aanstekelijk op de onderofficieren. Hun belangenvereniging belegde een goedbezochte vergadering, waar een spreker bezorgd constateerde, “dat men te veel gezag met tucht verwacht en het verschil tusschen officieren en soldaten te veel heeft toegespitst. Daardoor is het leger onpopulair geworden. In de burgerij zijn de standsverschillen grootendeels verdwenen, in den militairen stand is dat verschil nog altijd veel te groot”. Hij zocht de oplossing in een “democratisering van den weermacht”.³²

Het gemeentebestuur trof intussen nieuwe voorzorgsmaatregelen. “Met het oog op de vele diefstallen en andere misdrijven en de toenemende onveiligheid, welke in het bijzonder in de hand worden gewerkt door de beperkte straatverlichting en de steeds **groot**er wordende criminaliteit”, motiveerden B & W hun voorstel aan de gemeenteraad om f 8000 uit te trekken waarmee het politieapparaat met 12 man extra zou kunnen worden uitgebreid. Het Leidse korps zou daarmee op een sterkte van 112 man komen.“” Ook binnen het politiekorps heerste ontevredenheid. Net als de beroepsmilitairen waren de agenten gefrustreerd over hun gebrekkige opleiding en hun karige salariering. Ze vonden bovendien dat zij zowel van publiek als van de overheid maar weinig waardering kregen. “Terwijl de criminaliteit schrikbarend toeneemt (...) is het politiewezen meerendeels nog op ouderwetsche wijze ingericht”. Binnen deze kring leefde al even sterk als bij de onderofficieren, het verlangen om zijn belangenorganisatie als “politiepartij” mee te laten doen aan Tweede **Kamerverkiezingen**.³⁴

Begin juli 1918 vonden die verkiezingen plaats. Het waren de eerste die op basis van het algemeen kiesrecht werden gehouden, al telden vrouwen nog niet mee. Ze brachten geen politiepartij, wel Klein Links in de Kamer.

De SDP behaalde voldoende stemmen om D.J. Wijnkoop en W. van Ravesteyn naar de Kamer af te vaardigen. Dit resultaat was dan vooral aan Amsterdam te danken, want in Leiden bleef van het eclatante stembussucces van 1917 weinig meer over. Het was ineengeschrompeld tot 1 à 2 procent.³⁵ Als echte overtuigende overwinnaar kwam de SDAP uit de bus. Voor de eerste maal in haar bestaan werd zij de grootste partij in deze stad.“

“Wat zullen wij morgen eten?”

In de loop van 1918 verslechterde de toestand in versnelde mate, terwijl het einde van de oorlog nog zo ver weg leek. Begin maart hadden de SDAP en LBB opnieuw een demonstratie tegen de toenemende duurte op touw gezet. Al die tijd bleef samenwerking tussen de ‘Duurtecie.’, van wie de belangrijkste eisen niet ingewilligd werden, en het RSC uit.³⁷

Hoe hoog de nood inmiddels is gestegen, illustreren enkele ingezonden brieven in het LD. “Een Huisvrouw” signaleerde begin mei: “De voedselnood stijgt met den dag. De armsten trachten zich reeds met geweld van voedsel, brood, kaas, meester te maken”. Zij riep de lezers op “niet meer te betalen dan de vastgestelde maximum-prijzen” en bij woekerprijzen van nog verkrijgbare artikelen over te gaan tot een consumentenboycot.³⁸ Een andere briefschrijver stelde heel ironisch vast:

Mij dunkt dat er van onbillijke distributie inzake zeep geen sprake is, omdat er helemaal geen wordt gedistribueerd (...). Harde zeep is vrij in den handel en slechts verkrijgbaar tegen grove woekerprijzen.³⁹

Intussen drong de gemeente aan op verdere besparing van het gasverbruik. “Lichtlooze gezinnen” kregen kaarsen uitgereikt. Kort daarop werd de huur van de gasmeters verhoogd. Alsof dat nog niet genoeg was, ging begin juni de gasprijs opnieuw omhoog. Deze keer viel de verhoging wel erg fors uit: van 18 naar 26 cent per M³.⁴⁰ Daarmee was de prijs van het gas binnen vier jaar verviervoudigd. Fel was de reactie van een vrouw op deze plotse-linge prijsverhoging:

En de gasfabriek levert ook te kort op. Wat is daar aan te doen. Dat is gauw voor elkaar. Een spoedvergadering op touw gezet door B. en W., een half uur daarover gesproken en de zaak is rond. Het tarief wordt verhoogd van 15 op 25 cts. per M³ voor rijk en arm zonder onderscheid. Waarvan de arbeider het betalen moet, daarover moet niet worden gesproken. Dat is ook niet noodig. Betalen moeten wij, anders haalt men de meter weg.⁴¹

afb. 6. In de rij voor de distributie van een half pondje goedkope cacao aan de Aalmarkt op 24 juli 1918. Coll. Gem. Archief Leiden.

Tussendoor bracht de krant nog andere jobstijdingen. De 3 October-Vereeniging kon de Leidenaars geen feest in het vooruitzicht stellen, “als de tijdsomstandigheden zich niet in gunstigen zin zouden wijzigen”.⁴² De eerste zondebok voor al die misère was ook al gevonden. Bij deze gelegenheid kregen de zigeuners de zwarte piet toegespeeld.⁴³

Rond die tijd werd een scherper toezicht op clandestien vleesvervoer aangekondigd. De politie voegde de daad bij het woord en boekte successen. Eind juni werden twee ‘knorsen’ “met even zoo veel lammeren” die al gedood waren, op heterdaad betrapt in de Roomburgerpolder.⁴⁴ De winkeliers werden strenger gecontroleerd of ze niet boven de vastgestelde maximum-prijs verkochten. De in beslag genomen levensmiddelen werden in de gemeentelijke viswinkel tegen normale prijzen verkocht.⁴⁵

Begin november sloeg de ‘Spaansche griep’ in alle hevigheid toe: scholen moesten worden gesloten.⁴⁶ De gemeenteraad besloot tot verlaging van het melkrantsoen. “Een Moeder” stuurde een woedende brief aan het LD: “Geen zuigelingen meer!”⁴⁷ Een andere “Leidenaar” stond na lezing van het jaarverslag van het Slachthuis, voor het raadsel, “dat er bij een steeds toenemende schaarschte aan vet en vlees, in 1917 een overvloed aan vee is geslacht geworden, zelfs over 11 .000 dieren meer dan vóór den oorlog, toen de vleeschwinkels altijd vol hingen”.⁴⁸

In diezelfde maand november lijken de revolutionaire ontwikkelingen in Duitsland, gepaard aan de groeiende onvrede over de ‘oorlogseconomie’ in

eigen land, nieuwe kansen te bieden op inwilliging van al jaren lang gestelde eisen en zelfs meer dan dat.

Oprichting van een soldatenraad

Toen het in de tweede helft van oktober in de **Harskamp** op de Veluwe tot 'ongeregeldheden' was gekomen onder de soldaten, gaven deze onverwachte gebeurtenissen voedsel aan een nieuwe stroom geruchten en revolutionaire verwachtingen. Ze leidden ook tot onzekerheid bij regering en legertop. De revolutionaire propaganda van G. van het Reve in *De Soldaten-Tribune* kreeg vat op de ontevreden soldaten.⁴⁹

Zijn aansporingen om net als in Rusland en in Duitsland soldatenraden te vormen en het heft in eigen hand te nemen, vonden ook weerklank in het Leidse garnizoen. Eind oktober werd hier door de SDP een openbare vergadering uitgeschreven in het PAS-lokaal 'Mobilia' in de Hoefstraat. Tot teleurstelling van J. Metscher die als afdelingssecretaris klaarblijkelijk Knuttel moest vervangen, kwamen er slechts ± 30 personen opdagen. Maar tweederde van het gehoor bestond uit soldaten en dat was nieuw. Immers tot dan toe was het de soldaten van hogerhand verboden om bijeenkomsten van de SDP bij te wonen.⁵⁰ Daarover had Knuttel al veel eerder zijn verontwaardiging uitgesproken.⁵¹

Blijkbaar liet een aantal soldaten zich weinig meer gelegen liggen aan de instructies van de dienstdoende wachtcommandant. Of werd het bezoek van militairen aan openbare bijeenkomsten van revolutionaire organisaties in Leiden nu oogluikend toegestaan om zulke ongeregelde zaken als op de **Harskamp** te voorkomen? Nog diezelfde avond rapporteerde de aanwezige agent dat E. **Bouwman**, Rotterdams transportarbeider en **NAS-voorman**⁵², in het bijzonder de twintig soldaten "ten sterkste" had aangezet tot het "oprichten van soldatenraden (...) om tot eenheid te komen".⁵³ Een duidelijke aansporing aan de soldaten tot zelforganisatie, dwars tegen de bestaande **hierarchy** en discipline van het leger in.

Mogelijk is op die avond van de 30ste oktober in een besloten vergadering in 'Mobilia' een soldatenraad **geformeerd**.⁵⁴ Officieel werd Metscher de voorzitter. De feitelijke leider was echter sergeant **Delhaas** die in de loop van de oorlog was toegetreten tot de SDP. **Delhaas** voelde zich nog niet zeker genoeg van zijn zaak om als zodanig naar buiten te treden. Dat moment is trouwens nog niet aangebroken."

Begin november komen de ontwikkelingen in een stroomversnelling door stormachtige gebeurtenissen in Duitsland. In verschillende plaatsen worden daar soldaten- en arbeidersraden opgericht. Op 4 november zijn de matrozen in Kiel in opstand gekomen. Enkele dagen later eist de **SDAP**-fractie in de Tweede Kamer algehele demobilisatie (een wapenstilstand was immers in zicht), maar ook het aftreden van de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, generaal C.J. Snijders. De regering beseft dat zij onder druk van de omstandigheden iets moet toegeven en willicht de laatste eis in. Op dezelfde dag (9 november) wordt in Berlijn de republiek uitgeroepen. Een dag later heeft Kaiser **Wilhelm** het hazepad gekozen naar het neutrale Nederland.“”

Het Duitse voorbeeld werkt aanstekelijk op de Nederlandse kameraden. Op *maandagavond 11 november* spreekt Troelstra in Rotterdam, **Wijnkoop** in Amsterdam en Van Ravesteyn in Leiden, ieder onafhankelijk van elkaar. Troelstra dreigt in een bewogen toespraak over te gaan “tot een oppersten raad van arbeiders en soldaten voor het heele land, en verder van plaatselijke **raden**”.⁵⁷ **Wijnkoop** kan zijn ongeduld nauwelijks meer bewaren: “als niet deze week het sein tot de groote *massale staking* komt, dan verloopt alles weer in ijdel **gepraat**”.⁵⁸

In Leiden vinden op diezelfde avond twee openbare vergaderingen plaats. “De belangstelling was zóó groot”, dat op het laatste moment nog een extra vergadering moet worden ingelast. Voor de organisatie van beide bijeenkomsten tekent de **RSC**.⁵⁹ De eerste vergadering wordt vroeg in de avond “in de tuin van Zomerzorg” gehouden. Politie-inspecteur A. Eskens schat het aantal aanwezigen op ruim 200.⁶⁰ Daarna wordt in de Graanbeurs een tweede vergadering gehouden die bijna drie uur zou duren. **Akkerman**” houdt “een gelijksoortige rede als in Zomerzorg (...) waarbij hij op felle wijze de (...) Amsterdamsche en Leidsche politie hekelde”.“” Vervolgens neemt Van Ravesteyn uit Rotterdam, sinds enkele maanden lid van de Tweede Kamer voor de SDP, het woord. Bijna 350 personen, onder wie “vele militairen” bevinden zich onder zijn gehoor. Hij besluit zijn betoog met: “De arbeiders en de soldaten moeten nu maar weten wat ze te doen **staat**”!⁶³ Het geheel heeft een ordelijk verloop en geruststellend besluit inspecteur L. Duval zijn verslag: “Bijzonderheden hebben zich niet **voorge-daan**”.⁶⁴

Daarmee wordt een stormachtige week ingeluid. Zelden hebben zoveel verschillende groeperingen in Leiden zo druk vergaderd als in deze week. Een groot deel van de burgerij ziet met angst en beven het **gemeenschappe-**

lijke congres van de SDAP en het NVV naderbij komen. Door de onverwachte gebeurtenissen wordt dit vervroegd, zodat deze buitengewone vergadering van de sociaal-democraten komt samen te vallen met het al eerder verschoven partijcongres van de SDP dat in het weekend van de 16e en 17e november in Leiden zal worden gehouden. Echt spannend belooft het de volgende dag te worden.

Op *dinsdag 72 november* herhaalt Troelstra in een urenlang betoog zijn revolutionaire aanspraken in de tweede Kamer. *De Tribune* publiceert een manifest waarin “Arbeiders en Soldaten van Nederland” en “Mannen en Vrouwen van Stad en Land” opgeroepen worden zich te organiseren in raden.⁶⁵

*afb. 7. Jaap de Bruin (1896-1978) in
het begin van de Eerste Wereldoorlog.
Particuliere collectie.*

In Leiden wordt de politie getipt door een luitenant. Hij heeft gezien dat op de Haarlemmerstraat “door een hem onbekend persoon pamfletten werden uitgereikt aan militairen (...) waarin de soldaten worden uitgenodigd te 7 uur ter vergadering te komen in de zaal van Dool, Oude **Heeren-gracht**”.⁶⁶ Commissaris P. Stapel⁶⁷, en inspecteur Duval worden van het voorval in kennis gesteld. Of er prompt maatregelen zijn genomen tegen deze colportant is niet bekend [zie verder Bijlage II].

Naar alle waarschijnlijkheid is er die avond bij Dool **vergaderd**.⁶⁸ En al even waarschijnlijk hebben enkelen binnen het RSC toen in besloten kring zeer serieus de kansen afgewogen om in Leiden een greep naar de macht te doen. Knuttel doet in zijn autobiografie uit de doeken hoe hij als voorzitter van het RSC onder druk wordt gezet door een dienstplichtig soldaat en partijgenoot:

Jaap de Bruin, leider van een soldatenraad” achtte zich in staat met zijn compagnie machinegeweren de Breestraat aan weerszijden van het stadhuis af te zetten en van wie hadden ze dan tegenstand te verwachten? Zeker niet van het garnizoen (...).

Terwijl hij sprak, woog ik alles tegen elkaar af. Eerst een revolutionair comité oprichten en dan terugkrabbelen als je voor mogelijkheden werd geplaatst, dat ging niet (...). Ontmoedigen mocht ik in geen geval. Gelukkig vond ik het juiste antwoord: alleen waren wij niet sterk genoeg, even wachten wat Amsterdam zou doen. De Bruin en nog een paar sputterden tegen: het moest toch ergens beginnen, maar de meesten waren het met mij eens.⁷⁰

Met al zijn overtuigingskracht wist Knuttel de meeste revolutionairen van een ongewis avontuur te weerhouden. Het is echter onzeker of *Jaap Landman* (zoals De Bruins schuilnaam in die tijd luidde), sergent **Delhaas** en zijn kameraden zich klakkeloos hebben neergelegd bij dit **meerderheids**-besluit van het RSC. Het blijft speculatief, maar misschien hebben sommigen binnen de soldatenraad daarop besloten in hun eentje het revolutionaire pad te betreden. Tenminste, in die richting zouden enkele vage geruchten kunnen wijzen die het politiebureau later die week, aan de vooravond van het Leidse SDP-congres, bereiken. Maar daarmee lopen we op de gebeurtenissen vooruit.

Na een vergaderloze woensdag belegt het RSC op *donderdag 74 november* opnieuw een druk bezochte bijeenkomst in de Graanbeurs. Ruim 350 mensen luisteren naar een betoog van **Akkerman** over “de Revolutie in Ruschland en Duitschland en de maatregelen, die door de Regeering waren genomen in ons land. Ook besprak hij de maatregelen die genomen waren in onze **gemeente**”.⁷¹ Daarna roept S. van den Berg uit Rotterdam de

Aan de Leidsche Burgerij!

Ondergeteekenden, in vergadering bijeen den 1den November;
gezien de proclamatie der Regeering van 12 November, waarbij zij haar vasten wil uitspreekt
om het gezag en de orde te handhaven in het belang van de rechten
en vrijheden van het gansche volk tegenover de aankondiging, dat een
minderheid naar de macht zal grijpen;
van meening dat deze wil der Regeering den steun verdient van het Neder-
landsche volk,
zeggen haar dien steun toe en besluiten, deze motie ter kennis te brengen van
de Regeering en de Volksvertegenwoordiging.

Burgerij van Leiden!

Bewaart uw kalmte in de dagen die komen en steunt
de pogingen om rust en orde in ons land te handhaven.

Mr. F. J. W. J. J. J.
G. RUGER
E. J. O. A. A. A.
D. K. K. K. K.
C. J. D. L. A. A.
E. J. D. W. A. A. A.
H. J. J. J. J.
E. J. J. J. J.
W. J. J. J. J.
S. J. J. J. J.
A. J. J. J. J.
L. J. J. J. J.
K. J. J. J. J.
B. J. J. J. J.
A. J. J. J. J.
D. J. J. J. J.
E. J. J. J. J.
F. J. J. J. J.
G. J. J. J. J.
H. J. J. J. J.
I. J. J. J. J.
J. J. J. J. J.
K. J. J. J. J.
L. J. J. J. J.
M. J. J. J. J.
N. J. J. J. J.
O. J. J. J. J.
P. J. J. J. J.
Q. J. J. J. J.
R. J. J. J. J.
S. J. J. J. J.
T. J. J. J. J.
U. J. J. J. J.
V. J. J. J. J.
W. J. J. J. J.
X. J. J. J. J.
Y. J. J. J. J.
Z. J. J. J. J.

A. R. Kiesvereniging „Neder-
land en Oranje“.

L. B. van Oud-Onderdooleren.

L. Studenten Corps.

Christ. Hist. Unie, old. Leiden.

Eoon. Bond, old. Leiden.

R. K. Propaganda-Club „De
Lange Straat“.

Gerof. Studentenvereniging
S. S. R.

R. K. Middenstandsveren.
„De Hanze“.

Hollandsche Maatschappij van
Landbouw, old. Leiden en
Omstreken.

Indel. Vereniging.

Kiesveren. „Thorbeke“.

C. J. J. J. J.
A. J. J. J. J.
B. J. J. J. J.
C. J. J. J. J.
D. J. J. J. J.
E. J. J. J. J.
F. J. J. J. J.
G. J. J. J. J.
H. J. J. J. J.
I. J. J. J. J.
J. J. J. J. J.
K. J. J. J. J.
L. J. J. J. J.
M. J. J. J. J.
N. J. J. J. J.
O. J. J. J. J.
P. J. J. J. J.
Q. J. J. J. J.
R. J. J. J. J.
S. J. J. J. J.
T. J. J. J. J.
U. J. J. J. J.
V. J. J. J. J.
W. J. J. J. J.
X. J. J. J. J.
Y. J. J. J. J.
Z. J. J. J. J.

Plaatselijk Comité K. S. A.

Depart. Leiden der Maatsch.
tot Nut van 't Algemeen.

Vereniging voor de Handel-
drijverden en Industrielen
Middenland.

Vrijzinnige Kiesvereniging.

R. K. Studentenvereniging

R. K. Kiesvereniging.

L. Vereen. van Industrielen.

R. K. Volksbond.

Tuinderspatroonsveren.

Ald. Leiden van den Vrij-
Dom. Bond.

aanwezigen op “om aan den revolutionairen strijd deel te **nemen**”.⁷² Vooral nog blijft het bij aansporingen. De verslaggever van het *LD* stelt zijn lezers gerust:

Tot de aanneming van een motie kwam het niet. Ook werd er geen demonstratie geprovoceerd. De vergadering had een vrij kalm verloop en bij het uitgaan verspreidden de aanwezigen zich naar verschillende **deelen** der stad. Een vrij groote groep trok naar de Breestraat, doch ging ook voor het Stadhuis uiteen (...). Tegen half twaalf (...) was het even stil en rustig als **altijd**.⁷³

Het rapport van inspecteur Duval kent eenzelfde strekking.

Wie zich daarentegen wel zorgen maakt over de gebeurtenissen van de afgelopen dagen is M. Steyns. Hij heeft de wenk van de regeringsverklaring van woensdag goed begrepen en neemt het initiatief tot een “Front tegen revolutionair drijven”. Hoewel naar zijn zeggen geen lid van een bepaalde **vereniging**⁷⁴, weet hij contrarevolutionaire krachten te mobiliseren. Op diezelfde avond komt een uiteenlopend gezelschap, “bijna geheel spontaan de een had het tegen de ander gezegd –” bij elkaar in Sint **Pancras** aan de Hooigracht. Bij gelegenheid neemt prof. **Heeres**, kamerlid en tevens voorzitter van het LSC, de leiding van de vergadering op zich. Naast Steyns en **Heeres** figureren daar als markante persoonlijkheden: W. van Rossum du Chattel, voorzitter van de Vereeniging voor den Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand en prof. A.C. Visser van **Ijzendoorn**, voorzitter van de liberale, Vrijzinnige Kiesvereeniging en parlementariër die het diezelfde middag nog aan de stok heeft gehad met Troelstra in de Tweede **Kamer**.⁷⁵ Ook hier wordt ferme taal gebezigd:

Een zeer groot deel der Leidsche bevolking, hoe zij overigens over de godsdienstige, politieke en maatschappelijke vraagstukken moge denken, [zal] niet lijdzaam willen aanzien, dat er revolutie wordt gemaakt (...). In Leiden [steunt] de burgerij de Regeering.

Niet minder vastberaden nemen de aanwezigen enkele besluiten. In een ter plekke opgesteld manifest wordt de “Leidsche Burgerij” gemaand haar kalmte te bewaren. En om dat dwingende verzoek kracht bij te zetten, zullen tal van Leidse organisaties benaderd worden het stuk te ondertekenen. Steyns wordt belast met de oprichting van een ‘Leidsche Burgerwacht’ die de stedelijke autoriteiten zonodig ter zijde kan staan. Een bij acclamatie

afb. 8. Het contrarevolutionaire manifest in het Leidsch Dagblad van 15 november 1978. Coll. Gem. Archief, Leiden.

gekozen 'permanent comité', bestaande uit het driemanschap: **Heeres**, Van Rossum du Chattel en Steyns, zal intussen extra waakzaam blijven en zonodig een nieuwe vergadering bijeenroepen. Met de raad "dat men kalm zou blijven" gaat het gezelschap **uiteen**.⁷⁶

Lijkt de eerste bijeenkomst van de andere partij min of meer een spontane opwelling van Steyns te zijn geweest, de volgende dag, *vrijdag de 15e*, zet het contrarevolutionaire offensief pas goed door en vindt het alom navolging bij **anderen**.⁷⁷ Terwijl Steyns druk bezig is een burgerwacht uit de grond te stampen, hebben de liberale professoren-kamerleden tal van Leidse bestuurders aangesproken om een gemeenschappelijk contrarevolutionair manifest te ondertekenen. Uiteenlopende organisaties, variërend van belangenorganisaties van industriëlen, patroons en middenstanders, tot liberale, vrijzinnig-democratische en confessionele kiesverenigingen, maatschappelijke organisaties en studentenverenigingen, kunnen zich vinden in de oproep: "Aan de Leidsche Burgerij!", die paginagroot wordt afgedrukt in het *LD*. 's Avonds nog kan de Leidse bevolking lezen dat 21 **organisaties**⁷⁸ de proclamatie van de regering van afgelopen woensdag ten volle onderschrijven en haar onvoorwaardelijk steun toezeggen om "het gezag en de orde te handhaven in het belang (...) van het gansche volk tegenover de aankondiging, dat een minderheid naar de macht zal **grijpen**".⁷⁹

Eén studentenvereniging evenwel weigert tot grote ergernis van anderen het manifest te ondertekenen.*' De Leidse afdeling van de **Nederlandsch Christelijke Studenten Vereeniging** (NCSV) vindt, "dat het den Christenen niet past het nieuw opkomende leven den kop in te drukken". Zij is meer gecharmeerd van de Bond van Christen-Socialisten (BCS) van dominee J.W. Kruyt.

De overige christelijke organisaties beantwoorden weer wel aan het verwachtingspatroon van de contrarevolutionairen. In aparte vlugschriften hebben niet alleen zij, maar ook de kerkeraden hun antirevolutionaire gezindheid kenbaar gemaakt aan de Leidse bevolking." De LCBB heeft zijn leden opgeroepen nog diezelfde avond in de stadsgehoorzaal te komen luisteren naar een toespraak met als titel het "Dreigend Gevaar". Voor zaterdag hebben de antirevolutionaire en christelijk-historische broeders de ruimte afgehuurd om hun eigen leidsmannen te aanhoren onder het motto: "Tegen de Revolutie het Evangelie". Uitdrukkelijk wordt vermeld: "**Geen debat**".⁸²

Nog voordat de christelijke arbeiders goed en wel thuis zijn gekomen, komt op het politiebureau een melding binnen. Een sergeant-majoor bericht,

“dat verschillende blokhuisen, o.a. Voorschoten, Haagsche Schouw, de Vink, door militairen zullen worden bezet”. De agent die rapport opmaakt, “vermoedt dat een spoorwegstaking is uitgebroken”. Hij telefoneert met de chef van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij om na te gaan of het bericht wel juist is. Deze weet echter “niets van een eventueele staking af”. Hij neemt aan, “dat bedoelde punten vermoedelijk bezet worden op last van de autoriteiten ter voorkoming van sabotage aan de lijn”.

De eerste tip is nauwelijks nagetrokken of er volgt een tweede. Er “zou zijn ingebroken in het wapenmagazijn (...) op de Langebrug”, in de voormalige sigarenfabriek van Van **Schaik**. Onmiddellijk wordt er ter plaatse een onderzoek ingesteld, maar er worden geen sporen van braak gevonden. Vervolgens bereikt de politie nog een derde tip, “dat in het gebouw een onderofficier en 8 man vertoefden en dat deze zich zouden hebben laten **omkoopen** door burgers ten einde wapenen af te geven”. Daarop legt zij contact met het hoofd van de militaire bewaking. Zij stellen een **dieper**gaand onderzoek in. Ook nu vinden ze geen inbraaksporen, maar wel treffen ze “een sergeant en 8 man [aan] die zeer weinig blijken gaven van tucht en discipline (...)”. Deze manschappen waren niet van de School-Compagnie, doch behoorden tot het IV= Depot-Bataljon en van andere lichteningen”.

De negen manschappen krijgen het bevel rechtsomkeer te maken en terug te marcheren naar de kazerne. Ze worden vervangen door “militairen der School-Compagnie”. Dit onderdeel is in de ogen van de militaire superieuren **blijkbaar betrouwbaarder**.⁸³

Voor de rapporterende politieagent is de kwestie hiermee afgedaan. Intrigerend blijft echter de vraag of deze negen insubordinatie plegende militairen de harde kern vormen van de soldatenraad waarover Knuttel spreekt. Zijn die anonieme sergeant en die acht onbekende soldaten die in dit wapenmagazijn zijn betrapt, dezelfde personen als sergeant **Delhaas**, Jaap de Bruin en zijn **makkers**?⁸⁴

In de weekend-editie van het *LD* van *zaterdag de 16e* staat opnieuw het paginagrote manifest afgedrukt. Voor het eerst is nu ook een uitvoerig redactioneel commentaar opgenomen. Bij het keren van het tijt acht de redactie de tijd gekomen duidelijk stelling te nemen tegen de revolutie. Daarbij maakt zij dankbaar gebruik van een speciale bijdrage van prof. P.J. Blok. In het stuk, getiteld: “Orde!”, trekt deze Orangistische historicus fel van leer tegen sociaal-democraten en **revolutionair-socialisten**.⁸⁵ Zonder hen bij de naam te noemen richt hij zich tot:

U, wier leiders in deze donkere week de noodlottige woorden hebben gesproken: revolutie, staatsgreep, algemeene staking (...). ‘Misverstand?!’ Neen! Het

was wel degelijk *gemeend*, hoe men nu ook wil terugnemen wat men heeft gezegd. Het was een booze droom, waaruit wij Donderdag 14 november begonnen te ontwaken.

Met klem doet hij een beroep op de redelijkheid van de “gematigde elementen”. Trouwens, het parlement heeft inmiddels “sommige door U begeerde hervormingen erkend” en is genegen “ze in alle *kalmte*, maar met allen *ernst* en allen spoed (zonder overhaasting) te overwegen”. Zelfs de regering heeft zich bereid verklaard tot verregaande concessies. Kortom: “*Geen revolutie, maar orde!*”⁸⁶

’s Avonds stellen sprekers van christelijke verenigingen in de stadsgehoorzaal triomfantelijk vast dat Troelstra “een kapitale fout [heeft] gemaakt, nl. hij heeft zijn plan te vroeg geopenbaard”, zodat het “Nederlandsche volk” zich ruimschoots kon voorbereiden op het komende revolutiegevaar. Het zou hem netjes staan “excuus te vragen aan het Nederlandsche volk”. Aan de regering wordt een telegram gestuurd. Met het zingen van het Wilhelmus wordt alvast een voorschot genomen op het uiteindelijk zegevieren van het evangelie over de revolutie. Bij alle opluchting worden de soldaten niet vergeten. Bij de uitgang wordt gecollecteerd om hen “het gemis aan vrijheid, dat zij zich dezer dagen moesten getroosten, eenigermate te vergoeden”.⁸⁷

Heel anders gaat het er in de Graanbeurs aan toe. Daar zijn zo’n 60-tal afgevaardigden van 21 afdelingen toegestroomd om het negende partijcongres van de SDP bij te wonen. In zijn openingsrede weegt voorzitter **Wijnkoop** – hoe kan het ook anders – uitvoerig de kansen af op een eventuele machts-overname. Hij acht die aanmerkelijk klein, tenzij de SDAP en NVV op het congres alsnog “tot de daad overgaan.” Maar hij betwijfelt of dat zal gebeuren. Ook hier moet Troelstra het ontgelden. Ondanks de verwachtingen die de SDAP-voorman had gewekt en die hij vervolgens niet had waargemaakt, “heeft de revolutionnaire strooming deze week weer een groote overwinning behaald op het reformisme”. Daarna preciseert hij de positie van zijn partij:

De S.D.P. staat op het standpunt, dat *zij* de beweging zal steunen, indien de S.D.A.P. haar doorzet, doet zij het niet, dan zal de staking **niet van de S.D.P. alleen uitgaan. Zij zou dan uitloopen op een bloedbad en de beweging achteruitbrengen.**

Aan het slot van zijn betoog roept hij zijn partijgenoten op om in nauwe samenwerking met de RSC “arbeiders- en soldatenraden” op te **richten**.⁸⁹ Na sluiting van de eerste congresdag rapporteert agent Bourgonje dat de

congresgangers “zich zonder eenige demonstratie in alle richtingen door de stad verspreidden tot het opzoeken van hun logies”.⁹⁰

’s Zondags de 17^e zal Troelstra “krijtbleek” in Rotterdam ten overstaan van zijn partijgenoten erkennen, “dat hij de machtsverhoudingen niet juist heeft ingezien”.⁹¹ ’s Ochtends vroeg worden in Leiden al vernietigende conclusies getrokken. In ‘Zomerlust’ komen 9 afdelingen van de BCS in spoedvergadering bijeen. De in alle haast opgetrommelde afgevaardigden worden hier uitvoerig bijgepraat door Kruyt, Tweede Kamerlid voor de BCS. Hij trekt de integriteit van de SDAP-voorman in twijfel:

Had Troelstra het oprecht gemeend, (...) dan had hij de socialistische maatschappij een eind nader tot haar verwezenlijking gebracht.

Thans worden de witte garden overal gevormd, jongelingen en studenten wordt het geweer in de handen gedrukt, om als het noodig mocht blijken, voor de kapitalistische maatschappij bloed te vergieten. Deze vrees van de bourgeoisie is dwaas. Zij had kunnen weten, dat zij (...) niets heeft te vreezen.⁹²

In de Graanbeurs waar de SDP-gedelegeerden zich weer hebben verzameld, heerst een grimmige stemming. Daar verwoordt Louis de Visser (Wijnkoop is ziek) voor zo’n 250 mensen, onder wie een 40-tal militairen, de hoog opgelopen ergernis bij de SDP-ers over de zigzag-koers van de sociaal-democraten. Hadden de “sociaal-patriotten” niet bij het begin van de oorlog hun pacifistische idealen verkwanseld in ruil voor een ‘godsvrede’ met de rechtse partijen door voor de oorlogskredieten te stemmen?⁹³ Predikten zij nu, met de vrede in zicht, niet de revolutie, om op het allerlaatste moment voor die stap terug te schrikken?

Men schaamt zich tegenwoordig, als men sociaal-democraat genoemd wordt. Het is geen eere naam meer, maar een aanduiding dat men renegaat is. Daarom zeggen wij: weg met dien naam. Wij moeten worden de **communisten**.⁹⁴

Niet iedereen is het met De Visser’s betoog eens. “De orde werd echter niet verstoord”.⁹⁵ Het voorstel van De Visser tot naamsverandering van de SDP in CPN wordt door het partijcongres aanvaard. In die nieuwe naam willen de communisten tegelijkertijd de internationale betekenis van “De Russische en Duitse Revolutie” laten doorklinken.

“Feestbetoon”

’s Maandagsochtends worden in de studentensociëteit Minerva de leden van de burgerwacht (“reeds ruim 100 mannen”⁹⁶) ten overstaan van hun

commandant, Steyns, en de burgemeester officieel **beëdigd**.⁹⁷ Diezelfde dag wordt een plaatselijke afdeling van de Bond van Regeeringsgetrouwen opgericht, “waarbij zich de overgroote meerderheid van de Leidsche militairen heeft **aangesloten**”.⁹⁸ De Leidse burgerij wordt aangespoord om daadwerkelijk haar medeleven met de soldaten te laten blijken in de vorm van “geld en versnaperingen”.“ Dit verzoek wordt nog eens extra onderstreept door een oproep van een elftal vooraanstaande burgers aan hun stadgenoten.¹⁰⁰ De collecte bracht enkele dagen later een bedrag op van **f** 386 en “honderd sigaren”.“

Rond het middaguur zou de koningin een rijtoer maken door Den Haag. Misschien op aandringen van de Leidse rechtenstudent W.F.M. **Bosschart**¹⁰² onderneemt de studentenweerbaarheid Pro Patria een buitengewone expeditie naar de residentie. Daar wordt zij belast met de bewaking van de koninklijke **stallen**.¹⁰³

Die avond raakt Leiden in een feestroes. “Hoe lang was het geleden, dat door onze stad, anders, in normale tijden, niet karig bedeeld met **avond**-omgangingen en serenades zulk een stoet trok!“, schrijft de journalist van het **LD**.¹⁰⁴ Hem schieten woorden te kort om zoveel uiteenlopende indrukken in zijn verslag te verwerken. Een grootse fakkeloptocht trekt naar het huis van de burgemeester, voor wie een aubade wordt gehouden. Daarna trekt de stoet naar het huis van de garnizoenscommandant die een niet minder indrukwekkende ovatie in ontvangst mag nemen.

Later geven de notabelen acte de présence in de stadsgehoorzaal waar ds. K. Thomas, voorzitter van de Christelijke Oranje Vereeniging, de uitgelaten menigte toespreekt. Na hem krijgt burgemeester De Gijselaar het woord die “nimmer een volksvergadering [heeft] toegesproken, maar hij doet het thans tot ieder die houdt van orde en rust”. Hoewel hij boven de partijen zegt te staan, spreekt hij toch zijn vertrouwen uit over de “komende grondwetsherziening”. Het volk moet zelf beslissen, zij het “onder **Gods** toezicht en de Koningin”.

Inmiddels zijn enkele officieren, “getooid met de oranje-sjerp en de oranje-cocarde op de borst”, de zaal binnengekomen. Zij stellen zich voor het podium op en enkelen nemen het woord. Eén hunner trekt een vergelijking met de om zich heen grijpende Spaanse griep: “Een moment bleek ons de bacil van Troelstra en **Wijnkoop** te zullen aantasten. Maar gelukkig is die bacil dood”.

In Minerva heerst ook al een vrolijke sfeer. Hier zijn studenten enthousiast aan het nakaarten “over het aandeel dat het Leidsch Studenten Corps had gehad in de huldiging op den dag in de **Residentie**”.¹⁰⁵ Toch heeft het optreden van Pro Patria niet de goedkeuring van alle studenten gekregen. Redactieleden van het studentenweekblad *Minerva* als Jan Romein, Dirk

Struik en Annie Verschoor, moeten er niets van hebben. Binnen het corps zijn zij echter al geruime tijd gedoodverfd als “bolsjewieken”.¹⁰⁶

Buiten op de Breestraat gaat het feestgedruis onverminderd voort. Het lijkt wel alsof de Leidenaars alsnog het hun niet gegunde Drie Oktoberfeest aan het inhalen zijn. Het tapverbod van de burgemeester mag de pret niet drukken: “Gespring, gedans. Gezang, gejoel. Uitgelaten vreugde. Waarom ook niet?”. Achter de harmonicaspeler Siebert, eerst nog het “middelpunt van een dikken kring”, **ontstaat** een lange queue van hossende feestvierders.¹⁰⁷

Nu de spanning is geweken, komt er de eerste dagen maar geen einde aan de uitgelaten feestvreugde. De volgende dag, dinsdag de 19e, gaat het initiatief uit van 7 onderofficieren van de Morspoortkazerne die ruim 40 verenigingen “met haar banieren en fanfare-corpsen” op de been weten te krijgen.”⁸ Dezelfde taferelen als van de dag daarvoor herhalen zich. Het straatfeest eindigde ditmaal “met een ovatie aan de politie voor haar bureel, op de Breestraat”. De verslaggever van het *LD* vindt het nu welletjes.¹⁰⁹

Vooral de christelijke organisaties kunnen er maar niet genoeg van krijgen. Voor donderdag staat een “Groote Kinderoptocht” op het programma.¹¹⁰ De LCBB laat weten nog steeds jonge energieke kerels te kunnen gebruiken voor de burgerwacht.” Verder wordt gehoor gegeven aan de oproep van de regering om een “Officieele Biddag” in de Pieterskerk te houden ter herdenking van het einde van de oorlog.”

Katerstemming

Niet iedereen kan in de uitgelaten stemming delen. Een student is het die dinsdagavond meer dan zat. Hij laat zijn misnoegen over het feestgedruis van de afgelopen dagen op straat blijken aan een drietal luitenants van het garnizoen. Met “hatelijke gezegden” als: “God schiep menschen en dieren, maar geen officieren” prikkelt hij hun eergevoel. Verder slingert hij hen naar het hoofd: “Als jelui met je plebs, soldaten, uit bent dan durven jelui wat, maar verleden week zaten jelui ’m te knippen”. De officieren voelen zich diep beledigd en nemen de student mee naar het politiebureau, waar ze proces-verbaal laten **opmaken**.¹¹³

Ook de kinderoptocht, twee dagen later, valt niet bij iedereen in goede aarde. Een Leidenaar schrijft *De Tribune* zijn ervaringen:

Het begon met een tocht door de stad, onder het zingen vooral voor woningen van bekende revolutionairen – van oranjeliederen en weg met de socialen.

En onder leiding van schoolmeesters en dito juffrouwen en politie, ook liedjes als dat van Bleeke Bet in d'r onderbroek. Dat verheffende gezang duurde tot dat ze naar huis konden gaan. Nette opvoeding voor kinderen. Van de minste versnapering voor deze uitgehongerde kinderen geen sprake op dit feest. Later vernam ik dat er een kind flauw gevallen was en dat ze daar een half uur mee bezig waren.' ¹⁴

Wie zich in deze 'week der dupes' opvallend koest hebben gehouden, zijn de Leidse sociaal-democraten. Dat is bevreemdend genoeg, temeer daar Leiden een radicaal-linkse en dus lastige afdeling kende. Had zij niet bij monde van voorzitter Van Eck het stemmen van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer voor de 'oorlogscredieten' scherp veroordeeld? Al vormde deze uitzonderlijke stellingname voor Knuttel geen enkele hindernis om Van Eck die in Leiden de SDAP belichaamde, publiekelijk aan het officiële partijstandpunt vast te nagelen.¹¹⁵

In Van Ecks pacifisme was het gebruik van geweld ten ene male uitgesloten om aan de zo begeerde macht te komen. Coalities met 'burgerlijke' partijen konden bij hem al evenmin genade vinden. Hij geloofde heilig in zijn meerderheidsstrategie: de arbeidersmassa middels algemeen kiesrecht mobiliseren totdat zij als oppositiemacht de 'burgerlijke' partijen in een minderheidspositie zou kunnen drukken. Die strategie wist hij, zij het niet zonder de nodige strubbelingen juist in deze oorlogsjaren, tot die van zijn afdeling te maken. Lang niet iedereen kon echter het geduld opbrengen voor zo'n lange mars.

De verrassende verkiezingsuitslag in de zomer van 1918 moet Van Eck alleen maar meer gesterkt hebben in zijn overtuiging. Troelstra's koketteren met revolutie medio november kwam de Leidse SDAP dan ook zeer ongelegen. Dat vloekte niet alleen met het principiële pacifisme van de afdeling, maar dreigde ook haar na zoveel jaren en met zoveel moeite verkregen vertrouwen onder de arbeiders in één klap te verspelen. Juist toen de SDAP in Leiden zich opmaakte om haar winst op legale wijze te verzilveren, eiste Troelstra zijn aandeel op om ermee te speculeren in een riskant avontuur. Dat was teveel gevraagd. Bovendien kwam de 'revolutionaire actualiteit' op een uiterst ongelukkig moment. De afdeling was haar interne problemen van de afgelopen zomer nog niet meester. Daarbij was de positie van de voorzitter in het geding, zodat een eensgezind optreden naar buiten toe ernstig werd belemmerd. Van Eck liet trouwens verstek gaan bij de

afb. 9. Het revolutiegevaar bezworen. Maandag 78 november 1918. De drie heren in het midden (links voor de politieagenten) zijn vlnr, inspecteur A.P.A. Eskens, commissaris P. Stapel en inspecteur L. Duval. Foto F. W. de Raad. Coll. Gem. Archief, Leiden.

eerste confrontatie met de Leidse arbeiders na die geruchtmakende week.¹¹⁶

Het stilzwijgen doorbroken

Pas op 26 november – veel later dan bijvoorbeeld in Rotterdam en Groningen⁷ – belegden de SDAP en LBB in Leiden een openbare bijeenkomst. Twee aankondigingen waren aan deze vergadering voorafgegaan. Er werd een entree geheven van 5 cent en uitdrukkelijk verzocht om **debat**.¹¹⁸ De verzekeringsagent T. Groeneveld moest als voorzitter van de LBB de honneurs voor Van **Eck waarnemen**.¹¹⁹ Niemand minder dan Heykoop uit Rotterdam zou komen spreken over “de Taak der arbeiders in deze dure tijden”. In de stadsgehoorzaal waren ruim 1450 nieuwsgierigen bijeengekomen. In zijn openingsrede verklaarde Groeneveld, “dat het de eerste maal was sedert de woelige weken (...) dat de S.D.A.P. te Leiden iets tot de arbeidende klasse wenschte te zeggen”.

Heykoop feliciteerde de aanwezigen allereerst met het schitterende verkiezingsresultaat van de afgelopen zomer. Daarna zette hij omstandig de betekenis van Troelstra's redevoering uiteen. Hij hekelde echter ook de “**Oranje-Vereeniging**” en wees “op de geringe beteekenis welke deze had in een arbeidende stad als Leiden”. Voor alle zekerheid formuleerde hij nogmaals het officiële standpunt van het PB, “dat de S.D.A.P. wel wil de revolutie en daarvoor de noodige geestdrift wil opwekken, maar de omwenteling niet wil verkrijgen door geweld”.

Heykoops redevoering lokte bij **Akkerman** en De Visser felle reacties uit. Beiden schoven de sociaal-democraten weer de bekende verwijten in de schoenen. Voor Troelstra's wijze van revolutiemaken hadden zij geen goed woord over, omdat “eene revolutie niet moet wachten tot den tijd, dat men eene meerderheid achter zich heeft, maar onverwachts moet uitbreken, om dan de meerderheid met zich mede te slepen”. In zijn antwoord aan beiden sprekers werd Heykoop “meermalen geïnterrupteerd door anders denkenden waardoor het meermalen rumoerig in de zaal was. De politie wist telkens de gemoederen te **kalmereen**”.¹²⁰ De organisatoren hadden in ieder geval het gewenste debat gekregen. De hele bijeenkomst die ruim vier uur had geduurd, “ging ordelijk uiteen”.“

Nasleep

Toch is daarmee de rust nog niet teruggekeerd. In december blijft de vergaderdrift van de Leidse socialisten ongekend hoog. Zelfs met de feestdagen wordt druk vergaderd, naar onze maatstaven toch ongewoon. Nu de

revolutie is uitgebleven, komt het er op aan de teleurstelling over de gemiste kansen te verwerken. Een van de manieren is de schuld bij de andere partij te leggen.

Op Eerste Kerstdag houdt de SDAP een openbare vergadering. Ditmaal zit Van Eck de vergadering weer voor. K. ter Laan uit Zaandam, de eerste SDAP-burgemeester, is gevraagd om het eisenpakket van de partij zoals dat is vastgesteld op het buitengewone novembercongres, te komen toelichten. En zo passeren de 8-urendag en de sociale verzekeringswetten de revue.

Bij deze gelegenheid treden de 'vrije socialist' Veldhuizen en Knuttel met de spreker in debat. Knuttel richt zijn openingsschot op Van Eck wiens "politieke eerlijkheid" hij in twijfel trekt. Ter Laan krijgt van hetzelfde laken een pak. Voor de SDAP als zodanig heeft hij uiteraard geen goed woord over. Toen Troelstra "even een bevlieging kreeg om naar de macht te grijpen, hebben de meeste partijgenooten, ook de heer ter Laan, dezen verloochend". Vervolgens corrigeert hij de spreker. In Duitsland is "de revolutie ook niet gemaakt door Ebert en Scheidemann, maar door spr. partijgenooten".

Met al deze verwijten heeft Knuttel het bij de heren verbruid. Ter Laan "wenscht met dezen persoon niet meer te debatteeren, vóór hij de beschuldiging als zou spr. bewust gelogen hebben, introk. Ook de voorzitter trachtte zich in zijn sluitingswoord te zuiveren van de blaam van politieke oneerlijkheid".

Op Tweede Kerstdag is het de beurt aan de Leidse CPN. Volgens Knuttel konden de communisten ternauwernood vergaderruimte vinden. De SDAP is hen bij het huren van een zaal voor geweest, alsof zij zijn partij "het vergaderen onmogelijk heeft willen maken". De Visser informeert de aanwezigen "over de revolutie in het algemeen, zoo als die in den tegenwoordigen tijd moet plaats hebben". Het is evenwel de "bekende Veldhuizen" die de aanwezigen weer met beide benen op de grond zet. Hij wijst op de materiële ellende als gevolg van de "treurige" levensmiddelen- en brandstofendistributie, "waarom hij aandrang op een scherpe actie daartegen". *

Uiteraard keken communisten en socialisten heel verschillend terug op de 'revolutie die niet doorging'. Had een meerderheid van de Leidse soldatenraad zich (vermoedelijk op 12 november 1918) door de voorzitter van het RSC met een kluitje in het riet laten sturen, naar alle waarschijnlijkheid heeft Knuttel daarmee erger voorkomen. Achteraf was hij echter in nationaal verband ronduit ontevreden:

In deze dagen heeft de Nederlandse arbeidersklasse een kans verspeeld, zoals de geschiedenis wel niet opnieuw zal aanbieden: de bourgeoisie was volkomen op een onvermijdelijke capitulatie voorbereid. Intussen staat wel vast dat de Nederlandse arbeidersklasse, bij haar politieke onrijpheid, **nog minder** dan de Duitse in staat geweest zou zijn haar macht te gebruiken¹²⁴.

Van **Eck** daarentegen was zeer ingenomen met de afloop. Jaren later zou hij zijn opvolger, H. van Woudenberg, toevertrouwen: "Achteraf kregen wij toch nog **gelijk!**"¹²⁵

Besluit

De revolutionaire ontwikkelingen in november 1918 hebben Leiden niet onberoerd gelaten. Burgers conclusie is wat Leiden betreft ietwat voorbarig, want hier hebben juist verschillende groeperingen daadwerkelijk geprobeerd directe invloed uit te oefenen op de loop der gebeurtenissen. Daarbij handelde het RSC vanuit te hoog gegrepen revolutionaire verwachtingen. Met name enkele liberale professoren stelden evenwel paal en perk aan iedere mogelijke verstoring van de maatschappelijke orde. Alleen de Leidse sociaal-democraten hielden zich angstvallig op de vlakte. Zelfs de commissaris van politie (als we Knuttel mogen geloven) en in zeker zin ook de militaire autoriteiten lieten zich aanvankelijk leiden door onzekerheid.

Behoudens enkele uitzonderingen waarbij de situatie dwong tot improvisatie, ging het RSC tamelijk planmatig te werk. De meeste vergaderingen werden ruim van tevoren aangekondigd (bij enkele bleef het bij een aankondiging). Telkens weer had men bekende propagandisten van buiten Leiden gecharterd: **Bouwman**, Dolleman, Van den Berg, Van Ravesteyn en De Visser. Maar ook enkele Leidenaren propageerden de revolutie: De Jongh, Akkerman, Veldhuizen en Knuttel. Hun aansporingen tot een politieke werkstaking op de fabrieken en in werkplaatsen vonden echter geen gehoor.

Een veel spontanere indruk maakte in de tweede helft van die week het particulier initiatief van Steyns. Hij kon een beroep doen op vooraanstaande stadgenoten: Van Rossum du Chattel (voorzitter van de Leidse middenstand) en twee professoren: **Heeres** (tevens voorzitter van het LSC) en Visser van Yzendoorn. Beide laatstgenoemde heren waren bovendien Tweede Kamerleden voor de Liberalen en als zodanig goed geïnformeerd over de landelijke situatie. Ook prof. Blok droeg zijn steentje bij aan de contrarevolutionaire strijd. Vanaf dat moment hielden de professoren de teugels strak in handen. Dit 'permanent comité' bracht in hoog tempo een indrukwekkende tegenbeweging op gang, waarbij Steyns tevens een burgerwacht formeerde.

De protestants-christelijke zuil bleef niet achter. Zij hield aparte antirevolutionaire bijeenkomsten, zette een eigen burgerwacht op de been en liet voor haar achterban speciale manifesten drukken. In een latere fase werd de bijdrage van de COV van ds. Thomas belangrijker. Het aandeel van de katholieken is ongetwijfeld groter geweest dan in dit artikel naar voren komt. Niettemin was hun rol in het hier bestudeerde bronnenmateriaal weinig opvallend.

Hoewel de confessionelen afzonderlijk actie ondernamen, kwam er desondanks één groot front tegen de revolutie tot stand dat zijn bekroning vond in een gemeenschappelijk ondertekend manifest. Opvallend genoeg ontbraken op de lange lijst van ondertekenaars de NCSV en het Leidsche Volkshuis dat immers politieke neutraliteit hoog in het vaandel droeg. Pas tegen het einde van die week en na publicatie van het contrarevolutionair manifest durfde ook het liberale *LD* dankzij de hulp van Blok expliciet stelling te nemen tegen de revolutie. Op dat moment is echter het grootste gevaar allang geweken.

In tegenstelling tot de Oranjesfurie van 1887 en de 1 mei-optocht in 1909 (daags na de geboorte van prinses Juliana) kwam het in deze novemberdagen niet tot een openlijk handgemeen tussen Oranjeklanten en 'socialen'. Alleen in het verslag van de kinderoptocht in *De Tribune* wordt gewag gemaakt van pesterijen tegen socialisten. Wel moest de politie af en toe de gemoederen sussen op openbare vergaderingen waar socialisten van diverse pluimage elkaar in de haren zaten.

Dat de Leidse SDAP en de LBB zich aanvankelijk afzijdig hielden, was koren op de molen voor de revolutionair-socialisten. De kloof tussen communisten en sociaal-democraten werd er alleen maar groter door. Toch heeft deze onthouding de sociaal-democraten nauwelijks enig nadeel berokkend.

Tijdens de oorlogsjaren had een deel van de Leidse bevolking haar misnoegen over de toenemende schaarste, een in gebreke blijvende distributie en de mobilisatie op verschillende manieren laten blijken, zelfs in een opvallend stemgedrag. Tegen deze achtergrond zijn de novemberdagen 1918 in Leiden vooral psychologisch van enorm belang geweest. Socialisten en communisten hadden bij eerdere verkiezingen al getoond dat zij op een veel grotere aanhang konden rekenen dan de notabelen en 'burgerlijke partijen' tot dan toe voor mogelijk hadden gehouden. Ze konden als machtsfactor in de stedelijke politiek voortaan niet meer genegeerd worden.

NOTEN

November dit jaar is het precies 70 jaar geleden dat de hiervoor beschreven gebeurtenissen speelden. Het leek mij een goed moment juist nu dit artikel te publiceren.

Graag wil ik oud-commissaris H.W. van Voorden danken voor zijn toestemming en de heer D. Graveland voor zijn bemiddeling om het Archief van de Leidse Politie te raadplegen. Mevrouw J.E. Schuurman, mevrouw L. de Bruin en de heer P. Metscher uit Den Haag, evenals de heren N. Honswilder en H. van Woudenberg uit Leiden ben ik erkentelijk voor hun bereidwillige medewerking.

F. Borger dank ik voor de reproductie van het fotomateriaal (tenzij anders vermeld), R. van Maanen en D. Wortel voor hun commentaar op mijn artikel.

Lijst van afkortingen

ANWV	Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BCS	Bond van Christen-Socialisten
BNA	Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging
BRG	Bond van Regeeringsgetrouwen
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland
CHU	Christelijk Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
COV	Christelijke Oranje-Vereeniging(en)
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij Nederland
GAL	Gemeente Archief Leiden
IAMV	Internationale Anti-Militaristische Vereeniging
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KNS	Koninklijk Nationaal Steuncomité
LBB	Leidsche Bestuurdersbond
LCBB	Leidsche Christelijke Besturen Bond
LD	Leidsch Dagblad
LJB	Leids Jaarboekje
LSC	Leidsch Steuncomité
NAS	Nationaal-Arbeids-Secretariaat
NCSV	Nederlandsch Christelijke Studenten Vereeniging
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen
PAS	Plaatselijk Arbeids-Secretariaat
PB	Partijbestuur
RKSP	Roomsch-Katholieke Staats Partij
RSC	Revolutionair-Socialistisch Comité
RSVB	Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond
SAV	Samenwerkende Arbeiders-Vereenigingen
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SDP	Sociaal-Demokratische Partij
TSG	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis

1. J.A.N. Knuttel, *Levensloop*. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen. Samenstelling en redactie: Jaak Slangen (te verschijnen: Rotterdam 1988).
2. H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971²) 87.
3. Idem.

4. Ph. van Praag, 'November 1918', *Socialisme en Democratie* [jrg. 12; nov. 1955] (612-633) 613-614.
5. A.F. Mellink, 'November 1918 in Groningen', *Groniek, onafhankelijk Gronings historisch studentenblad* [jrg. 5; 1972] 229-233. Vergl. ook Klaas Bakker, 'Groningen, November 1918. Toelichting bij de documenten', *BNA* [nr. 8; maart 1986] 41-47.
6. Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming, samenwerking van revolutionaire socialisten 1914 1918* (Amsterdam 1983) 121.
7. Jaak Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog: de sociaal-democratische partij (SDP), afdeling Leiden van 1909 tot 1914', *LJB* 1986 134-164.
8. KB, *De Tribune* 6.11.1917.
9. GAL, Archief Leidse Politie, 'Dag- en Nachtrapporten', 30 okt. - 31 dec. 1918. Uiteraard ontbreken daarin verslagen van huishoudelijke, besloten vergaderingen van 'revolutionaire' organisaties [zie hiervoor bijlage III]. Belangrijke informanten waren verder P. Metscher en mevr. J.E. Schuurman uit Den Haag. Beiden heb ik geïnterviewd op 22 aug. 1985. Aanvullende informatie verstrekten de interviews met N. Honswilder (10 febr. 1985) en H. van Woudenberg (29 dec. 1986).
10. Bestudering van enkele bronnen uit de archieven van het Vierde Regiment Infanterie in het Archiefdepot van de Koninklijke Landmacht in Den Haag zou nieuwe aanknopingspunten kunnen opleveren. Maar hieraan ben ik niet toegekomen. Evenmin heb ik de plaatselijke confessionele pers nader onderzocht. Die zouden het beeld ongetwijfeld kunnen completeren. Ik meende echter met het onderhavige materiaal te kunnen volstaan.
11. **Partic.** Coll., 'Notulen de ledenvergaderingen 1914 1915. Sociaal Democratiese Partij Afdeling Leiden', leden-verg. 17.8.1914.
12. M. van Geer, 'Steucomité Leiden. Oorlogstoestand 1914', *LJB* 1920 (42-48) 43. De komst van Belgische vluchtelingen op 11 okt. 1914 naar Leiden en de aandacht die ze kregen, laat ik hier buiten beschouwing. Zie hiervoor: GAL, Fr. Krol, *De Belgen in Nederland tijdens de oorlogsjaren [1914 -1918] te Leiden* (Leiden 1918) 2
13. Meer toegespitst op deze thematiek is: J. Slangen, 'Local Government and Voluntary Organizations in a Period of Crisis: Leiden during the First World War' in: J. Katus & J. Tóth (Eds.), *On the Role of Voluntary Associations in Social and Cultural Development in Hungary and the Netherlands* (Budapest: National Centre for Culture 1988). In druk.
14. Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden. Degenesis van de Leidse Bestuurdersbond en het N.V. V. in Leiden* (Leiden 1980) 33-37.
15. *De Tribune* 15.8.1914.
16. *Burger* 66-67.
17. *Kroniek* 10.6.1916, *LJB* 1917. Wortel en Kranenburg 35.
18. IISG, SDAP-Archief, nr. 1233, Correspondentie Leiden 1914-1918.
19. Gal 1347 pf., De Duurte-Commissie uit de Leidse Arbeidersbeweging, *Wat deed de Moderne Arbeidersbeweging gedurende de oorlogscrisis?* (Leiden 1917) 8.
20. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van 4 personen en een bevolkingsaantal van 60.000. Van Geer 43.
21. 'Gemeenteraadsverkiezingen', *LD* 3.7.1917.
22. Wortel en Kranenburg 35.
23. 'Gemeenteraadsverkiezingen', *LD* 3.7.1917.
24. Van de 3187 geldige stemmen kreeg de SDP er 1078, de SDAP slechts 1041 [*LD* 7.7.1917; GAL, H.G. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, een eerste verkenning' (Leiden 1968) 138-139].
25. *De Tribune* 6.11.1917.
26. 'Honger en koude moede', *De Tribune* 16.11.1917. S. de Jongh (in 1912 nog bestuurslid van de LBB), SDP-er, zou zich ook in de loop van 1918 ontpoppen als één van de aktieleiders ['De Jongh en Wijnkoop aan het woord', *LD* 2.7.1918].
27. Bijvoorbeeld: a) tijdens één van de stakingen op de **Katoenfabriek** in de zomer van 1882 [J.C. Visser, 'De stakingen bij de firma De Heyder & Co te Leiden', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden (BGN)* 21 ste deel (Den Haag/Antwerpen 1966-'67) (1-35) 10-32]; b) ten tijde

- van de 'Oranjerfurie' op 27 febr. 1887 [Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890 1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 28-29] en c) in aug. 1906 [P.J. Bomli, *De Timmerliedenstaking in 1906 en de Actie daaraan voorafgegaan* (z.p. z.j./Leiden 1907) 111].
28. Naast De Leidsche Melkinrichting De Sierkan aan de Herenstraat. In 1920 werden ze weer afgebroken. Zie voor een indruk van de slechte accommodatie van de gemobiliseerde: 'De Iel. Een ware Leidse historie', LD 21.8.1965.
29. 'Meer dan ergerlijk', LD 8.5.1918. Van de vele reacties publiceerde de redactie slechts één brief: M.J.H. Hattenbelt, 'Nog eens: meer dan ergerlijk!', LD 11.5.1918).
30. LD 8 en 105.1918. Beide berichten onder de kop: 'Voedselverstrekking'.
31. 'Relletjes', LD 29.5.1918.
32. 'Democratisering der Weermacht', LD 15.5.1918.
33. LD 21.5.1918.
34. 'De Politiepartij', LD 14.6.1918.
35. In het Leidse kiesdistrict won de SDP 82,5 stemmen tegen 14058 in het Amsterdamse [A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 31].
36. De SDAP behaalde in Leiden 3357 stemmen, de RKSP 2128, de SDP slechts 441 ['Uitslag der Stemming voor de Tweede Kamer', LD 4.7.1918].
37. Voor Leiden: 'De Leidsche Bestuurdersbond en het Steuncomité', LD 13.9.1918; voor de landelijke situatie: Burger 101.
38. 'De voedselnood en prijsopdrijving', LD 4.5.1918.
39. G. Luijendijk, 'Distributie van zeep', LD 21.5.1918.
40. LD 10.6.1918.
41. 'Wat zullen wij morgen eten', LD 12.6.1918.
42. LD 7.6.1918.
43. F.G. Verhoeff, 'Broodkaarten en Zigeuners', LD 12.6.1918.
44. LD 29.6.1918.
45. Idem 26.6.1918.
46. 'De Spaansche griep', LD 1 en 2.11.1918. De krant maakte voor het eerst melding van deze "geheimzinnige ziekte" in de editie van 1.6.1918.
47. 'Een Moeder', 'Geen zuigelingen meer!', LD 2.11.1918.
48. 'Brieven van een Leidenaar DCXXXVI', LD 2.11.1918.
49. De Jonge, Communisme 31.
50. De Tribune 13.10.1915.
51. Soldaten mochten wel vergaderingen van de SDAP bezoeken [SDP-afd. Leiden, ledenverg. 13.1.1915].
52. Tinus en Dick de Winter, 'E. Bouwman' in: *BWSA I 20-22*.
53. GAL, Archief Leidse Politie, 'Dag- en Nachrapporten', 'Nachtrapport', 30/31 okt. 1918.
54. Idem. Later kreeg deze openbare bijeenkomst een besloten karakter, "waarbij eenige aanwezigen, waaronder ook de agent Verkuylen geweerd werden".
55. Interview met P. Metscher.
56. Scheffer 19-24.
57. Idem 102.103.
58. De Tribune 12.11.1918. Igor Cornelissen, 'Revolutionaire verwachtingen' in: I. Cornelissen e.a., *De taaië rooie rakkers* (Utrecht 1965) 37.
59. 'Protestvergadering van het Rev. Soc. Comité', LD 12.11. 1918.
60. A. Eskens, 'Nachtrapport', 1 1/ 12 nov. 1918. Hij schrijft de organisatie van de vergadering toe aan het PAS.
61. ? Akkerman (door het LD soms abusievelijk gespeld als A.H. Kerman), "een vrije socialist", verzette zich tegen het parlementarisme van de SDP en was dan ook een fervent tegenstander van de stemplicht.
62. L. Duval, 'Nachtrapport', 11/12 nov. 1918.
63. 'Protestvergadering van het Rev. Soc. Comité', LD 12.11.1918.

64. Duval, 'Nachtrapport', 11/12 nov. 1918. Hierin maakt hij tevens melding van een huishoudelijke bijeenkomst, waarin mogelijk is besloten een extra-vergadering te beleggen voor de militairen.
65. *De Tribune* 12.11.1918.
66. 'Dagrapport', 12.11.1918.
68. P. Stapel was van 1917 tot 1927 commissaris van de Leidse politie. Binnen politiekringen werd hij bekend als auteur van enkele leerboeken t.b.v. de rechercheursopleiding. Voor zijn contact met Knuttel zie Bijlage 11.
68. Noch in het 'Nachtrapport', noch in het *LD* wordt de vergadering bij Dool vermeld. Toch valt er veel voor te zeggen deze bijeenkomst op die bewuste dinsdagavond te traceren. Sinds maandag lijken de revolutionaire perspectieven in een stroomversnelling te raken. Knuttel spreekt van een tijdstip ná Troelstra's dreigende taal, d.w.z. ná maandagavond [vergelijk Bijlage II]. De inhoud en betekenis van Troelstra's rede konden pas goed in de loop van dinsdag bij de Leidse revolutionairen zijn doorgedrongen. Ook de in alle haast speciaal voor soldaten belegde vergadering wijst daarop. Nauwelijks een dag later keren zich de kansen voor een gewelddadige machtsovername.
69. Niet de Bruin, maar Delhaas was leider van de soldatenraad. Hoewel hij het grootste deel van zijn mobilisatietijd buiten Leiden doorbracht, was De Bruin bij tussenpozen in de stad. Zijn aanwezigheid in Leiden juist deze novemberdagen is geenszins uitgesloten. Misschien voerde De Bruin op deze bijeenkomst wel het hoogste woord waardoor Knuttel werd misleid.
70. Mijn Haagse informanten twijfelden er niet aan dat De Bruin, begiftigd met een sterk revolutionair sentiment, tot zo iets in staat zou kunnen zijn: "Hij kon zich door zijn eigen ideeën laten meeslepen".
71. Duval, 'Nachtrapport', 14/15 nov. 1918.
72. S. van den Berg, lid van het Rotterdamse RSC, die een dag later in Rotterdam "het gebruik van geweld" ontraadde [Scheffer 190].
73. 'Vergadering van het Rev. Soc. Comité in de Graanbeurs', *LD* 15.11.1918.
74. 'Aan de Leidsche Burgerij!', *LD* 16.11.1918.
75. Scheffer 160.
76. 'Front tegen revolutionair drijven', *LD* 15.11.1918.
77. Van een aangekondigde huishoudelijke vergadering van het RSC op die vrijdagavond in 'Mobilia' [De *Tribune* 13.11.1918] heb ik geen verslag gevonden [Vergl. bijlage III].
78. 'Aan de Leidsche Burgerij', *LD* 16.11.1918. Volgens het *LD* zouden 24 organisaties het manifest hebben ondertekend.
79. 'Aan de Leidsche Burgerij!', *LD* 15.11.1918.
80. Scheffer 229.
81. GAL, 1348 pf. Daarnaast werden er ook landelijke manifesten in de stad verspreid.
82. Aankondigingen in *LD* 15.11.1918.
83. 'Nachtrapport', 15/16 nov. 1918.
84. Delhaas was inderdaad gelegerd in het garnizoen en ingedeeld bij het IV Depot-Bataljon dat hier zijn thuisbasis heeft gehad. Meer bijzonderheden kon Metscher niet verstrekken, behalve dan dat Delhaas na deze stormachtige gebeurtenissen spoorloos uit Leiden was verdwenen.
85. Jo Tollebeek, 'Historiografie en politiek omstreeks de eeuwwende: Bloks sociale geschiedenis', *TSG* [13e jrg.; 2; mei 1987] (131-149) 146.
86. 'Orde', *LD* 16.11.1918.
87. 'Tegen de revolutie', *LD* 18.11.1918.
88. Een dag eerder had Wijnkoop de revolutie eigenlijk al afgezworen [Scheffer 190].
89. 'Negende Jaarcongres van de S.D.P.', *LD* 18.11.1918.
90. Bourgonje, 'Nachtrapport', 16/17 nov. 1918.
91. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed. Geschiedenis der sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* Deel III (Amsterdam 1938) 451. Van Praag 632.
92. 'Spoedvergadering van de Chr. Socialisten', *LD* 18.11.1918.

93. 'De Jongh en **Wijnkoop** aan het woord', *LD* 2.7.1918.
94. 'Verslag van het negende jaarcongres der S.D.P.', *De Tribune* 20.11.1918.
95. 'Negende Jaarcongres van de S.D.P.', *LD* 18.11.1918. Duval moest nog wennen aan de nieuwe naam. In zijn 'Nachtrapport', 17/18 nov. schreef hij: "Coministische Partij Nederland".
96. *LD* 16.11.1918.
97. *LD* 18.11.1918.
98. 'Bond van Regeeringsgetrouwen', *LD* 18.11.19 18.
99. 'Stadgenooten!', *LD* 18.11.1918.
100. J.A. Schreuder, W. van Rossum du Chattel, P.E. Briët, A.H. Dros sr., J. Dekker, A. van der Elst, P. Heemskerk, Th.C.F. Stijmann, Chr. van Spoel, M.A.A. **Steyns** en prof. W. van der **Vlugt**. Deze laatste (behalve medeoprichter en bestuurslid van het Leidse Volkshuis tevens een van Bloks mederedacteuren van Onze *Eeuw*) had zijn angst voor een "Allemansbewind" al in 1892 kenbaar gemaakt.
101. *LD* 22.11.1918.
102. Bosschart behoorde tot de contrarevolutionaire groep rondom H.H.A. Gybland Oosterhoff [vergl. *Scheffer* 107 en 163-164].
103. A.H. de Boef e.a., *Nog meer snikken en grimlachjes... over «De Leidsche Student»* (Leiden 1980) 8.
104. 'Feestbetoon in de Sleutelstad', *LD* 19.11.1918.
105. Idem.
106. **Annie Romein-Verschoor**, Omzien in *verwondering. Herinneringen* (Amsterdam 1971) 1 129 en Dirk Struik, 'Mijn socialistiese jaren in Nederland. Herinneringen uit 1914 1924' in *Jaarboek 1900 de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1977) 205-206.
107. 'Feestbetoon in de Sleutelstad', *LD* 19.11.1918.
108. *LD* 19.11.1918.
109. 'Herhaald feestbetoon in de Sleutelstad', *LD* 20.11.1918.
110. *LD* 20.11.1918.
111. 'Burgerwacht', *LD* 19.11.1918.
112. *LD* 20.11.1918. Op 28 nov. 1918.
113. 'Nachtrapport', 20/21 nov. 1918.
114. 'Het kinderfeest te Leiden', *De Tribune* 26.11.1918.
115. *LD* 3.7.1917. Op een verkiezingsbijeenkomst van 2 juli 1917 bracht Knuttel "wat de groote politiek aanging mr. Van **Eck** in tegenspraak met zijn partij, die zich voor het **militairisme** en de landsverdediging hebben verklaard".
116. Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867- 7948). Depeetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Rotterdam 1988). Ter perse.
117. *Mellink* 230.
118. *LD* 23 en 25.11.1918.
119. Het *LD* [27.11.1918] noemde "Groenveldt" zelfs expliciet de voorzitter van de afdeling Leiden van de SDAP.
120. *LD* 27.11.1918.
121. **Duval**, 'Nachtrapport', 26/27 nov. 1918.
122. 'De strijd der arbeiders', *LD* 27.12.1918.
123. Het *LD* [27.12.1918] schrijft het initiatief van deze kerstvergadering toe aan de "SDP". **Duval** spreekt in zijn 'Dagrapport', 26 dec. 1918 van het "RSC".
124. J.A.N. Knuttel, 'De geschiedenis der CPH', *Cahiers over de CPN* (4; mei 1980) (28-58) 39.
125. Interview met H. van Woudenberg.

BIJLAGE 1

Het totaal aantal stemmen, uitgebracht op de socialistische en communistische partij in Leiden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1907 tot en met 1919.

jaar	totaal aantal stemmen	SDAP abs.	%	SDP/ abs.	CPH %	SDAP+ totaal	CPH %
1907	4242	1233	29,1		-	1233	29,1
1909	3816	1265	33,2	809	21,2	2074	54,4
1911	4057	1130	27,9	211	5,2	1341	33,1
1913	5045	2146	42,5	152	3,0	2298	45,5
1915	3598	1577	43,8	481	10,6	2058	54,4
1917	3186	1041	32,7	1078	33,8	2119	66,5
1919	11230	3404	30,3	474	4,2	3878	34,5

Bronnen: Keuken, 139 (zie n. 24) en *Leidsch Dagblad*.

BIJLAGE 11

FRAGMENT UIT KNUTTELS LEVENSLLOOP

Op een gedenkwaardige vergadering, na de rede van Troelstra, werd in alle ernst het voorstel gedaan de revolutie uit te roepen. Jaap de Bruin, leider van een **soldaten**-raad achtte zich in staat met zijn compagnie machinegeweren de Breestraat aan weerszijden van het stadhuis af te zetten en van wie hadden ze dan tegenstand te verwachten? Zeker niet van het garnizoen.

De Bruin was nogal een wildeman, maar iemand van wie een merkwaardige suggestieve kracht uitging. Dat zijn soldaten zouden marcheren was heus niet zo'n gekke verwachting en het gezag was aardig ontredderd. Zekere eisen voor een revolutionaire situatie waren wel aanwezig. Alleen de voornaamste niet: de georganiseerde revolutionaire macht van het proletariaat. De Bruins voorstel maakte indruk, ook op mijzelf. Terwijl hij sprak, woog ik alles tegen elkaar af. Eerst een revolutionair comité oprichten en dan terugkrabbelen als je voor mogelijkheden werd geplaatst, dat ging niet. Maar gesteld dat het lukte het stadhuis te bezetten, gesteld dat het garnizoen zich bij ons aansloot, hadden wij dan de mensen voor leiding der zaken? Ontmoedigen mocht ik in geen geval. Gelukkig vond ik het juiste antwoord: alleen waren wij niet sterk genoeg, even wachten wat Amsterdam zou doen. De Bruin en nog een paar sputterden tegen: het moest toch ergens beginnen, maar de meesten waren het met mij eens.

Bij het laten drukken van een manifest hadden wij bij een paar drukkers moeilijkheden ondervonden, omdat de politie het verboden had. Besloten werd dat Jan Raar, een **voeger**, en ik de commissaris tot de orde zouden gaan roepen. Wij werden heel beleefd ontvangen, maar ik sloeg direct een hoge toon aan. Hij wist toch wel wat er in Duitsland gebeurd was en kon moeilijk verwachten dat de revolutie aan de grens halt zou houden. Wij eisten het recht onze meningen kenbaar te maken. Het **ant-**

woord was verbluffend: Hij was zelf een arbeider en niet tegen de revolutie(!). Hij had dan ook niet verboden ons manifest te drukken, maar alleen de drukkers er aan herinnerd, dat zij strafrechterlijk verantwoordelijk konden worden gesteld voor de inhoud. Nu ja, dat was nagenoeg hetzelfde en het manifest bevatte niets strafbaars. Wij waarschuwden hem niet op deze weg voort te gaan. Maar toen kwam de 'nacht van Troelstra' en was er van eensgezind optreden der arbeiders geen sprake meer.

bron: *Knuttel* (zie noot 1).

BIJLAGE 111

OVERZICHT VAN VERGADERINGEN IN LEIDEN VAN SOCIALISTEN VAN SOCIALISTEN VAN 30 OKT. TOT 31 DEC. 1918

datum	organi- satie	plaats	aantal bezoekers	sprekers
30 okt.	SDP	Mobilia	± 30	Metscher en Bouwman
11 nov.	PAS	Zomerzorg	± 200	De Jongh en Akkerman
12 nov.?	PAS RSC*	Graanbeurs Dool?	± 350 ?	Van Ravesteyn (Delhaas, De Bruin en Knuttel?)
14 nov.	RSC	Graanbeurs	± 350	Akkerman en Van den Berg
15 nov.?	RSC* NCSV"	Mobilia	? ?	Knuttel? ?
16 nov.	SDP	Graanbeurs	± 60	Wijnkoop
17 nov.	BSC SDP	Zomerzorg Graanbeurs	? ± 250	Kruyt De Visser
26 nov.	SDAP/ LBB	Stadszaal	± 1450	Groeneveld Van den Berg en Heykoop (Akkerman en (De Visser)
4 dec.	RSC	Graanbeurs	± 200	De Visser
6 dec.?	RSC*		?	Knuttel?
21 dec.	IAMV / BCS		?	Van Egmond
22 dec.	Zaaier	Stadszaal	± 70	Dolleman
25 dec.	SDAP	Stadszaal	'geheel bezet'	Van Eck en Ter Laan (Knuttel en Veldhuizen)

26 dec.	RSC	Graanbeurs	± 150	Knuttel en
			200	De Visser
				(Veldhuizen)

* = besloten vergaderingen.

bronnen: 'Dag- en Nachtrapporten' van de Leidse Politie; het *Leidsch Dagblad* en *De Tribune*.

BIJLAGE IV

OVERZICHT VAN OPENBARE BIJENKOMSTEN VAN CONTRA REVOLUTIONAIRES IN NOVEMBER 1918 IN LEIDEN

datum	organisatie	plaats	sprekers
14 nov.	Steyns	St. Pancras	Steyns, Heeres en Van Rossum du Chattel
15 nov.	LCBB	Stadszaal	Visser van IJzendoorn
16 nov.	ARP/CHU	Stadszaal	Slotemaker de Bruïne en De Wilde
18 nov.	Pro Patria	Minerva	Steyns en De Gijselaar
	c o v	Stadszaal en op straat	Thomas, Van Kleef en De Gijselaar
19 nov.	BRG	op straat	
21 nov.	COV	op straat	kinderoptocht
28 nov.	COV	Pieterskerk	'Bid- en Dankdag'

bron: het *Leidsch Dagblad*

BIJLAGE V

BIOGRAFISCHE AANTEKENING: JAAP DE BRUIN

Jaap de Bruin (Leiden 1896 • Den Haag 1978), zoon van een schoenmaker, was kind aan huis bij de familie Metscher. Hoewel vier jaar ouder, raakte hij op jeugdige leeftijd dik bevriend met Piet Metscher. In 1915/1916 werden beiden door Dirk Struik lid gemaakt van de Leidse afdeling van de **Zaaier**, de jeugdorganisatie van de SDP. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd Jaap als dienstplichtig soldaat onder de wapenen geroepen. Een tijd lang was hij gelegerd in het fort Rillandbath aan de Westerschelde. "Maar hij heeft meer straf gehad dan dat hij militaire dienst heeft gedaan", aldus Metscher. Na de demobilisatie in 1918 hervatte hij zijn werk als tuinman op de Hortus Botanicus in Leiden. Daaraan ontleende hij tijdens de oorlog zijn schuilnaam: Jaap Landman.

De eerste jaren na de oorlog werd Jaap de Bruin, die goed met jongeren om kon gaan, opnieuw actief in de **Zaaier**. Nu als jeugdleider, terwijl hij een tijd lang deze organisatie in het afdelingsbestuur van de CPH vertegenwoordigde. In 1921 trad

hij, pas getrouwd, als bedrijfsleider in dienst bij een vooraanstaande familie op de buitenplaats “Leevliet” in Warmond. Toen hij enkele jaren later op 1 mei een vrije dag nam, werd hij op stande voet ontslagen. Korte tijd had hij een bloemenzaak in Leiden. Niet lang daarna verhuisde hij met zijn gezin naar Den Haag. Intussen had De Bruin voor de politieke richting van **Jacques** de Kadt gekozen. Deze scheidde zich in 1924 met een groepje aanhangers van de CPH af om een aparte organisatie op te richten: de Bond van Communistische Strijd- en Propagandaclubs (BKSP). Daarmee kwam het ook tot een persoonlijke breuk tussen Jaap de Bruin en Piet Metscher.

In Den Haag vond De Bruin aanvankelijk werk in de aanleg van nieuwe tuinen. Bij een van die opdrachten kwam hij met D. Valkema, een leraar biologie, in contact. Valkema en enkele andere vooraanstaande burgers onder wie ir. A.M. Knottnerus waren sterk begaan met “de geestelijke nood” onder de Haagse jeugd. Door hun toedoen werd De Bruin nauw betrokken bij een van hun projecten: de oprichting van een clubhuis. Dat werd ‘De Mussen’ (1926) in de Haagse Schilderswijk, waar “meester De Bruin” niet alleen het vertrouwen won, maar ook ontzag inboezemde bij de arbeidersjeugd.

Bronnen: interviews met mevr. J.E. Schuurman, de heren P. Metscher en N. Honswilder en mededelingen van mevr. L. de Bruin. Zie voor De Bruins activiteiten op ‘De Mussen’: Hetman Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland*, 7892 • 7970 [diss.] (Amsterdam 1987) 123-130.

EEN POT PICCALILLY VOOR WESTERBORK

Verslag van de vernietiging van het
Joodse weeshuis te Leiden in 1943

door

Gerard Kerkvliet en Martin Uitvlugt

Er is in de Leidse Joodse gemeenschap voor het eerst sprake van georganiseerde zorg voor de eigen weeskinderen in het jaar 1877.' Toen werd, ter verzachting van het lot van het Joodse weeskind "te Leiden eene vrije en zelfstandige Vereeniging gevestigd ten doel hebbende het verleenen van hulp aan ouder-, vader- en in exceptionele gevallen ook aan moederlooze behoeftige **weezen**, behoorende tot het Israëlitische kerkgenootschap te Leiden. Deze Vereeniging voert de naam van Israëlitische **Weezen**-Corporatie te Leiden".

De wezen moesten geboren zijn uit "wettig, zowel kerkelijk als burgerlijk gehuwde Israëlitische ouders"; tijdens overlijden van één hunner minstens één jaar in Leiden, "metterwoon gevestigd zijn geweest" en beneden de vijftien jaar oud zijn. De officiële oprichtingsdatum van de Corporatie: 8 oktober 1876.

Deze voorwaarden moeten een van de voornaamste oorzaken zijn geweest voor het ontstaan van een andere instelling in Leiden, die zich met de wezenzorg ging bemoeien. Het kwam herhaaldelijk voor dat weeskinderen niet voldeden aan de strenge normen van de Corporatie en dan buiten de liefdadige perken vielen. De heer A.I. Kiek, weesvader van het Israëlitische weeshuis in Rotterdam, ervoer regelmatig de moeilijkheden op dit terrein. Hij zorgde voor het totstandkomen van een realistischer opererend instituut: het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis.

In 1889 nam Kiek het beslissende initiatief. Na confrontatie met een probleemgeval in Leiden waarvoor een oplossing binnen de bestaande **structuur** weer onmogelijk bleek, zocht hij steun bij enkele gelijkgestemden in Rotterdam en Den Haag en richtte een voorlopig bestuur op. Zijn motiveering zette hij uiteen in een circulaire.

afb. 1. Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis op de Stille Rijn nummer 4. Coll. Gem. Archief, Leiden.

“Het is toch niemand in Nederland onbekend dat de bestaande Israëlitische Weeshuizen, kinderen eerst dan opnemen wanneer zij de leeftijd van 4 tot 6 jaar bereikt hebben. Kinderen echter, hoe jong ook, wier ouders overleden zijn, en die daardoor zijn aangewezen tot latere opname in een gesticht, gaan in den regel in de tweede of derde hand over, alvorens dat gesticht te bereiken. Het gevolg daarvan is veelal, dat in het jeugdige hart verkeerde denkbeelden worden gelegd en aan orde en tucht niet te denken valt. Andere gezinden hebben de vaak minder gunstige gevolgen der zoogenaamde uitbesteding ingezien en daarin voorzien. Wij Israëlieten echter niet”.

Kiek wilde met zijn Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis deze bijverschijnselen van de bestaande wezenzorg bestrijden, de kinderen reeds op zeer jeugdige leeftijd “aan orde en tucht” gewennen en hun “jeugdige harten” niet door verkeerde leiding laten verontreinigen. “Uwe hoogge-

waardeerde medewerking tot verbetering van het lot der vele jeugdige ouderlozen, die in den door ons geschetste toestand verkeerden, zal ons hoogst welkom zijn”, schreef hij aan de vele geadresseerden, een pleidooi dat zijn werking niet miste.

In 1890 wordt het nieuwe weeshuis in Leiden gevestigd, aanvankelijk onder de naam “Machasee-La-Jethomim” (Toevlucht voor Wezen), later, in 1920, onder de naam “Machseh Lajesoumim” (Toevlucht voor het Kind). De eerste wezen, zeven in totaal, waarvan er één van slechts achttien maanden, arriveren op 19 mei 1890, ’s middags om drie uur in een gehuurd huis in de Nieuwsteeg no. 4.

Het echtpaar Vieyra is tot vader en moeder van het weeshuis benoemd, de gebruikelijke openingsrede (van Kiek) ontbreekt niet en de medewerking van alle kanten groeit met de dag. Een mevrouw Speyer-Rosenberg biedt zelfs een nieuw pand voor de vereniging, de Stille Rijn no. 4, een geschenk dat in grote dank wordt ontvangen.

Isaak Leman beschrijft in 1929 in zijn geschiedschrijving van het nieuwe weeshuis, dat het geschenk van mevrouw Speyer het bestuur van het weeshuis ook voor problemen stelde omdat het pand zeer oud was (in 1578 dreef Sweer Gerrits er al zijn brouwerij “De witte Eenhoorn”). Er moest nogal het een en ander aan worden opgeknapt en dat zou heel wat geld kosten. Uit de familie Rosenberg werd echter de oplossing aangedragen in de vorm van een hypotheek van 5.000 gulden. Op dinsdag 7 juli 1891 vond de plechtige opening van het nieuwe gesticht plaats, in de joodse datering op 1 Tammoez 5651.

Rabbi T. Tal, opperrabijn van Gelderland en lid van het college van regenten hield een feestrede die een uur duurde en volgens **Isaak** Leman diepe indruk op de aanwezigen maakte.”

“Hier in het Centraal Israëlitisch **Kinder-** en Doorgangshuis zullen de jeugdige zonen en dochteren Israëls worden opgeleid, niet in de vale, wankelende onverschilligheid voor het **hoogere**, die de ziekte is der samenleving om ons heen, niet in die ideaal-arme kilheid, waaraan onze materie-maatschappij zo bitter lijdt, niet in die verwaterde halfgodsdienst, niet in dat verminkte en verdunde jodendom, waarmede zoovele zonen en dochteren Juda's zich in onze dagen tevreden stellen. Neen! Dat zal niet gebeuren. Deze stichting zal een echte joodse stichting zijn, in den volle zin van het woord”.

Niemand van de aanwezigen, ook opperrabijn Tal niet, zal hebben vermoed dat zijn woorden, vijftig jaar later, schokkend actueel en van een wrange profetie bleken. Want op die 7de juli 1891 werd door deze gelovige Jood de nieuwe **program** al voorzien:

“Over de grenzen van ons land, ten oosten in het land der Philosophen, in het ‘gebildete’ Duitschland, daar worden Israëls zonen en dochteren in het geheim of ook in het openbaar door antisemitische speldenprikken tot bloedens toe gemarteld... Op hetzelfde oogenblik dat daarbuiten haat en nijd en roof en moord de roede zwaait, dat de oude zwarte geest, de vervolging Israëls opstaat in verschillende oorden der wereld, op dat zelfde oogenblik wordt in dit oord, hier op Nederlandschen grond, hier in deze klassieke veste der wetenschap, onder bescherming der overheid, onder belangstelling, ja, onder medewerking en deelname van mede burgers van andere gezindten dit joodsche huis der liefde voor aller ogen opgericht en ingewijd”.

Een halve eeuw later zou de oude zwarte geest, de vrees van het Joodse volk, ook huize “Machseh **Lajesoumim**” overspoelen met medewerking van Nederlandse politie en onder belangstelling van medeburgers van andere gezindten.

Maar eerst zou het nieuwe weeshuis nog vijftig jaar geschiedenis schrijven. Om te beginnen aan de Stille Rijn no. 4. Het gebouw, geschikt voor bewoning van zo’n dertig kinderen, was een permanente kwelling voor regenten en directie. Bijna geheel van hout, een speelplaats van slechts enkele meters, zonder ziekenzaal, het donkere slaapvertrek met de hoge gesmede ledikanten, vrijwel alles zette het weeshuis voor problemen. Stormde het **’snachts** dan ontvingen de regenten in Leiden soms zelfs telefonische noodsignalen omdat stukken van het dak dreigden weg te slaan en de directie de bestuurlijke assistentie alvast maar **inriep**.

Het is niet verwonderlijk dat enkele jaren na de opening, in 1900 al besloten werd tot aankoop van een stuk grond aan de Cronesteinkade om daarop in later stadium een nieuw, groot en modern weeshuis naar eigen inzichten te kunnen bouwen. Het zou echter nog bijna 30 jaar duren voordat er voldoende gelden waren voor het gebouw.

In het oude gebouw konden door het plaatsgebrek lang niet zo veel kinderen worden opgenomen als er “aanbod” was. Het totale aantal kinderen dat men tot aan de opening van het nieuwe gebouw verpleegde was 142: 91 jongens en 51 meisjes. Zij kwamen uit verschillende plaatsen van het land en bezetten méér dan de volledige capaciteit van het pand, wat niet altijd even bevorderlijk voor een evenwichtige opvoeding geweest schijnt te zijn. Desondanks constateert **Isaak** Leman in zijn geschiedschrijving met zekere voldoening: “Toch zijn er niet weinigen waarvan wij met vreugde kunnen zeggen dat zij tot zeer nuttige leden van de maatschappij zijn geworden. Aanwijzingen dat er van de kinderen uit den vroegsten tijd van onze **vereeniging** zijn mislukt, zijn er niet”.

De opname van kinderen was door de bank genomen, kosteloos, tenzij men wist dat naaste familieleden in staat waren tot een bijdrage in de **weeshuisopvoeding**. Leman maakt verontwaardigd melding van “**parasiteeren**-

de klaploopers” die wél het geld hadden maar hun bijdrage voor de kinderen ontdoken. “Dit heeft het bestuur heel wat hoofdbrekens gekost”, schrijft hij, “daar het in geen geval het kind de dupe wil laten zijn van dezen onverantwoordelijken onwil”.

De kinderen, zo bepaalden de reglementen van het weeshuis, beschikten allemaal over een eigen spaarbankboekje. Als zij zelf geld verdienden buiten het tehuis moesten zij een deel daarvan afstaan. In 1919 echter viel het besluit dat zij voortaan al hun loon mochten behouden en sparen. In datzelfde jaar ook schreed de moderne tijd al zo ver vooruit dat het weeshuis de zwarte weeshuispakjes voor de jongens en de “**frische**” schorten voor de meisjes afschafte. De kinderen droegen voortaan wat ze zelf graag wilden.

Eén avond in het jaar hield het weeshuis **gastdag** voor de regenten, het “chanoekafeest”. De kinderen versierden dan zelf de eetzaal, de directeur studeerde een toneelstukje met hen in om de heren regenten behalve een goede indruk ook een gezellige avond te bereiden. Een enthousiaste Leman: “Meer dan op welken dag ook treedt bij dit jaarlijks terugkerend festijn naar voren welk een harmonisch geheel dit overigens uit heterogene bestanddelen gevormde groote gezin is”.

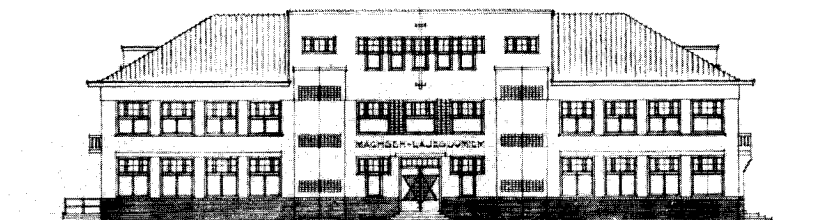
Een van de opmerkelijke activiteiten van het weeshuis is verder het jaarlijkse zomerverblijf van een aantal weken in Katwijk aan Zee, waar de kinderen aan het strand en in de duinen “een heilzame invloed op hun gezondheidstoestand van het hele jaar” verkregen.

Vanaf 1921 stond het weeshuis onder leiding van **Nathan** Italie en **Sarah** Italie-Schaap uit Rotterdam, tot grote tevredenheid van de regenten. In 1927 nam de regentenvergadering definitief de beslissing om aan de bouw van een modem onderkomen te beginnen. Het jaar daarop vond een openbare aanbesteding plaats, met de laagste inschrijving van de heren A.J. de **Laater** en P.H. Meyers uit Leiden: **f** 89.447.-. In de regentenvergadering van 25 maart 1928 werd de bouw aan hen gegund, voor zelfs 1000 gulden méér, als zij zich dan op hun beurt wilden verplichten om op de sabbath en de joodse feestdagen niet te werken. En zulks geschiedde.

De bouw verliep gunstig (de eerste steen werd al op 18 juni 1928 gelegd) en vele geschenken voor het interieur kwamen al binnen, zelfs één voor het exterieur: de ijzeren voordeur met de Davidster als raam erin. Achttien juni 1929, precies een jaar na de eerste steen ging het gebouw op de hoek **Crone**-steinkade en Roodenburgerstraat open. “De trots van het Nederlandsche jodendom. Toevlucht voor **weezen**”, zo formuleerde **Isaak** Leman zijn innige wens.

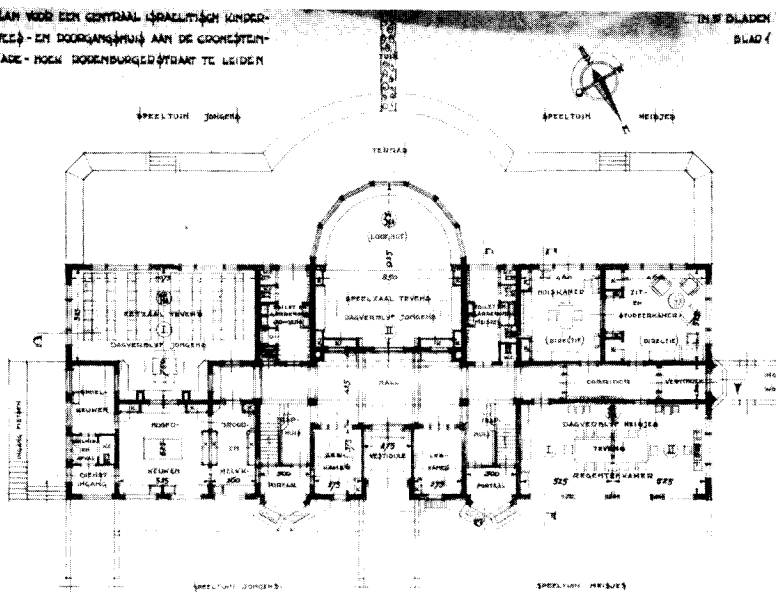
In de dertiger jaren wordt door directeur **Nathan** Italie een rustig, zelf-verzekerd beleid gevoerd in het nieuwe tehuis, dat een geweldige zee van ruimte biedt aan de jeugdige bewoners. In het huis zijn een groot aantal

IN 9 BLADEN
BLADS

VOORGEVEL

IN: BLADEN
BLAD 4

slaapvertrekken, studievertrekken, recreatieruimten e.d., die het ieder kind mogelijk maken zich terug te trekken ofwel met de andere gezamenlijk allerlei activiteiten te ondernemen.

Nathan Italie wordt door mensen die hem van nabij hebben gekend omschreven als een gemoedelijke man, een orthodoxe jood, die alleen op religieus terrein een strak regime voerde. Hij creëerde een sfeer waarin de kinderen zich erg prettig schenen te voelen. Ook niet-joodse kinderen uit Leiden kwamen graag naar het weeshuis om er met hun vriendjes en vriendinnetjes te spelen.

De jongens en meisjes, die varieerden in leeftijd van twee tot achttien jaar, sliepen op gescheiden zalen, met ook weer verschillende afdelingen voor de jongeren en de ouderen. In het huis waren ook speciale studeerkamers voor de jongens en de meisjes. Daar hadden de ouderen hun eigen bergruimte om persoonlijke bezittingen te bewaren. Als de ouderen 's avonds klaar waren met hun studie gingen ze meestal naar de huiskamer, in het rechterdeel van het gebouw. Er stond een grammofoon, een piano en een radio. Op zolder kon wat aan sport worden gedaan; de jongens boksten er bijvoorbeeld graag.

De jonge kinderen speelden meestal in de ronde, grote erker aan de achterkant van het gebouw, waar ook de buitenspeelplaats was. In die uitbouw bevonden zich ook de in allerlei bonte kleuren geschilderde kastjes waar ze hun speelgoed in bewaarden. Deze uitbouw was niet aangelegd uit architectonische speelsheid, maar om religieuze redenen. Op het Loofhuttenfeest bouwen de orthodoxe joden een hut waardoorheen je aan de bovenkant de lucht moet kunnen zien. De uitbouw aan het weeshuis was een vervanging van de hut. Het dak van de uitbouw kon met behulp van kabels gedeeltelijk omhoog worden getrokken, waardoor net als bij een loofhut een flink stuk van de lucht zichtbaar werd.

Pieter de **Vries**⁴, die in 1935 op tienjarige leeftijd in het weeshuis terecht kwam, herinnert zich de atmosfeer van het weeshuis nog heel goed. Hij heeft er een fijne jeugd gehad, onbezorgd, maar zeer orthodox van godsdienst. Hij was het weeshuis nog niet binnen of een van de leidsters, mejuffrouw De Leeuw, besloot al om hem Daniël te noemen. Pietje klonk niet erg joods en dat werd toch wel erg op prijs gesteld.

afb. 2. Vooraanzicht van het nieuw te bouwen Joodse weeshuis aan de Cronesteinkade. Bouwkundige tekening, 1927. Coll. Gem. Archief, Leiden.

*afb. 3. Plattegrond van het nieuw te bouwen Joodse weeshuis aan de Cronesteinkade, waarbij opvalt dat **de grote** erker aan de achterzijde als “loofhut” omschreven is. Bouwkundige tekening, 1927. Coll. Gem. Archief, Leiden.*

Daniël ging samen met vele andere weeskinderen naar de lagere school aan de Langebrug. Mejuffrouw Gobes begeleidde de kinderen altijd, die in de rij volgens een vaste route heen en terug gingen: over de Cronesteinkade, langs het voetbalterrein, de Zoeterwoudsesingel, over de brug, door het plantsoen, het steegje naar de Garenmarkt, dan over de Steenschuur naar de Langebrug.

Zo lang de kinderen zich aanpasten aan de religieuze normen van het huis waren er weinig moeilijkheden met de directie, weet Daniël nog. De oudere kinderen, van dertien tot achttien jaar, mochten 's avonds bijvoorbeeld het huis verlaten om schoolvriendjes te bezoeken. Blevেন ze thuis dan was het meestal ook een gezellige boel. Spelletjes doen, muziek maken, studeren of wat helpen in het huis. Op vrijdagavond was het plezier maken afgelopen. Dan begon de sabbath en dáár de hand mee te lichten was niets

afb. 4. Erker van het voormalige Joodse weeshuis aan de Cronesteinkade. Foto J. Lagas, 1988. Coll. Gem. Archief, Leiden.

voor **Nathan** Italie. Er mocht door de joodse bewoners geen licht meer worden aangedaan, sigaretten roken was taboe en zo waren er nog wel meer bepalingen. Zaterdagochtend gingen de kinderen zonder uitzondering naar de synagoge aan het Levendaal, van half acht tot half tien, en nuchter. Terug uit de synagoge volgde het ontbijt. 's Middags opnieuw een bezoek aan de synagoge en 's avonds tenslotte een derde kerkgang om de sabbath uit te luiden. Op de doordeweekse dagen hield men 's ochtends in het weeshuis een gebed, maar twee keer moesten de kinderen toch nog een bezoek aan de synagoge brengen. Iedereen was verplicht om aan al deze religieuze activiteiten deel te nemen.

De orthodoxe levenswijze kenmerkte zich ook aan tafel. De strenge Joodse spijswetten werden op alle punten geëerbiedigd. Er waren twee serviezen: één voor de vlees- en één voor de melkmaaltijden. Met Pasen werd de feestdis vanaf weer een ander servies genoten. Daniël de Vries vertelde dat hij het eens één keer heeft gewaagd om zich op de sabbath te scheren. De goedertierenheid van **Nathan** Italie maakte toen even plaats voor een fikse donderbui.

In de laatste jaren voor het uitbreken van de oorlog deden de kinderen in het weeshuis de eerste ervaringen op met Hitler-Duitsland. In 1938 werden de eerste kinderen uit Duitsland in het tehuis opgenomen. Kinderen waarvan de ouders al geëmigreerd waren, ouders die hun kinderen uit veiligheidsoverwegingen vooruit hadden gestuurd of zelf al in moeilijkheden zaten door de activiteiten van de nazi's. Volgens Daniël, en ook andere bronnen bevestigen dit herhaaldelijk, werden de jeugdige bewoners desondanks onwetend gehouden van de ernstige problemen die zich in Duitsland manifesteerden en van de kansen dat ook Nederland hierin betrokken zou worden. Onwetendheid en zorgeloosheid vierden hoogtij.

Pas heel laat, diep in de bezettingstijd, zou ook tot de kinderen doordringen dat de "oude zwarte geest" van opperrabijn Tal weer rondspookte door Europa, en Leiden en zelfs het weeshuis niet zou ontzien.

De beginjaren van de oorlog

Als in de meidagen van 1940 de Duitsers ons land binnenvallen is het oorlogsgebeuren voor de kinderen een spannend en nauwelijks verontrustend gebeuren. Daniël de Vries zegt dat er geen grote problemen ontstonden tijdens de inval. In het weeshuis waren gasmaskers, er lagen zandzakken en er kwamen wat mensen uit het nabijgelegen Valkenburg, waar hevig werd gevochten tussen Duitse parachutisten en Hollandse soldaten. Die mensen sliepen voor korte tijd in het weeshuis, en verdwenen weer. De leiding van het weeshuis moet begrepen hebben dat er weinig plezierige tijden op

komst waren met de Duitsers in ons land – tenslotte waren de kinderen van joodse ouders uit dat land niet zomaar naar Nederland gestuurd. Maar de kinderen werden niet echt geïnformeerd. Het onbezorgde leventje duurde nog steeds voort binnen de ‘veilige’ beschutting van het weeshuis. De bezetting begon al in 1941 schaduwen van de nieuwe pogrom vooruit te werpen. Presser beschrijft in “De Ondergang” de maatregelen van de Duitsers in het najaar van ‘41 om het leven van de joodse Nederlanders, ook in cultureel en maatschappelijk verband, in de **war** te schoppen. Zo mochten bijvoorbeeld niet-joden niet meer werken in instellingen, waaronder weeshuizen, waar een jood aan het hoofd stond. Tevens begon de bezetter met het opheffen van steeds meer Joodse verenigingen, volgens Presser “zowel om de fondsen die hier te roven vielen als om de kwellingen waaraan de meest weerlozen kwamen bloot te staan”.

De kinderen zullen nauwelijks beseft hebben dat in navolging van Duitsland ook hier de Joden het slachtoffer konden worden van de waandenkbeelden van de nazi’s. Het enige dat zij in het eerste oorlogsjaar merkten was het steeds voller raken van het weeshuis, met zowel kinderen als personeel. De oudere kinderen, waaronder Daniël de Vries, volgden het oorlogsgebeuren, meer de militaire kant, via radio en krant. Een duidelijk beeld over de eventuele politieke en maatschappelijke ingrepen van de bezetter kregen zij daaruit niet. Dat beeld werd hen ook niet voorgeschoteld door directie en personeel van het weeshuis, die meer rekening gehouden zullen hebben met de onplezierige gevolgen van de bezetting. Daniël de Vries: Men wilde je zo onwetend en gelukkig mogelijk houden. Je wist gewoon niet wat er stond te gebeuren. Italië heeft van tevoren geweten wat er zou gaan komen, maar hij wilde zijn kinderen beschermen.

Op materieel gebied ontbrak het de kinderen ook in een verder gevorderd stadium van de oorlog vrijwel aan niets. Terwijl elders in Leiden de mensen al in de rij stonden voor levensmiddelen, brachten de winkeliers de proviand nog naar het weeshuis en niet zelden stopten zij er dan iets extra’s bij. De familie van **Nathan** Italië’s eerste vrouw, **Sarah** Schaap, uit Rotterdam, zorgde tijdens de oorlog voor de aanvoer van vlees, steeds strikt kosher. Hoewel de kinderen in Leiden nog nooit problemen met **niet**-Joden hadden gehad, nooit bespot werden met hun Joodse godsdienst of levenswijze, zouden zij in de loop van 1941 kennis maken met antisemitische verschijnselen, voor het eerst. Op 17 juni 1941 valt namelijk het besluit dat het “voor Joden verboden” is om in publieke baden te komen; in zee, op het strand, openluchtbaden of overdekte zweminrichtingen. Joodse kinderen mogen dus ook niet meer in klassikaal verband deelnemen aan zwemonderricht. De zomervakanties naar Katwijk of waar dan ook naar het water zijn afgelopen voor de weeshuiskinderen.

Korte tijd later is ook het gewone dagonderwijs een moeilijke zaak. Secretaris-generaal Van Dam⁵ schrijft op 16 augustus 1941 een brief waarin hij erop aandringt met “den grootst mogelijken spoed” de Joodse schoolkinderen in afzonderlijke scholen bijeen te brengen. Op 1 september 1941 worden tenslotte alle Joodse kinderen van de scholen verwijderd. Volgens S.M. Noach, een oud-leraar Nederlands in Leiden, die de oorlog overleefde door als een van de eerste Joden op eigen initiatief naar het **intellectuelen**-kamp Barneveld te gaan, werd er op het Pieterskerkhof een speciale lagere school gevestigd voor de Joodse kinderen, maar lang heeft dat niet geduurd. Ook die school werd door de autoriteiten onmogelijk gemaakt. De oudere kinderen gingen in die periode met de blauwe tram iedere dag naar Den Haag op en neer om daar op een puur Joodse school hun voortgezet onderwijs te volgen.

Daniël de Vries herinnert zich dat op deze school steeds duidelijker de maatregelen van de bezetter tegen de Joodse bevolking zich begonnen af te tekenen. Er vielen open plekken in de klassen door de verdwijning van kinderen.

Ondergedoken, weggevoerd, gevlucht?

Niemand wist het precies. Maar bij de weeshuiskinderen bleef onwrikbaar het vertrouwen in de toekomst. Bij de meeste Joden overheerste trouwens de indruk, dat weeshuizen, ziekenhuizen en andere maatschappelijke instellingen buiten de jachtvelden van de nazi's lagen, een indruk die niet in de laatste plaats in die instellingen zelf hoog werd gehouden. De kinderen maakte zich ook niet zo druk om de verdwijning van hun vriendjes en vriendinnetjes, zegt Daniël de Vries nu. “Ze hadden het gevoel, in het weeshuis zijn we veilig. Ons zal niets overkomen”.

Tekenend voor deze gedachtengang is het feit dat het weeshuis steeds drukker bevolkt raakte met kinderen en dat de ouderen, bij het bereiken van de achttienjarige leeftijd het huis niet verlieten (zoals reglementair werd voorgeschreven) maar een baantje kregen in de huishouding om op die manier aan uitzending naar een werkkamp te ontkomen. Ook uit Den Haag werden tieners door hun ouders naar Leiden gestuurd, zoals bijvoorbeeld de meisjes Mogendorff, om in het weeshuis te werken. Dat was een veilig idee, vonden ze. In Haarlem zelfs was een niet Joods echtpaar zo bang dat hun geadopteerde Joodse kindje, Hemeltje, iets zou overkomen dat ze haar ook naar Leiden brachten. Terwijl de adoptie al inhield dat het tweejarig meisje volledig Nederlands was en niets te duchten had van de Duitsers. De bezorgdheid van haar ouders werd Hemeltje noodlottig. Ook zij ontkwam tenslotte niet aan deportatie.

In 1942 valt niet meer te ontkennen dat de Duitsers steeds drastischer te werk gaan in hun maatregelen tegen de Joden en dat ook het weeshuis er

wel eens het doelwit van zou kunnen worden. Begin 1942 wordt op grote schaal het “Verboden voor Joden” in Leiden ingevoerd, in april van dat jaar moeten de Joden verplicht een ster gaan dragen, een maand later wordt commissaris van politie Meijer ontslagen om plaats te maken voor de gehate NSB-commissaris Ulrich K.L.E. Hoffmann. **Samen met NSB-burgemeester De Ruijter van Steveninck** vormt deze commissaris geen enkele belemmering meer voor de Duitsers om in Leiden, net als overal, te doen en laten wat ze willen. Onder hoofdcommissaris Hoffmann neemt de collaboratie met de bezetter in het Leidse politiekorps sterk toe.

De kinderen in het weeshuis lopen nu allemaal met een ster op de borst en een persoonsbewijs met een J in hun zak. Zelfs als ze op de speelplaats achter het weeshuis buiten spelen moeten ze op hun huiskleding de jodenster dragen.

Mientje van der Kaay, een niet-Joods meisje uit Leiden, zat in die jaren op de Haanstra-kweekschool en was bevriend met een Joodse klasgenote, **Lotte Adler**. **Lotte** was samen met een jonger zusje uit Duitsland naar Nederland gekomen, in afwachting van emigratie naar Amerika. Volgens sommige bronnen zouden zowel de moeder als de vader van de meisjes Adler al in Amerika vertoefd hebben toen hun dochters nog in het Leidse weeshuis verbleven. **Mien** van der Kaay, nu getrouwd, herinnert zich echter iets anders.

In een van haar geschreven herinneringen⁶ heeft ze het volgende gesprek vastgelegd met **Lotte Adler**, “toen al een kind-met-een-ster” in de **Breestraat**, voor de sociëteit Minerva. Het ging over wel of niet onderduiken: **Lotte** zei:

“Nee, ik heb moeder beloofd op Henny te passen. Als er voor haar geen plaatsje is mag ik van dat adres geen gebruik maken. Juist omdat ik weet hoe ze zijn. Ik was erbij toen ze vader in Duitsland vermoordden. Moeder is toen met ons gevlucht naar Nederland en is alleen doorgereisd naar Amerika om voor ons een huis te zoeken. Ze dacht dat we hier veilig waren. ‘t Is allemaal ongelukkig uitgepakt. Ik weet dat de bevrijding voor ons te laat zou komen, maar ook al zou ik misschien de dans kunnen ontspringen, ik zou nooit meer gelukkig kunnen zijn als ik Henny in de steek liet.”

Lotte heeft Henny, haar dertienjarige zusje, inderdaad niet in de steek gelaten, zo blijkt uit officiële stukken. Niet in Westerbork, niet in Sobibor en niet in de dood, die voor beiden op 26 maart 1943 kwam.

Mientje van der Kaay heeft behalve met **Lotte Adler** ook nog contacten met andere Joodse vrienden en kennissen. Een daarvan is **Jacques Blitz**, haar vioolleraar aan de Zoeterwoudse Singel. Ze mag op een gegeven ogenblik geen lessen meer bij hem volgen. Ariërskinderen bij een Joodse leraar

beschouwen de bezetters als een bezoedeling van het eigen ras. Toch gaat **Mientje** af en toe heimelijk naar Jacques Blitz toe, “vanwege moeilijkheden met de vingerzettingen”.

Uit hetzelfde korte verhaal van **Mien** van der Kaay, getiteld “**Sterrekin-**deren”, een gedeelte waarin ze filosofeert hoe moeilijk die stiekeme visites voor de vioolleraar eigenlijk geweest moeten zijn:

“Had ik geweten de schrik voor iedere bel...

had ik geweten de inspanning die hij zich moest getroosten belangstelling te tonen voor een Romance van Beethoven...

“Waarom duikt u niet onder”, vraag ik hem eens argeloos.

“Waarom duik ik niet onder? Omdat **ik jood** ben en wat mijn volk moet ondergaan wil ik mee ondergaan. ’t Spijt me alleen zo voor Alice, ze is pas zeven-tien”.

Alice is zijn dochter, een fragiel kwetsbaar meisje dat lichtelijk stottert. Bij mijn laatste bezoek vertelt hij dat Alice geboft heeft, ze heeft een baan in het joodse weeshuis”⁷.

Als **Mien** van der Kaay op een dag weer eens lang het huis van Jacques Blitz fietst weet ze dat de Duitsers zijn geweest en komt huilend thuis. Ze hoort nog de verbaasde reactie van een tante die op bezoek is: “Moet je daar zo om huilen? Ze gaan toch allemaal?!”

Een belangrijk feit in de geschiedenis van het Joodse weeshuis is het moment waarop Hyme Stoffels, procuratiehouder van de Sigarenfabriek Edelachtbaar (later Panther), met zijn vrouw in het huis vlak naast het weeshuis, Cronesteinkade nummer 20 komt wonen. Het echtpaar Stoffels heeft gedurende de oorlog verzetsactiviteiten ondernomen, onderdak geboden aan de Joodse onderduikers en de directie van het weeshuis op **verchillende** manieren terzijde gestaan.

Zij zijn er ook in geslaagd door hardnekkig aanhouden enkele jeugdige bewoners van het weeshuis met behulp van een half-joods verklaring uit Westerbork terug te halen. De familie Stoffels is begin 1942, in februari, in contact gekomen met het weeshuis, zij woonde toen pas kort aan de Cronesteinkade. Omdat er in het weeshuis geen niet-joods personeel meer mocht werken hielp zij op de sabbath met het aansteken van lantaarns en ook bij het openen van brieven. De orthodoxe Joden zullen op zaterdag namelijk nooit zelf een brief openmaken. Alleen, in de oorlog kon van de inhoud van een brief veel afhangen, dus nam de familie dit karweitje op zich. Voor de oorlog waren deze klusjes nooit een probleem; er werkten niet-joodse meisjes en ook een stoker Van Ee, wiens werk later nog door Daniël de Vries is overgenomen.

De familie Stoffels, die in de loop van de eerste oorlogsjaren meer en meer rekening ging houden met maatregelen ook tegen Joodse maatschappelijke instellingen zoals het weeshuis in Leiden, drong er bij de directie op aan de kinderen van ongehuwde Joodse moeders, die in het huis verbleven, half Joods te laten verklaren. Met behulp van die “G 1 -verklaring” konden ze aan transport ontkomen. De familie Stoffels hielp de directie bij het achterhalen van de natuurlijke vader en probeerde, als die een Nederlander was, te bewegen tot erkenning van dit feit. In dat geval was het bewijs van het half-joods zijn geleverd en kon de G 1 verklaring **bemachtigd** worden. Er zijn ook Nederlanders geweest die getekend hebben voor het vaderschap terwijl dat helemaal niet waar was. Op die manier redden ze een Joods kind en dat was voor hen het risico waard.

Op deze wijze is Betje **Jacoba** Wolff, een meisje van zeventien jaar, aan transport naar Westerbork ontkomen. Zij werkte in het weeshuis, maar nadat met medewerking van een onechte, maar in ieder geval niet-joodse vader een G 1 papier voor haar was verkregen, woonde zij bij de familie Stoffels in huis.

Abraham Degen, de zestienjarige zoon van een ongehuwde Joodse moeder, is ook op een dergelijke manier uit de handen van de bezetters gehouden. Bram, die op de tuinbouwschool in Gouda studeerde, had samen met zijn moeder een niet zo bijster slimme truc uitgehaald om de G 1 verklaring te krijgen. Hun werkwijze: we laten bij een notaris een officiële akte opmaken waarin staat dat die en die mijn vader is en met zo'n akte gaan we dan een G 1 papier halen. De naam was gauw verzonnen. Op het moment dat deze daar voor gingen zitten reed er een auto voorbij met de naam Van Klaveren erop. Een uitstekende naam. Maar de woonplaats? Schiedam, bedachten ze. En de notaris maakte zijn akte op.

De heer Stoffels, onbekend met deze truc, wist dat de akte onvoldoende was en ging achter die meneer Van Klaveren in Schiedam aan. Het bleek een degelijk getrouwde man te zijn, die zo kwaad werd toen hij niet alleen door Stoffels maar ook door een ijlings ingeschakelde dominee werd lastig gevallen met vragen over een slippertje, dat hij ze bijna een flink pak slaag had gegeven.

De truc van Bram en zijn moeder kwam natuurlijk uit. Bram moest met de leugens voor de dag komen. Toen Van Klaveren uit Schiedam vernam hoe de vork in de steel zat en aan hem de excuses voor de kwalijke vermoedens werden gemaakt bood deze toch aan als vader in aanmerking te willen komen. “Nu vast staat dat ik de echte vaders niet ben, wil ik wel doen alsof”, zei Van Klaveren, een gebaar dat Abraham Degen het leven heeft gered.

De familie Stoffels heeft Pieter (Daniël) de Vries en Hans Kloosterman met behulp van een G 1 verklaring voor een tocht naar Polen kunnen

behoeden. Maar deze twee jongens zouden eerst nog met alle andere bewoners van het weeshuis worden opgepakt en naar Westerbork gestuurd. Zij zijn in het Drentse doorgangskamp van de rand van een waarschijnlijke ondergang weggehaald.

De familie Stoffels heeft geprobeerd directeur **Nathan** Italie ervan te overtuigen dat niet alleen de Joden die verspreid over Leiden woonden, maar ook die in het weeshuis, ernstig in gevaar waren. Vooral in de eerste maanden van 1943 toen de deportaties naar Westerbork in volle gang waren en overal in het land razzia's werden gehouden, klopte Hyme Stoffels herhaaldelijk bij Italie met waarschuwingen aan. Hoewel Stoffels **Nathan** Italie "aan de ene kant een moedig man" noemt, vindt hij toch dat de weeshuisdirecteur aan de andere kant "een door onze bril niet altijd even verstandig standpunt hanteerde". Er waren adressen voorhanden waar kinderen ondergebracht konden worden. Het waren alleen niet voldoende adressen voor alle kinderen, dus er zou gekozen moeten worden. En er was geen zekerheid te geven dat de kinderen honderd procent veilig waren. Maar er konden kinderen gered worden, misschien wel tientallen en dat was voor **degenen** die zich het lot van de Joodse kinderen aantrokken een belangrijke zaak.

Maar Italie weigerde. Hij wilde zijn weeshuis bij elkaar houden, niet de ene helft laten verhuizen naar onduidelijke onderduikadressen, waar hij ze niet langer met zijn verantwoordelijkheid kon dekken, maar ze aan anderen, niet-Joden en onbekenden zou moeten toevertrouwen. Stoffels: "Ik zei tegen hem, neem nou maatregelen, laat de kinderen onderduiken. Maar Italie zei: dat kan ik niet doen, die kinderen zijn aan mij toevertrouwd. Ik laat ze niet gaan. Als het lot moet komen dat wij niet kunnen blijven, dan aanvaard ik dat".

De secretaris van het toenmalige weeshuisbestuur, mr. A.R. Levisson uit Den Haag, bevestigt die houding bij de leiding. "Er was geen beginnen aan onderduiken", zegt hij nu. De pogingen die hij daartoe ondernam zijn naar zijn zeggen gestrand op de mentaliteit van de directie en zijn medebestuurders. "Je had voor zo iets een bepaalde instelling nodig, een mentale elasticiteit. Je moest ook jong zijn om al die moeilijkheden aan te kunnen. En die instelling was er bij de heer Italie en zijn vrouw niet".

Levisson oordeelt hier niet al te hard over, want je moet begrijpen zegt hij: "De leiding zat al met de loden last van de dagelijkse problemen, het eten en drinken. Het weeshuis was een strikt orthodoxe instelling, waar aan alle Joodse spijswetten voldaan moest worden. En dat leverde al geweldige problemen op.

In de periode kort voor de ontruiming van het weeshuis en op het moment zelf viel er voor de bestuurders zeker niets meer te doen. De **mees-**

ten van hen waren ondergedoken, kwamen dus niet meer bij elkaar. Maar de grootste moeilijkheid was volgens Levisson nog de ontzetting uit de bestuurlijke macht door de Duitsers en de overheveling van bevoegdheden naar de JV4.⁸ Iedere zeggenschap waren ze kwijt.

Daarnaast stond ook de heersende mening over de Joden dat hun weeshuizen een veilige plaats waren, een goed georganiseerde **onderduikcam-**pagne in de weg. De familie Stoffels begrijpt daarom de weigerachtige houding van **Nathan** Italie wel. Veel Joden werden vertraagd in een snelle besluitvorming, enerzijds omdat ze vanuit hun geestelijke achtergrond en de kring van religieuze leiders geen echte verzetsgeest meekregen, en anderzijds door een ongefundeerde hoop dat het allemaal wel niet zo verschrikkelijk zou zijn.

Zelf wilde Italie geen uitzondering vormen op zijn eigen regel en niet in aanmerking komen voor de speciale behandeling die voor Joodse intellectuelen mogelijk was in het kamp Barneveld. Stoffels had aangeboden te proberen dat voor hem te regelen als hij daar prijs op stelde. Pas ná de ontruiming van het weeshuis en tijdens het transport naar Westerbork zou Italie zijn zelfverzekerde houding laten varen en alsnog in aanmerking willen komen voor de speciale Barneveldpapieren.

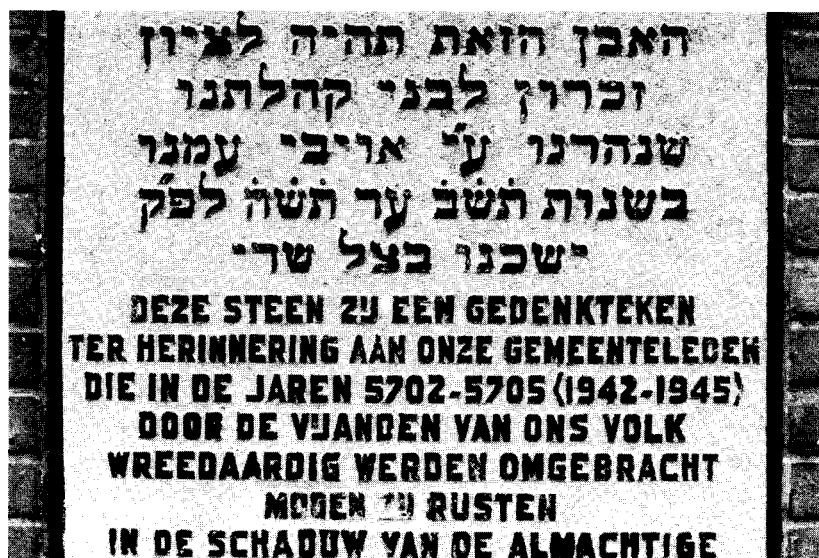
Maar toen was het al te laat.

Het is wellicht mogelijk, zegt secretaris R.A. Levisson van het weeshuis, dat er door individuele Leidenaren in de eerste jaren der bezetting een paar kinderen zijn weggehaald en verborgen. Zekerheid hierover heeft hij niet. Ook het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in Leiden kan geen helderheid verschaffen. De historiekenners van de Joodse gemeente, L. van Amerongen, weet nog maar een paar namen van enkele personeelsleden en kinderen, meer niet. De archieven van de Joodse gemeente zijn in de oorlog verdwenen, weggehaald, en de behoefte om dit stuk geschiedenis van de Joden in Leiden te schrijven is waarschijnlijk zeer klein geweest.

Ook andere Joodse woordvoerders weten weinig over de gang van zaken in de oorlog te vertellen. Zij die het overleefd hebben waren in de meeste gevallen ondergedoken en in enkele gevallen ondergebracht in kampen als Barneveld. Van **degenen** die “door” zijn gegaan, is vrijwel niemand teruggekeerd. De Joodse gemeente heeft kort na de oorlog op de eigen begraafplaats een monument geplaatst met daarin gemetseld een koker met enkele honderden namen van Joden in Leiden en omgeving die de oorlog niet hebben overleefd. Maar of er een kopie bestaat van de lijst is niet bekend.

De ontruiming van het weeshuis

In de weken voorafgaand aan de ontruiming heeft er in het weeshuis al

afb. 5a en 5b. Monument op de Joodse begraafplaats te Katwijk voor de omgekomen Joodse slachtoffers uit Leiden en omstreken in de Tweede Wereldoorlog. Foto J. Lagas, 1988. Coll. Gem. Archief, Leiden.

een voorbereiding van zo'n eventueel gedwongen vertrek plaatsgevonden.

Daniël de Vries weet met grote stelligheid dat onder leiding van de naaiers uit de rood-wit gestreepte markiesdoeken rugzakken voor alle kinderen werden gemaakt.

In de naaikamer hebben die klaargestaan, met warme kleding erin en een paar extra schoenen. Zelf had Daniël nummer 41. Het enige wat nog aan de inhoud toegevoegd moest worden bij vertrek dat waren de twee dekens van ieders eigen bed. De heer Stoffels weet nog dat hij enkele weken vóór die fatale zeventiende maart van een Duitse inlichtingenman uit Den Haag (een met sigaren en jenever omgekochte Obersturmführer) al had gehoord dat er binnenkort treinen voor Leiden gereserveerd zouden worden. Er werd derhalve al rekening gehouden met een razzia in Leiden.

Er gebeurde echter niets.

Tot de 16de maart.

Op die dag moet de hoofdinspecteur van de Leidse politie, Van der Wal, bij commissaris Hoffmann komen. De vrije dag, die Van der Wal kort daarvoor heeft aangevraagd, zal niet door kunnen gaan, krijgt hij van zijn baas te horen. Op 17 maart geldt voor alle politiemensen bijzondere dienst. Van der Wal, die onmiddellijk de aard van de bijzondere dienst vermoedt, probeert toch zijn vrije dag er door te drukken. Dat komt hem op arrest te staan. In zijn eigen bureau wordt hij in een cel opgesloten.

De echtgenote van hoofdinspecteur Van der Wal, die niet officieel op de hoogte wordt gebracht van de arrestatie van haar man, maar wel via een zijkanaal die informatie krijgt, zoekt contact met de heer Stoffels. Ze vertelt hem het verhaal over de bijzondere dienst en de arrestatie, heel kort, met de mededeling erbij: "Dan hoef ik verder niets te zeggen". Mét het verhaal uit Den Haag over de reservering van de treinen is de puzzel compleet.

Op de 17de maart, waarschijnlijk3 avonds of 's nachts, worden de Joden uit Leiden weggehaald. Vanuit het verzet werd een informatieploeg geformeerd om dit onheilspellende nieuws aan de Leidse Joden mee te delen. Op de avond van de 16de maart, een dag tevoren, zodat ze nog gelegenheid konden vinden naar onderduikadressen te verhuizen. Hyme Stoffels: "naar mijn weten zijn alle Joden in Leiden zonder uitzondering gewaarschuwd wat ze op 17 maart konden verwachten. Een groot deel van hen is weggekommen. Maar of ze de oorlog zijn doorgelopen weet ik niet".

Er waren echter nog heel wat gezinnen die dachten dat het wel los zou lopen. Ze beschikten in veel gevallen over officiële papieren met de verklaring dat er bij hen een ernstige besmettelijke ziekte heerste, roodvonk, tbc of schurft. Men wist dat de Duitsers als de dood waren voor besmettelijke ziekten en dergelijke huizen naar alle waarschijnlijkheid wel zouden overslaan. Ook het weeshuis beschikte over zo'n papier: schurft. Helaas heeft

voor niemand een dergelijk papier zin gehad. Om de simpele reden dat het niet de Duitsers zouden zijn die de Joden uit Leiden wegvoerden, maar Nederlandse politieagenten. Stoffels:

“De Hollandse agenten hebben hen weggehaald en die waren daar niet zo bang voor. Die hebben zelfs ziekenwagens vóór laten komen om mensen weg te halen. Ze waren bang om zonder buit terug te komen”.

Op de avond van de 16de maart is Hyme Stoffels bij **Nathan** Italie geweest om hem in te lichten over de ernst van de situatie. Zoals het iedere voorafgaande keer is gegaan als de directie van het weeshuis wordt aangeraden kinderen te laten onderduiken om althans een deel van hen van deportatie te redden, ook deze keer weigert Italie. Zijn godsdienst, het vertrouwen op God, en zijn verantwoordelijkheidsgevoel voor de kinderen wankelden ook in deze omstandigheden niet. Italie liet zich niet in paniek brengen. Hij zou voor de kinderen, ‘zijn’ kinderen, blijven zorgen. Noch de gedachten aan zijn vrouw Lies, noch de zorg voor zijn eigen dochter **Hanna** Sara en zoon Elchanan, veranderden iets aan die standvastigheid. Dan maar naar Westerbork...

Het personeel moet er net zo over gedacht hebben, veronderstelt de heer Stoffels thans. Er was een goede verstandhouding tussen directie en personeel en om die reden neemt hij aan dat óók zij van deze ijlboodschap over de ontruiming op de hoogte gesteld zijn door **Nathan** Italie. Waarom ze dan niet zelf gevlucht zijn? Waarschijnlijk om de kinderen niet alleen te laten en dan toch nog de hoop: een weeshuis zullen ze niet leeghalen... Van een mejuffrouw **Gobes** en een mejuffrouw de Leeuw weet de familie Stoffels het zeker. Die zouden het weeshuis nooit in de steek gelaten hebben. Zeker niet in de zwartste dagen. Op 17 maart, ’s middags om half drie gaat buurman Stoffels opnieuw naar het weeshuis en dringt er voor de laatste maal bij de directeur op aan: “Zet de deur open en laat de kinderen gaan waarnaar ze kunnen”. Stoffels verzekert Italie dat hij over een flink aantal betrouwbare adressen beschikt, waar de kinderen goed verzorgd zullen worden. Zijn pleidooi ketste voor de zoveelste keer af op het pantser van **Nathan** Italie’s orthodox Joodse geweten. “Zolang ik mijn weeshuis bij elkaar kan houden, zal ik dat doen. Dan moet er maar komen wat er komen moet”, waren zijn reacties. Er werden geen evacuatieplannen gemaakt.

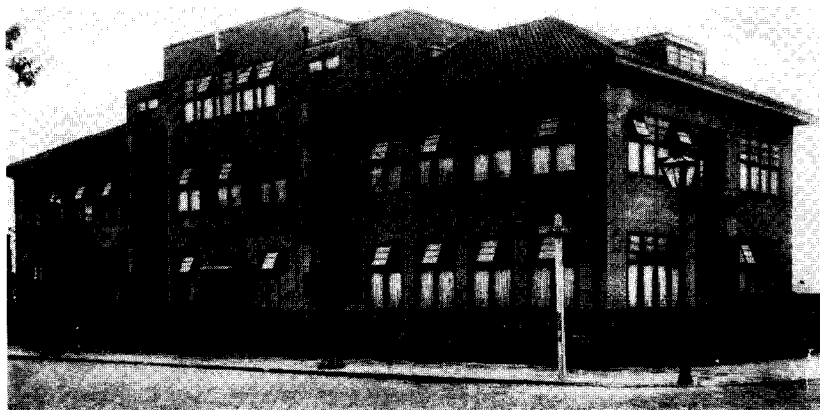
’s Avonds om half zeven vertoonde het weeshuis het normale beeld als altijd. Stoffels komt er binnen, samen met Betsy Wolff om afscheid te nemen. Hoewel hij de overbodigheid van zijn woorden kent zegt hij nog eens tegen Italie dat ie de deuren moet openzetten, de kinderen moet laten uitzwerven. “Terwijl we daarover zaten te praten”, zegt Stoffels, “was het

gebouw plotseling door tien, twaalf man omsingeld. Drie politiemannen, Musscher, Biesheuvel en De Groot hadden de leiding. Musscher voerde het woord».

Het eerste wat ze deden na hun binnenkomst in het weeshuis was Stoffels er uit zetten. Hij mocht niet horen hoe de politie de Joodse kinderen uit hun woning zou verdrijven. Even later komt Stoffels, geschokt, ondanks de wetenschap dat dit moest gebeuren, thuis aan. Daar realiseert hij zich plotseling dat Betsy Wolff, hun **beschermeling**, is achtergebleven in het weeshuis. Hij bedenkt zich geen moment, springt op en rent terug naar het weeshuis. “Aanvankelijk werd ik tegengehouden door hoofdagent Biesheuvel, die mij er niet in wilde laten. Ik legde hem uit dat er een meisje in het huis zat dat bij ons hoorde en dat ik haar kwam ophalen. Toen mocht ik er wel in”. Stoffels ging naar binnen, kreeg eerst Musscher te spreken en uiteindelijk lukte het hem Betsy uit de greep van de politie te krijgen.

Om ongeveer zeven uur, reconstrueert Stoffels, zal de ontruiming zijn begonnen. De boodschap dat zij op transport gesteld werden was voor de kinderen voldoende om in paniek te raken. Hij meent zich te herinneren dat sommige kinderen, vooral de oudere jongens, woede-aanvallen kregen met wilde vlagen van destructiezin. Meubilair werd vernield, lampen kapot gegooid en potten stroop op de grond vertrapt. Kinderen liepen huilend of schreeuwend rond, sommige meisjes werden plotseling ongesteld, de hele kleintjes werden wakker van al dit rumoer en sloegen ook prompt aan het huilen. Stoffels: “Toen ging iedereen zich pas realiseren dat het afgelopen was”. **Nathan** Italie behield echter zijn kalmte, weet Stoffels. Hij slaagde erin samen met het personeel de kinderen tot bedaren te brengen, zelfs zó ver dat ze nog één maal in het weeshuis het Joodse volkslied konden zingen, een idee van Italie. De kalmte van de weeshuisdirecteur verklaarde de heer Stoffels uit twee observaties. “Italie zat in een stoel, zijn hoed naast zich en maakte tegen iemand van het personeel de opmerking dat het zo’n rommel was. Of dat niet opgeruimd kon worden”. En ook: “Hij stond op, liep naar de kast, pakte er een blik rijst uit en gaf me dat. Daar houdt je vrouw wel van, zei hij”. De herinneringen van Daniël de Vries geven een wat rustiger verloop van de inval weer. De Leidse politie belde aan, er ontstond wat zenuwachtig heen en weer **gehol**, maar echte grote paniek en vernielingen, daarvan kan hij niets meer terugvinden in zijn geheugen.

De ontruiming geschiedde volgens hem rustig. Veel tijd kregen de kinderen niet om hun spulletjes bij elkaar te pakken, het meeste speelgoed en de boeken bleven achter, alleen sommige speeltjes waar ze erg aan gehecht waren konden ze nog net meenemen.

afb. 6. Het Joodse weeshuis aan de Cronesteinkade. Ansichtkaart. Collectie J.P. de Bruin te Leiden.

“Als ik geweten had wat er toen gebeurde, als ik er beter op was voorbereid, dan had ik nog wel kunnen weggkomen, er zaten allerlei hoeken en gaten in dat gebouw die niemand had kunnen vinden. Ik had me best ergens kunnen verbergen”

zegt **Daniël nu. Maar hij deed het niet. De kinderen, ook de oudsten** niet, waren niet rijp gemaakt voor verzet. Het enige waar zij zich druk om maakten toen de razzia een feit was: of ze wel een paar stevige schoenen bij zich hadden en warme kleren. Want dan kom je er wel doorheen.

Fanny Günsberg, het zestienjarige vriendinnetje van Daniël, vond het eigenlijk helemaal niet zo erg, dat ze nu naar een werkkamp moesten. Haar vader was in Duitsland en dan zou ze hem gauw terug zien...

De grootste schrik kwam volgens Daniël pas toen de kinderen al in de trein naar Westerbork zaten, op het allerlaatste moment. “We leefden zo onbezorgd, zelfs wij, achttien jaar oud, waren nog als kinderen. Onmondig, iedere dag gelukkig”. Sally Montezinos bijvoorbeeld, ook een van de oudere jongens. Die had nog alle kans gehad om weg te komen, een onderduikadres te zoeken en in ieder geval niet met het weeshuis naar Westerbork te reizen. Maar hij deed het toch.

Sally Montezinos kwam thuis van zijn werk en werd aan een van de zij-ingangen van het tehuis opgevangen door een van de politie-agenten. Die siste hem toe: “Ga weg, jullie worden allemaal opgepakt”. Maar Sally liet dit advies koud. Als zij weg gaan, ga ik mee, dacht hij, liep langs de agent en

verdween in het gebouw om later, via de andere zij-ingang met het hele weeshuis te verdwijnen.

Met Salomon Ritmeester, die buiten de stad een baantje had op een tuinderij, ging het precies hetzelfde. Een buurvrouw van het weeshuis haalde de jongen, 14 of 15 jaar oud, van zijn fiets af, waarschuwde hem en wilde hem binnenhalen. Maar ook Salomon Ritmeester durfde niet te besluiten zich van de groep af te zonderen en keerde ook naar het weeshuis terug.

Voor de rest gebeurde er weinig. Vast staat dat zeker meer dan tien man politie bij de overval betrokken zijn geweest, maar de mogelijkheid dat het er 24 zijn geweest, moet niet worden uitgesloten.

Tijdens dit onderzoek (omstreeks 1972) waarbij in een advertentie mensen zijn opgeroepen al dan niet anoniem te reageren is een telefoontje binnengekomen van een zich onbekend houdende man die het volgende opmerkte. “De Leidse politie was met 25 man aanwezig bij het weeshuis. Bij het vervoer van de kinderen naar het station is gebruik gemaakt van bussen van de ELTAX. Toen de kinderen in de bus zaten hebben ze met de vader en moeder van het weeshuis liedjes gezongen. Alles verliep zonder moeilijkheden”. Deze anonieme woordvoerder wilde niet zeggen hoe hij aan deze informatie kwam, als ooggetuige of via derden.

De informatie over de ELTAX-bus blijkt trouwens na veel onderzoek te kloppen, hoewel in eerste instantie de heer Stoffels stellig ontkende dat er een bus bij het vervoer betrokken zou zijn geweest. De directie van het taxi-bedrijf bevestigt desgevraagd dat tijdens de oorlog één bus op bevel van commissaris Hoffmann voor zogenaamde ‘Technische Nothilfe’ ter beschikking moest staan van de politie. Op de 17de maart werd die bus gebruikt voor het vervoer van een groep kinderen, waarschijnlijk de **aller**-jongsten. Hoofdinspecteur Van der Wal (degene die volgens de heer Stoffels gevangen zat) zou daarom hebben verzocht, aldus heeft de heer A. van Ulden van ELTAX meegedeeld tegenover ons. Wie de chauffeur is geweest kon noch hij noch de toenmalige directrice van het bedrijf herinneren.

Ook vanuit de kringen der oud-politiemensen wordt gezegd dat een bus was ingeschakeld bij het vervoer van de bagage en de kleine weeskinderen. Terugredenerend komt mevrouw Stoffels tot de herinnering dat, toen zij in de Breestraat de weeshuiskinderen in de rij naar het station zag lopen, er geen heel erg jonge kinderen bij waren of door anderen gedragen werden. Daaruit valt dus ook af te leiden dat de berichten over de ELTAX-bus juist zijn.

De tocht van het weeshuis naar het station duurde te voet hooguit een half uur. Volgens mevrouw Stoffels moet de ontruiming toch nog veel tijd

in beslag hebben genomen, want toen zij 's avonds om ongeveer elf uur door de Breestraat kwam, nadat zij een Joodse familie naar Valkenburg had gebracht, zag zij een grote groep kinderen door de Breestraat lopen. Even overwoog ze nog om een paar kinderen uit de rij halen, maar besepte al gauw het zinloze hiervan. Aan voor- en achterkant van de stoet liepen bewakers: Nederlandse politie-agenten.

Het was het laatste wat zij van het weeshuis zou zien. Op het station stond al een van de gereserveerde treinen klaar. De kinderen van het weeshuis moesten met hun begeleiders in een aparte wagon. Een wagon, zegt Daniël de Vries, met allemaal verschillende compartimenten. De trein werd buiten de overkapping van het station gereden, waardoor de inzittenden verder niets meer konden zien van wat er op het perron gebeurde. Tot op dat ogenblik hadden de kinderen nog geen enkele Duitser gezien...

In de trein ging iedereen door elkaar, de jongens en meisjes, de ouderen en de jongeren. De zekerheid bij de leiding, tot dan toe een vast gegeven, verdween. Er werd nauwelijks meer op de kinderen gelet, iedereen beleefde zijn eigen verdriet. Er werd gehuild. Ieder vertrouwen in de toekomst, zo sterk verbonden met dat grote huis in Leiden, was weg. Ze wisten dat ze naar Westerbork zouden gaan en dat daarna een werkkamp in Polen volgde. De tragische dood die ze tegemoet zouden reizen, vermoedden waarschijnlijk maar weinigen.

In de trein klampten Daniël en zijn vriendinnetje Fanny zich aan elkaar vast. Fanny, het meisje waarom hij nog had gevochten met Bram Degen, het meisje voor wie hij van zijn zakgeld repen chocola had gekocht. Ook Fanny en Daniël huilden. Ze probeerden elkaar moed in te spreken, de kleintjes wat op te beuren. Het gesprek ging over de goede spullen die ze bij zich hadden. "We komen er wel doorheen".

Een van de meisjes uit de kweekschoolklas van **Mientje** van der Kaay, Jopie Vos, heeft op de dag na de ontruiming van het weeshuis een aan haar geadresseerd briefje gevonden van de eerder genoemde **Lotte** Adler. Waarschijnlijk is dat briefje uit de trein gegooid. Op de meisjes die het lazen heeft de inhoud een ontroerende indruk achtergelaten.

"We houden ons flink.

Ik zing, terwijl het binnenin me huilt".

De kinderen beseften volgens Daniël, dat er iets verschrikkelijks aan de hand was, maar hielden zich vrij rustig, ondanks hun huilbuien. Ze zaten kalm op hun plaatsen of liepen wat heen en weer en wachtten tot de trein zou vertrekken. In de hele wagon was geen bewaker te ontdekken. Het moet ongeveer middernacht zijn geweest voordat de trein zich in beweging

zette voor een reis die de hele nacht zou duren. Nauwelijks slapen, óp van de zenuwen wachtten de kinderen op hun eindbestemming.

Tijdens die treinreis moet **Nathan** Italië zijn mening drastisch hebben herzien. Misschien dat toen pas de onthutsing van de nieuwe realiteit greep op hem kreeg, misschien dat hij zich toen uit zorg voor zijn eigen gezin of het besef dat óók hij geen macht meer zou hebben over de verdere gebeurtenissen, bedacht heeft. Hij schreef onderweg een briefkaart met een potloodje, stuurde die vanuit Zwolle naar de familie Stoffels in Leiden, die hem twee dagen later ontving.

“Beste vrienden. Laat men alles in het werk stellen voor de Barneveldpapieren en dat direct melden aan de joodse raad te Westerbork. Dank voor alle vriendschap”.

Een dag later stuurde hij een tweede kaart om zijn juiste adres in kamp Westerbork te laten. N. Italië, Kamp Westerbork, Barak 5.5, Hooghalen.

Westerbork

's Ochtends, het was inmiddels al licht geworden, arriveerden de kinderen in Westerbork. Na aankomst werden ze in de ontvangsthuis geregistreerd, een ceremonieel dat volgens Daniël de Vries efficiënt, strak georganiseerd was. Alle papieren werden ingenomen en het weeshuis ging naar één barak, barak 66. In Westerbork ontmoeten ze ook andere Joden, horen er de verhalen over het Apeldoornse Bos, zien grote, volwassen kerels staan huilen. Ze moeten hun spullen in de barak opbergen. Later zullen de ouderen in werkgroepen worden verdeeld. Als de familie Stoffels in die eerste dagen naar Westerbork reist met levensmiddelen, lukt het ze niet om deze bij het weeshuis afgeleverd te krijgen. Later zat dat wel gaan.

Zoals ook al bij eerdere transporten van weeshuiskinderen was geschied, zou ook een groot aantal van de Leidse jongens en meisjes snel “door” gaan. In zijn boek *De Ondergang* citeert Presser een stuk van Etty Hillesum⁹ waarin ze over de eerste groepen schrijft:

“Al meteen bij het begin van de transporten voltrok zich hier de eerste catastrofe. Op zes na werden plotseling omstreeks middernacht alle weeskinderen door Deppner, de toenmalige commandant “transportfähig” verklaard. Een vreselijke paniek volgde (men was in Westerbork nog niets gewend). Toen mevrouw Schol, echtgenote van de Nederlandse commandant Deppner smeekte, deze kinderen, omdat het wezen waren, te ontzien, antwoordde hij: “In Auschwitz gibt es bessere Waisenhäuser als hier”“.

De Leidse weeskinderen kunnen niet tot deze groep hebben behoord, maar ook zij zullen al kort na hun aankomst de tocht naar een vernietigingskamp maken. Uit officiële gegevens blijkt dat reeds vijf dagen later een groep Westerbork weer heeft verlaten.

Daniël de Vries herinnert zich dit vreselijke moment levendig. De overblijvenden moesten tijdens het vertrek in de barak blijven en daar afscheid van elkaar nemen. Waar iedereen bij was omhelsde hij Fanny, het meisje dat zo graag naar Duitsland wilde “om vader weer te zien”. Ze kusten elkaar.

Het weeshuis, tot dan toe een sterk geheel, werd onder de mantel van Italië's verantwoordelijkheid weggehaald. De Toevlucht voor Wezen was niet meer, de wens van opperrabijn Tal vertrappt.

Uit een, waarschijnlijk onvolledige lijst van de Zenstralstelle für Jüdische Auswanderung over de bewoners van het weeshuis, én het intensieve spoorwerk van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis kan afgeleid worden wanneer de weeshuiskinderen en hun begeleiders uit Westerbork zijn vertrokken en wat er verder met hen is gebeurd. Op 23 maart gingen vanuit Westerbork naar Sobibor onder meer:

afb. 7. Een aankomst van een groep Joden te Westerbork. Collectie Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Henny Adler (12), Lotte Adler (18), Floortje Altenberg (op die dag juist 39), Jozef Beem (16), Rachel Bierschenk (48), Wilhelmina Blog (9), Jetje Bobbe (18), Mietje Dagloonder (15), Izak Ensel (4), Cornelia Frenkel (18), Mietje Gobes (43), Fanny Giinsberg (16), Lothar Giinsberg (14), Nathan Italie (52), Elisabeth Italie-Cohen (41), Hanna Italie (7), Elchanan Italie (6), Chaim Kirschenbaum (17), Esther Klein (32), Jetje de Leeuw, onderdirectrice (54), Ralph Protter (12), Salomon Rotstein (5), Herman Rozeveld (12), Reina Segal (18), Mozes Stratum (16).

Drie dagen later, op 26 maart 1943, werden zij, zonder uitzondering, in Sobibor om het leven gebracht.

Op dezelfde dag dat de nazi's hun vernietigende werk in Polen doen schrijft een van de achterblijvers in Westerbork een dankbrief voor wat pakjes aan de familie Stoffels:

“Wij zijn er u enorm dankbaar voor, hoewel het ons spijt dat meneer Italie het niet persoonlijk kon schrijven (of deed hij het toch?). We zijn vele verloren, o.a. de familie Italie, de dames Altenberg (er was dus blijkbaar nog een zus van Floortje Altenberg bij -). De Leeuw, Gobes, Bierschenk, en Klein en nog vele kinderen die alle “door” zijn. Ook wil ik nog even vermelden dat Barend de Vries door is. (komt ook niet voor op de officiële lijsten -).

Salomon Montezinos, die deze brief schrijft, vraagt de familie Stoffels een en ander aan Betsy Wolff, die immers bij haar in huis is, mee te delen:

..“want ik zou niet weten hoe het te vertellen, U begrijpt hoe erg het voor ons allen is ze allen te moeten missen. U namens de kinderen groetend en nogmaals dankend voor de meer dan buitengewone verzorging eindig ik namens ons allen. Een spoedig weerzien. Salomon Montezinos”

Ook van 23 maart is een brief van Harry Spier, een simpele jongen, die in Leiden in een tuin werkte. Een opgewekt schrijven:

“Beste Allen. Ik ben gezond en wel hier aangekomen. Ik zit in een weeshuis-barak. Het is hier reuze gezellig en het eten is er best. De andere mensen zijn op zoek naar mijn moeder. We zijn hier nog met 25 kinderen uit ons huis, zonder directie en personeel. Sally (Ritmeester) en Salomon (Montezinos) werken hier in het ziekenhuis en in de tuin. Daniël (de Vries) rijdt zand naar de hei. Ik werk nog niet. Jetty Mogendorff (ook niet voorkomend op de officiële lijsten) en Didia Klein hebben de leiding. Het gaat al best. We hebben gisteren pakket met voedsel ontvangen en ook de vispasteien. Nu groeten aan Betsy en aan uw vrouw. Harry”.

Op 5 april schrijft Harry Spier opnieuw een brief. Hij heeft dan wel een baantje, als ordonnans, en alles is nog steeds “gezond”.

Op 6 april komt er een brief van Jetty Mogendorff, waarin nog wat meer duidelijkheid over de situatie in Westerbork wordt verschaft. Behalve voedsel, schrijft ze, is er vanwege het werk op het land behoefte aan **stofbrillen**. Verder zouden we er goed kaarsen kunnen gebruiken, messen, een opscheplepel, een houten lepel en een etenspan. Ook schrijft Jetty Mogendorff:

“Van de Joodse Raad hier hoorden we dat u meende dat wij geheel zonder toezicht zijn achtergebleven. Dit is niet waar, een dame van een ander weeshuis, mevrouw Prins, heeft toezicht over alle weeshuizen. Tot nu toe zijn we nog geheel compleet (afgezien dan van de eerste groep naar Sobibor –). Misschien wilt u zo vriendelijk zijn nogmaals naar onze was te willen informeren, daar wij er zeer om verlegen zitten”.

Deze was, zo staat in een andere brief, van Daniël de Vries, ook omstreeks deze datum geschreven, ligt bij een wasserij in Leiden. Juffrouw Bierschenk heeft bij haar vertrek uit Westerbork tegen de achterblijvenden gezegd: “Jullie zullen aan handdoeken etc. geen gebrek hebben, want v.d. Loo zal ons een grote was sturen”. In Westerbork hebben ze er echter nog niets van gehoord en zij zitten er te springen om met name beddegoed.

Daniël zegt in zijn brief tevens wie er in dit stadium nog in het kamp zitten van oorspronkelijke weeshuisbewoners. Dat zijn: S. Montezinos, D. Klein, F. Lichtenbaum, H. Spier, H. Kloosterman, S. Ritmeester, vier Vega's, H. Slier en hijzelf (allen voorkomende op de officiële lijsten) en C., H. en R. Mogendorff, M. en S. Hakker, L. en B. Bobbe, F. en H. Poons, B. de Beer en E. **Heerma** (niet voorkomend op de lijst -). Minde1 Färber en René Klausner zijn naar barak 35, meldt hij nog. (Minde1 staat bij ons wel op de lijst, René Klausner is onbekend).

De brief van Daniël bevat evenals alle andere weer vragen om van alles en nog wat:

“U begrijpt natuurlijk wel dat we met zijn 23-en heel wat nodig hebben en dat we van ons rantsoen hier niet kunnen rondkomen zonder honger te hebben. Wel hebben we pakketten van De Gruyter ontvangen maar er is nauwelijks voldoende achtergebleven om mee naar Polen te nemen”.

Hij vraagt om: WC-papier, zeep, handdoeken, vaatdoeken, slabbetjes, pannen, pannensponzen, stopwol, boord, boter, citroenen, appels, azijnessence, piccalilly en zout. Op 18 april is wederom een brief van Harry Spier, die zijn veertiendaagse schrijfbeurten telkens gebruikt om de familie Stoffels zo goed en kwaad als hij kan in te lichten over de gang van zaken in **Westerbork**. In zijn hortige handschrift bericht hij op die datum dat Etty **Heerma**

van Voss, nog wél voorkomend in de vorige brief van Daniël de Vries “er niet meer is”. En verder: “Van Leiden is alleen de familie Fontein nog thuis”. Zijn groeten gaan deze keer naar de familie van Ee, de stoker, de familie Smit (onbekend) en naar de groenteboer. Harry zit op dat moment in barak 64. Daniël de Vries, Sally Montezinos, en Hans Kloosterman zijn ook naar die nieuwe barak verhuisd, gevolg van een andere indeling op basis van leeftijden. Er wordt nog wel in dezelfde barak door allemaal gegeten, maar niet aan dezelfde tafel.

Ondertussen verloopt de communicatie tussen de familie Stoffels en de Joodse Raad in en buiten het kamp over de aanvragen voor een G 1 verklaring voor Daniël de Vries en Hans **Kloosterman** niet al te best. Op 18 april schrijft Hans Kloosterman deze wanhopige regels:

“We stonden zelfs twee maal op de transportlijst, maar maandag krijgen we een “zurückstellung bis auf weiteres”. Waarschijnlijk zijn die eerste papieren zoekgeraakt. Ik geloof niet dat we weer naar huis mogen”.

Daniël de Vries is wat optimistischer:

“U schreef dat de G 1 papieren onderweg zijn. We hebben echter nog niets gehoord en begrijpen ook daar niets van, wilt u hier eens naar informeren. Voor dit alles bij voorbaat onze dank. Ik hoop u spoedig mondeling verslag te komen uitbrengen...”

Een dag later is er een brief van Jetty Mogendorff, haar laatste, naar kort daarop zou blijken. Zij meldt dat “Didia Klein reuze bruin is geworden van haar werk op de heide, Frieda Lichtenbaum ordonnans is bij de polikliniek, Harry Spier bij onze barak, en Hans Kloosterman bij de ‘Voorzorg’. Daniël de Vries doet graafwerk, Salomon Ritmeester is op de tuin en Sally **Montezinos** etensdrager bij het ziekenhuis”.

Eén ding noemt Jetty, die in Westerbork haar ouders weer heeft ontmoet, “werkelijk fijn”: dat ze eenmaal per week onder de douche mogen. “Je hebt het dan ook echt nodig in deze stof”. In dezelfde brief, op de resterende regels, zegt Sally Montezinos dat hij ziek is geworden, maar een redelijke verzorging krijgt, waaronder extra eten: pap en 200 gram brood méér per dag. “De lucht is hier uitstekend”, schrijft hij, “maar als het waait is het erg stoffig en als het regent een baggerzooi van jewelste. We liggen hier in een nieuwe barak met veel jongelui. Ik hoop a.s. zondag te voetballen. Binnenkort wordt hier ook gekorfbald”. Zowel Jetty Mogendorff (met haar zusjes en haar ouders) als Sally Montezinos worden nog geen twee weken later uit Westerbork weggevoerd. Sally Montezinos op 27 april. Maanden later, op 30 november 1943 wordt Sally in een kamp te Dorohuczka om het leven gebracht.

Op twee mei is er een brief van Didia Klein, waaruit blijkt dat de spanning en angst in de slinkende groep van het weeshuis in dit stadium sterk toenemen, bijna ondraaglijk worden. "Voor Henny Slier maken we ons nu bezorgd, haar "Anfrage" is namelijk afgewezen en ze moet denkkelijk ook vertrekken. De meisjes Mogendorff zijn al met hun ouders vertrokken ze waren erg flink en hebben tot het laatst toe voor alles gezorgd. We zijn nu nog maar met een paar over".

Hoezeer de angst voor het vertrek van Henny Slier gerechtvaardigd was blijkt wel uit de gegevens van het Roode Kruis. Henny is op 4 mei 1943 naar Sobibor afgevoerd. Op 7 mei was ze dood.

Op 3 mei schrijft Harry Spier, de tuinjongen, ook nog een opgewekt kaartje:

"Hoe gaat het in Leiden? Hier is alles gezond. Betsy, gister ontving ik je brief, hartelijk hoor. Ik was er erg blij mee iets te horen uit Leiden. Ik heb van meneer Mok uit Barneveld (iemand waar Harry in Leiden wel eens klus voor deed -) bericht gehad. Hij maakt het er goed. We hebben vanmiddag gortsoep met vlees gegeten, dat smaakt best. Ik heb vanmiddag vrij. Familie Mogendorff en Montezinos zijn uit. Leo Amerhaan (onbekend -) is er nog. Betsy, je moet de groeten van hem hebben. Harry.

P.S. Betsy, stuur een pot piccalilly op. Bedankt!"

Eén dag na zijn brief, op 4 mei, gaat Harry naar Sobibor, zonder piccalilly, maar ongetwijfeld met een zonnig humeur. Op 7 mei is hij dood. In dezelfde trein zit Frieda Lichtenbaum, ook zij sterft op die datum.

Op 7 mei ontvangt de familie Stoffels een brief van, waarschijnlijk de vader, misschien de moeder van B. de Beer. Niemand zal weten hoe het met hun beide is afgelopen, maar toch zegt zo'n briefje iets.

"U bent voor mij misschien onbekend en bekend voor mijn zoontje die ik hier heb weergevonden in Westerbork. Zij bleuheid heeft hij tot heden nog niet verleerd, want hij is tot nog toe het stilste kind van het kamp. Ook heb ik u pakje ontvangen waarvoor ik u nog hartelijk voor bedank. Ik kon het niet uitvoerig bedanken in mijn eerste brief, maar nu doe ik het maar zoo. Mijnheer, tot mijn spijt weet ik nu niet veel te schrijven, daarom hou ik nu op en bedank ik u nogmaals namens mijn zoon. A. de Beer, barak 65. Westerbork".

Op 16 mei is er van Daniël de Vries een optimistischer brief. De pogingen van de familie Stoffels om hem en Hans Kloosterman met een G 1 verklaring uit Westerbork te krijgen, schijnen te lukken. Daar is dan ook grof geschut voor nodig geweest. Dezelfde Obersturmführer in Den Haag die het Leidse verzet ook tipte over de reservering van de treinen voor razzia's in zijn gemeente, heeft een telegram gestuurd aan de kampcommandant

dat de twee jongens een G 1 verklaring hadden en dus ten onrechte in Westerbork verbleven. Waarschijnlijk heeft dit gekochte Duitse initiatief de beslissende zet gegeven in deze kwestie. “De zaak is in handen van de commandant. De photo’s voor onze persoonsbewijzen zijn al gemaakt. En we denken vrijdag a.s. ontslagen te worden. De dag daarop verschijnen we dan in Leiden, maar we zullen wel vanuit Assen een telegram sturen”. Het zou nog ruim anderhalve week duren voor Daniël en Hans weer op vrije voeten konden rondlopen.

Twee dagen na het schrijven van zijn brief gebeurden er opnieuw verschrikkelijke dingen in Westerbork. Voordat Daniël en Hans naar huis gingen moesten zij op 18 mei eerst nog het vertrek meemaken van Salomon Ritmeester en Henriëtte (4), Maurits (6), Rika (10) en Willem Vega (3), die alle vijf op 21 mei in Sobibor vermoord zouden worden.

Op 26 mei – een van de weinige lichtpuntjes in dit donkere verhaal – belt er aan de Cronesteinkade 20 een telegrambesteller aan. Om 08.45 uur heeft Daniël de Vries vanuit Assen het volgende telegram opgegeven:

“Op weg naar huis. Komen morgen”.

De twee jongens zijn de dans ontsprongen.

Met Didia Klein verloopt het heel anders. Zij zal het langst van allen in Westerbork blijven. Een Joodse musicus, D. Cahn, die vrijgesteld was van transport omdat hij in het kamp voor enig vertier kon zorgen, had Didia ten huwelijk gevraagd. Zij zou daarmee ook aan transport kunnen ontkomen, stelde hij haar in het vooruitzicht. Het meisje, blond haar, knap uiterlijk, voelde er in het begin niet zo veel voor, maar liet zich tenslotte, beslist vanwege het zakelijke voordeel, overhalen tot een kamphuwelijk. Op 9 september nog schrijft ze een brief aan de familie Stoffels. Naar zij zelf te kennen geeft, zal dat wel de laatste zijn:

“Even wou ik een teken van leven van mij geven. U zult wel denken, die laat ons netjes in de steek. Nee hoor, dat is helemaal niet het geval. We hebben het de laatste maanden zo druk gehad, dat ik steeds mijn schrijfeur voorbij heb laten gaan. Het zal dan ook wel de laatste keer zijn dat u iets van mij hoort, want denklijk reizen we spoedig af. We zullen hopen op een spoedig weerziens. Hoe is het anders in Leiden? Geeft u de bekenden die er nog zijn de groeten van mij.... Uw Didia Cahn-Klein”.

Didia Klein is volgens onze gegevens kort daarna, op 21 september naar Auschwitz gedeporteerd. Net als haar man Cahn, die de oorlog overleefde omdat hij van de Duitsers de afzichtelijke opdracht kreeg executies e.d. van een vrolijke orchestratie te voorzien, is Didia de oorlog doorgekomen. Zoals Presser in *De Ondergang* beschrijft hebben de Duitsers uit de najaarstransporten van 1943 (acht in totaal) er drie uitgekozen, die van 24

augustus, 14 en 21 september, om menselijke proefdieren, alleen vrouwen, te bemachtigen voor allerlei experimenten, die erop gericht waren met de meest verschrikkelijke methoden een einde aan hun vruchtbaarheid te maken. Psychische druk, verminking aan baarmoeder en geslachtsdelen, dit alles was een normale zaak in het experimentenblok in Auschwitz. Presser over deze vrouwelijke proefkonijnen. “Zij werden niet onmiddellijk vernietigd en hadden een betere kans het te overleven”. Didia Klein heeft het overleefd, is teruggekeerd naar Nederland.

Het is mogelijk dat een tweede kind, de kleuter Minde1 Färber, de oorlog heeft overleefd. Mevrouw Stoffels vermoedt dat Minde1 hetzelfde meisje is als beschreven wordt in het boek “Danseres zonder benen” van Clara Ascher-Pinkhoff, hoewel zij daarin een andere achternaam heeft. Dit kind zou tijdens de oorlog door een uitwisselingsprogramma zijn vrijgekomen en nu in Israël wonen. Het Roode Kruis heeft over dit meisje, dat tegelijk met alle andere kinderen uit Leiden was weggevoerd, geen gegevens. Misschien een bewijs.

Op een lijst van oorspronkelijke bewoners van het weeshuis komen nog namen voor van kinderen die wél in het weeshuis hebben gewoond maar daar op de fatale 17de maart niet meer waren:

ISO ten Brink (9) ging 9 juli 1942 naar Westerbork, bleef daar twee jaar, belandde via Theresienstadt in Auschwitz waar hij op 6 oktober 1944 overleed.

Louis (6) en Melna (6) Fleurima, een negertweelingetje die al op 24 februari 1942 naar Westerbork werden gevoerd. Op 9 maart gingen ze naar Libenau, waar ze beiden de oorlog overleefden. Ze wonen nu in Aruba.

Gretha Goldenberg (6) kwam op 11 februari 1943 in Westerbork, ging op 3 maart naar Sobibor, waar zij drie dagen later overleed.

David (3), Henny (7) en Judith (5) Hamerslag: op 8 april 1943 naar Westerbork, 28 mei “door”, 21 juni overleden in Sobibor.

Betty (12), Lia (10), Marcus (13) en Mary (14) Konijn: op 6 mei 1943 naar Westerbork, 29 juni op transport; 2 juli dood in Sobibor.

Simon Korper (6): 6 april naar Westerbork, 18 mei op transport, 21 mei dood in Sobibor.

Benno Redish (4): 26 mei Westerbork, 1 juni “door”, 4 juni dood in Sobibor.

Het gebouw na de ontruiming

Het weeshuis heeft in de oorlog, maar ná de ontruiming door de politie ook nog voor Duitse doeleinden gediend. De Joodse kinderen waren er uit, maar de Duitse kinderen kwamen er in. Met hun moeders in het “Jugendheim”.

Op Dole Dinsdag, september ‘44, toen de Duitsers al wegvluchtten voor

het vermeende oprukken van de geallieerden heeft buurman Stoffels met een list het hele gezelschap eruit weten te krijgen. Hij belde op die dag de directrice op en vroeg haar, in blaffend Duits, waarom zij nog niet weg was. Alle Duitsers trokken immers weg? Twee uur later trokken de Duitse bewoners voorbij. Om nooit meer terug te keren.

Enkele weken na de bevrijding al werd op zaterdag 2 juni, 's middags om drie uur een herdenkingsbijeenkomst georganiseerd door de overlevende Joden in Leiden in de foyer van de Stadsgehoorzaal. Oud-wethouder Verwey in zijn memoires”:

“Indrukwekkend was de plechtigheid die op zaterdag 2 juni in een der zalen van de Stadsgehoorzaal werd gehouden en die georganiseerd was door de in Leiden en omgeving opgedoken joden. In aanwezigheid van vele ingezetenen, die hun tijdens de bezetting onderdak hadden verleend, was een dankstond belegd, waar de heer Levisson een gevoelvolle herdenkingsrede uitsprak. Hij herdacht de door de terreur gevallen en sprak woorden van dank tot hen, die de joden hadden geholpen. Voorts memoreerde hij het prachtige voorbeeld dat de Koningin ons allen had gegeven en de groote morele steun, die Zij ons allen had geschonken...

Het was een samenzijn, dat op de aanwezigen een diepe indruk achterliet”.

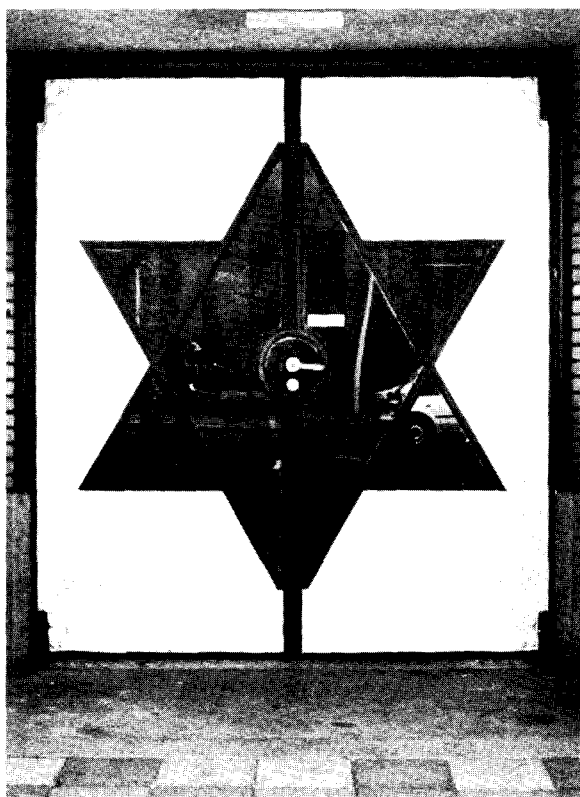
Het is onduidelijk wat er in die eerste paar jaar na de oorlog met het gebouw aan de Roodenburgerstraat is gebeurd. **Mientje** van der Kaay herinnert zich dat ze in 1947 opdracht kreeg als hoofdleidster een kleuterschool in het pand te beginnen en bij haar inspectie werd opengedaan door een donkere angstige vrouw, en verder een totaal verwaarloosd stoffig interieur aantrof. Het meeste wat in het pand had gestaan was er al uitgehaald. Ofwel door de politiemannen die dag na de razzia terugkeerden om het gebouw te plunderen, ofwel door anderen op zoek naar handelswaar of voedsel. Een klosje garen, één knaapje in een kast, een stoel met drie poten, dat was het enige dat resteerde. En een paar foto's van kinderen, Joodse kinderen, in een lade van een oude smerige tafel. Vijf jaar later...

Volgens de heer Levisson heeft het huis in de periode 1949-1951 ook nog gediend als doorgangshuis voor groepen Joden uit de kampen die op doorreis gingen naar Israël.

In 1951 geschiedde de laatste bestuursdaad van de Vereniging Centraal Israëlisch **Kinder-** en Doorgangshuis. Het pand Roodenburgerstraat la, hoek Cronesteinkade werd met erf en schuren, alsmede een schakelhuis voor de prijs van 122.500 gulden aan de gemeente Leiden verkocht.” Het geld werd met de opbrengst van de verkoop van de weeshuizen in Utrecht en Den Haag, ongeveer een half miljoen, naar Israël overgemaakt voor de stichting van een nieuw kindertehuis daar. Het huis kwam te staan in

Chadera, bij Haifa, en mocht met toestemming van koningin Juliana de naam “K’far Juliana”, Julianadorp, dragen. Ongeveer tien jaar hebben er moeilijk opvoedbare kinderen in gewoond. In de zestigerjaren werd ook dit tehuis opgeheven. Onder de oude naam is van de opbrengst een nieuwe instelling nabij Asjdod aan de kust gevestigd. “Een bijzonder leuk tehuis voor wat wij zeeverkenneren noemen”, aldus Levisson.

De gemeente Leiden gebruikte in 1951 haar nieuwverworven pand om er de GG en GD in te huisvesten. Tot op de dag van vandaag. Er zijn alleen maar weinig bezoekers die beseffen waarom in de ijzeren voordeur een raam in de vorm van een ster zit. Dat heeft iets met Joden te maken.

afb. 8. Davidster in de voordeur van het voormalige Joodse weeshuis. Foto J. Lagas, 1988. Coll. Gem. Archief, Leiden.

NOTEN

Dit artikel is een gewijzigde en ingekorte versie van het oorspronkelijke "Verslag" dat in 1973 in een zeer beperkte oplage is uitgegeven en in 1974 is verschenen in de *Studia Rosenthaliana* vol. VIII/2 (1974.) Het was vervaardigd in opdracht van F.J.M. Smits te Den Haag, en kon tot standkomen door de hulp van de familie H.J. Stoffels te Noordwijk.

De redactie van het Leids Jaarboekje meent het nu te moeten publiceren, 45 jaar na het gebeurde en 40 jaar na de vestiging van de staat Israël.

1. Bibliotheek betreffende Leiden en omstr. van het Leids Gemeentearchief, nr. 28561 p. Reglement van het Centraal Israëlitisch *Kinder-, Wees- en Doorgangshuis te Leiden* (Leiden 1896).

2.1. **Leman**, *Het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis te Leiden in woord en beeld (1890-1929)* (Den Haag 1929).

3. T. Tal, *Toespraak bij de inwijding van het Centraal Israëlitisch Kinder-Doorgangshuis te Leiden op Dinsdag 1 Tammoez 5657 ~ 7 juli 1891* (Amsterdam 1892) 15.

4. De gegevens heeft de heer De Vries in een interview verstrekt.

5. J. van Dam, Secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, zetelde van november 1940 tot mei 1945.

6. Deze herinneringen bevinden zich in privébezit.

7. De bundel heet *Sterrennacht*, 1943; is niet gepubliceerd en bevindt zich in privébezit.

8. JV 4 staat voor Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging. Deze organisatie is op 4 november op initiatief van de Duitsers opgericht om meer greep op de Joodse sociale tehuizen te krijgen. Zie hierover J. Presser, *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965) I 487.

9. Presser, *De Ondergang* II 377.

10. M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Den Haag 1946) 34.

11. Raadshandelingen van 12 maart 1951, nr. 69.

GEVELSTENEN IN LEIDEN IV

door

J.P. Zwanenburg

De vierde, tevens laatste wandeling langs de Leidse gevelstenen brengt ons in het oostelijk en zuidoostelijk deel van de oude binnenstad.

Het betreft hier de stadsuitleg Zijloord bij de Haven uit 1644 en de laatste zeventiende-eeuwse stadsvergroting, die in 1659 gereed kwam (het **Herengracht/Zijlsingelgebied** en de Haver- en Gortbuurt) en aansloot bij de Geregracht, die in 1368 de oostgrens van Leiden vormde.

Tenslotte maken we een uitstapje buiten de singels, in de **stadsuitbreidingen** na 1896.

De gevelstenen zijn weer beschreven in alfabetische volgorde van de straatnamen.

Groenesteeg 726, de Nederlands Hervormde begraafplaats.' In 1813 kreeg het toenmalige Nederduits Gereformeerde Kerkgenootschap, thans de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente, het recht op het "Nieuwe Bolwerk" een begraafplaats aan te leggen. In 1829 ontwierp de stadsarchitect Salomon van der Paauw de aula in eclectische stijl, die in 1859-'60 sterk verbouwd werd. In de zijgevel is een cartouchevormige gevelsteen aangebracht met het inschrift:

**GEDENK
DEN ARMEN**

Hiertussen bevindt zich een gleufje, waarin men een bijdrage kan deponeren.

Haven 38-38a. Op de eerste verdieping is aan de pilasters te zien dat dit vroeger één huis is geweest. Onder de kroonlijst bevinden zich vijf kraagstenen. De eerste twee zijn afgewerkt in piramidevorm, de derde geeft Bacchus weer en de vierde Neptunus; de laatste vermeldt het bouwjaar 1645.

Haven 40-40a heeft een pilastergevel van baksteen met op de basementen, ter hoogte van de eerste verdieping, twee gevelstenen met de tekst: ANNO 1645.

afb. 1. Herengracht 35.

Haven 44. In de 17de-eeuwse bakstenen gevel zien we tussen de vensters van de eerste verdieping een gevelsteen met in reliëf de afbeelding van een paard. Vóór 1940 was op de Haven de stalhouderij van de gebroeders Van Vliet gevestigd; waarschijnlijk was nr. 44 het woonhuis.

Herengracht 35. Een gevel in neo-Vredeman de Vriesstijl uit 1886, van de hand van architect W.C. Mulder. Tot mei 1975 was dit gebouw in gebruik bij het Gereformeerd Minne- of Arme Oude mannen- en Vrouwenhuis. Onder de ramen van de eerste verdieping bevinden zich twee grote natuurstenen platen met in reliëf voorstellingen van de *weldadigheid*, rust en vrede biedend aan de ouden van dagen en de *mensenliefde*, de hulde en erkentelijkheid der ouden in ontvangst nemend.

Hogewoerd 726 heeft een wit gepleisterde gevel, waarschijnlijk uit de 17de eeuw en gewijzigd in de 19de eeuw. Hierin is een natuurstenen plaat aangebracht met het inschrift:

FRANS
VAN
LELYVELD
GRONDLEGGER VAN
DE MAATSCHAPPY
DER NEDERLANDSE
LETTERKUNDE 1766

De lakenfabrikant Frans van Lelyveld bewoonde in 1766 dit pand, toen hij op 26-jarige leeftijd het initiatief nam tot oprichting van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

De steen, vervaardigd door de beeldhouwer Robert Barnard uit Oegstgeest, werd op 18 mei 1966 onthuld door prof. dr. K. Heeroma, ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Maatschappij.

Kaarsenmakerstraat 2. In het saneringsgebied tussen Herengracht en Zijlsingel werd in de jaren 1973-1975 door architect ir. M.P. Schutte op de hoek van de Nieuwe Rijn en de Kaarsenmakerstraat het bejaardenhuis “Het Huis op de Waard” gebouwd. Dit diende ter vervanging van het onder Herengracht 35 beschreven tehuis. Het huis ontleent zijn naam aan het feit dat het gebouwd werd op een gedeelte van de Waardgracht bij de Nieuwe Rijn.

Boven de ingangsdeur werd in 1975 een door beeldhouwer Letterie behakte gevelsteen aangebracht, waarop in reliëf de gevel aan de Nieuwe Rijn met daarvoor een brug, op de voorgrond twee in gesprek zijnde bewoners

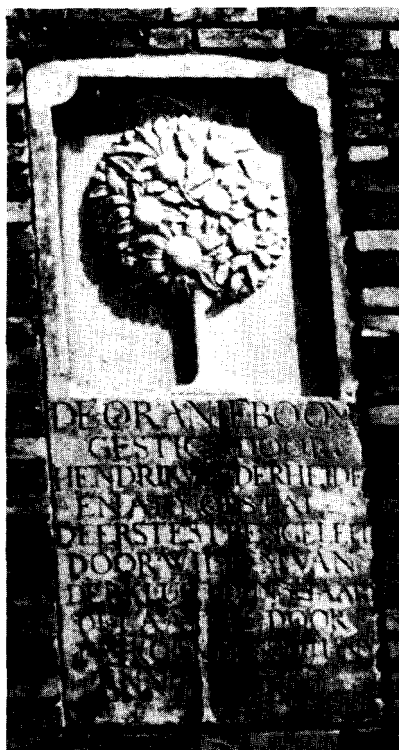
Levendaal 750 vertoont een gevelsteen met een voorstelling van een garenwinder met een garenmolen en het woord GAEREN. De steen is een copie van de gelijknamige gevelsteen in het pand Oude Singel 242² en werd in oktober 1948 geplaatst door J.G.J. Verhey van Wijk sr., directeur van de gelijknamige wollendekenfabriek en eigenaar van dit pand.

Oosterkerkstraat 8, de moderne gevel van de meelfabriek “De Sleutels”, heeft een gevelsteen met een gouden appelboom, waaronder de tekst

DE ORANJEBOOM
GEVESTIGT DOOR
HENDRIK VAN DER HEIDE
EN ARY OPSTAL
DE EERSTE STEEN GELEIT
DOOR WILLEM VAN

afb. 2. Kaarsenmakerstraat 2, het Huis op de Waard.

afb. 3. Oosterkerkstraat 8.

DER KLUGT DEN 3 MAART
DE LAATSTE STEEN DOOR
JAN KOEK DEN 10 JUNI
ANNO 1734

De steen is afkomstig van de korenmol De Oranjeboom, die tot 1904 op de hoek van het Plantsoen en de Zijdgracht (de huidige Korevaarstraat) stond.

Door A. de Koster sr., handelaar in granen, en A.J. Kool, eigenaar van de windkorenmol d'Oranjeboom, werd in 1884 een vennootschap opgericht met als doel het exploiteren van een stoommeelfabriek. Die fabriek werd in 1938 gebouwd op een terrein gelegen tussen Zijlsingel, Oosterkerkstraat en Looierstraat. De oude steen werd toen in de gevel geplaatst.

Plantage 6 is een statig 19de-eeuws herenhuis. In de gevel ter hoogte van de eerste verdieping bevindt zich een moderne gevelsteen met het inschrift

HIER WOONDE EN WERKTE
1909 - 1944
DR. C.J. WIJNAENDTS FRANCKEN
GEB. 1863

De steen herinnert aan de letterkundige Cornelis Johannes Wijnaendts Francken, erelid van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde, die in dit huis in 1944 overleed.

Gevelstenen buiten de singels

In de stadsuitbreidingen buiten de singels, die voor het merendeel na 1900 ontstonden, zijn door woningbouwverenigingen vele gevelstenen ter herinnering aan eerste-steen-leggingen aangebracht. Een voorbeeld daarvan werd reeds in deel 111 beschreven, bij de nieuwbouw aan het Kort Galgewater op het terrein van de voormalige Morspoortkazeme. De overige worden buiten beschouwing gelaten; wel wordt een aantal gevelstenen beschreven, die een andere achtergrond hebben.

Alexanderstraat 13-15. In het gemetselde penant tussen deze woningen bevindt zich een gevelsteen met de tekst

10 DECEMBER 1944
DOOR STRIJD VERLOREN
7 SEPTEMBER 1946
DOOR VLIJT HERBOREN

Bij een luchtaanval op zondag 10 december 1944 werd door vliegtuigen een aantal brisant-bommen afgeworpen, waardoor een aantal huizen zwaar beschadigd werd.

Boerhaavelaan 3a. Bij de grenswijziging van 1896 werd dit gedeelte Oegstgeest bij Leiden getrokken. In 1906 werd het terrein bouwrijp gemaakt en werd de Oegstgeesterlaan aangelegd. Na het verplaatsen van het standbeeld van Hermanus Boerhaave in 1935 werd ook de straatnaam gewijzigd. De bebouwing van het eerste gedeelte, gerekend vanaf de Rijsburgerweg, kan gedateerd worden tussen 1906 en 1920.

Boven de deur van nr. 3a, een pand uit ca. 1910, is een gedenksteen aangebracht met de tekst

IN DIT HUIS LEEFDE EN WERKTE ORTHOPAEDIST
DR. MURK JANSEN
STICHTER EN LEIDER VAN DE
VERENIGING VOOR MISVORMDEN
EN VAN DE ANNA-KLINIEK
OVERLEDEN DEN 1sten MAART 1935

De Gerrit *Doustraat* ligt in het gebied dat tot 1896 tot de gemeente **Zoeterwoude** behoorde. In 1892 werden door de woningbouwvereniging "Eigen Haard" de eerste woningen in deze straat gebouwd. Bij het gereedkomen van deze huizen werden enkele gevelstenen ingemetseld. Later zou dit bij woningbouwverenigingen gebruikelijk worden.

De 31 arbeiderswoningen in de Gerrit Doustraat werden gebouwd naar een plan van architect D.E.C. Knuttel. Ze bestonden uit voor- en **achter**-kamer, keuken, kelder, zolder en toilet. In de gevels van de woningen 35-37 en 43-45 zijn twee gevelstenen aangebracht met de tekst

ANNO
1892

EIGEN
HAARD

Bij het vijftigjarig bestaan werd door de bewoners in het metselwerk van nr. 39 een gevelsteen geplaatst met goudkleurig inschrift

50 Jarig Jubileum
Bouwvereniging EIGEN HAARD
1891 - 30 juni - 1941
Hulde aan de Oprichters

Groenhovenstraat 5 is een woonhuis uit het begin van deze eeuw, nu in gebruik als Instituut voor Theoretische Biologie. Op voorstel van **prof.dr.** M. Jeuken werd op 13 november 1981 door mw. ir. E.C. Einthoven-Zeeman een gevelsteen geplaatst met de tekst

HIER WOONDE VAN
1916-1921
PROF.DR.
WILLEM EINTHOVEN
1860-1927
UITVINDER VAN DE
SNAARGALVANOMETER
1901
NOBEL PRIJS WINNAAR
1924

Hoge Rijndijk 25, eerste aanzet van de latere bebouwing van de **Burg**-gravenlaan, werd gebouwd als Militair Invalidenhuis. Nu is het in gebruik als kantoor. Het grote vierkante gebouw werd in 1912 gebouwd door architect A.B. Posthumus Meyjes. Het diende ter vervanging van het gebouw aan de Middeloweg. Bij de verhuizing werden de pomp, twee kanonnen en twee gevelstenen herplaatst in het nieuwe gebouw.

De steen met inschrift REPUBLICA SALVA SAUCIO MILITI GRATI CIVES (nu de staat gered is bieden de dankbare burgers dit de gewonde soldaat aan) werd geplaatst onder het tympaan in de voorgevel en is nu

afgedekt door een vlakke plaat met de naam van de handelsonderneming.

Boven de getoogde toegangsdeur bevindt zich een beeldhouwwerk, voorstellende een Romeine soldatenkop, omgeven door **regimentsvaandels** en **krijgsattributen**.

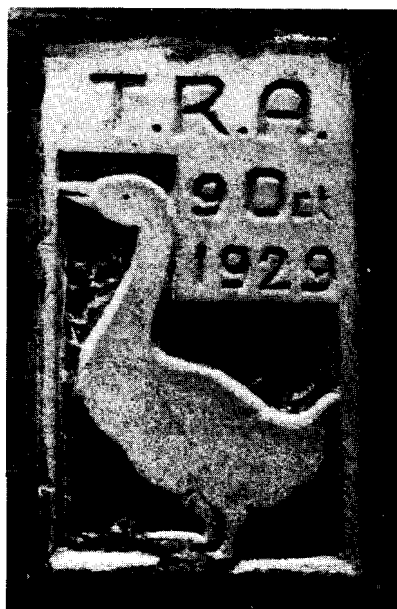
In de zijgevel aan de Burggravenlaan, onder de ramen van de eerste verdieping, is een gevelsteen aangebracht met het inschrift

ERKENTENIS
DER NEDERLANDERS
AAN HUNNE VERDEDIGERS

Jan van Goyenkade 9 vertoont een bakstenen gevel uit ca. 1900. In het penant tussen de ramen van de begane grond is een zandstenen gevelsteen aangebracht met een gans, waarboven de tekst

T.R.A.
9 OCT
1929

Op 9 oktober 1929 werd het theologisch dispuut “Tua Res Agitur” (Uw belang is in het geding) opgericht. De gans is het symbool van waakzaamheid, op grond van het verhaal van de redding van het Capitool (Livius, V, 47). De leden beschouwden zich als toonbeelden van waakzaamheid en

afb. 4. Jan van Goyenkade 9.

noemden zich en elkaar “ganzen” (anserres). De steen werd aangebracht op 7 oktober 1979 bij het 50-jarig bestaan van het inmiddels met twee andere gefuseerde dispuut.

Rijnsburgerweg 21, ookwel het huis van Adam en Eva genoemd, werd in 1917-1918 gebouwd. In de borstwering van de eerste verdieping zijn vijf gevelstenen aangebracht. Deze stenen zijn afkomstig van een in 1614 gebouwde bakkerswinkel in Koudekerk, die in 1916 gesloopt werd.” Bij de bouw van het huis aan de Rijnsburgerweg in opdracht van Dr. Van der Hoog werden de stenen door hem aangekocht en door de aannemer in de gevel geplaatst. Links en rechts zijn Adam en Eva te zien, in het midden een appelboom met aan weerszijden de tekst

ONTKENNE
EN DE MIA-
AECKEN ■ DAT
OPENBAAR
IS
ANNO

OM DAT MEN
NIET EN CAN
BEGRIJPEN
DAT VERBO
RGEN IS
1614

Het woord mia-aecken lijkt nogal cryptisch, maar dit is verkeerd **overschilderd** en moet zijn missaecken (looehenen). De tekst is afkomstig uit Calvijns “Onderwysingh in de **Christelicke** Religie” en luidt: “Sal men

afb. 5a en 5b. Rijnsburgerweg 21.

daerom moeten loochenen gheen openbaar is, omdat men niet begrepen en kan 't gheen verborgen is.

Stuwstraat 79 maakt deel uit van een blokje woningen, dien in 1965 gereed kwamen. In de gesloten bakstenen zijgevel van deze hoekwoning bevindt zich een steen met het inschrift

**STICHTING FRANÇOIS HOUTTYN
ANNO 1737 VERNIEUWD 1965**

Het in 1737 gestichte François Houttynhofje aan de Hooigracht werd door de genoemde stichting in 1965 verkocht aan de Stichting Leidse studenten-huisvesting. De opbrengst werd besteed voor de bouw van veertien woningen aan de Stuwstraat.

Witte Rozenstraat 57 werd ontworpen door de Russische Tatiana Alexeiefna Afanassjewa, de echtgenote van Paul Ehrenfest.⁴ In de zomer van 1913 werd met de bouw begonnen, die in juli 1914 eindigde. In de straatgevel zijn twee gevelstenen geplaatst met de volgende teksten

**HIER WOONDE EN WERKTE
- 1933 -
PROFESSOR EHRENFEST
AANGEBODEN DOOR HET DISPUUT
CHRISTIAAN HUYGENS
1 -5- 1971**

en

**ZIJN VROUW
TATJANA AFANASSJEW
- HAAR TIJD VER VOORUIT -
MAAKTE DIT HUIS
OPEN VOOR MENSEN EN IDEEËN**

De natuurkundige Paulus Ehrenfest (1880-1933) studeerde in Wenen en Göttingen. Na zijn studie vestigde hij zich in St. Petersburg. In 1912 werd hij benoemd tot hoogleraar in de theoretische natuurkunde in Leiden, waar hij intensief samenwerkte met de hoogleraren Lorentz en Kamerlingh Onnes.

Aanvullingen

Doezastraat 1, nu een bankgebouw, was vroeger de zetel van de uitgeverij Sijthoff. In de gevel is de tekst te lezen

**1851 A.W. SIJTHOFF 1908
UITGEVERSMAATSCHAPPIJ**

In de hal van dit gebouw is een aantal gevelstenen geplaatst, die afkomstig zijn uit de bebouwing vóór 1908, die plaats moest maken voor het huidige gebouw. We zien een ruitvormige zandstenen gevelsteen met de Leidse sleutels en het jaartal 1574 en daaronder twee ronde marmeren gevelstenen met de tekst⁵

1807
IN DIT JAAR
NEER
GEVELD

1808
IN DIT JAAR
WEER
HERSTELD

Rechts van deze stenen twee hardstenen platen met ingehakte letters”

TOEN BUSCHKRUYT DE OUDE STAD.TOT PUYN VERBRYZELD HAD:
DE WANDEN VAN DIT HUYS.NEER PLOFTEN MET GEDRUIS:
HET VOLK IN DOODSANGST, BY ‘T VERPLETTERD MAEGSCHAP, SCHREYDE.
ZAG GOD ONTFERMEND NEER: HY HEEFT, GELYK WEL EER.
IN ZYN GEDUCHT ONTZET: DE BANGE STAD GERED.
EN HOLLANDS HOOGHE SCHOOLE BLEEV, ‘T HOOFDJUWHEEL VAN LEYDE.

O! LEYDSCHER BURGERREY! GAAT HIER DOCH NIET VOORBY,
ALS GY MET PRACHT HERBOUWT. DE KOEPOORTGRAFT’ BESCHOUWD!
LEER DAN UW NAEGESLACHT GODS WONDEREN VERBREIDEN!
DANKT HOLLANDS MAJESTEIT. UW TROOSTLIEVE OVERHEID!
DE TROUWE RIDDERSTAD, EN ‘T VOLK VAN NEDERLAND!
ZOO KEER MET VREDE EN HEIL DE WELVAERD WEER IN LEYDEN!
JOANNES LE FRANÇQ VAN BERKHEY LB. AET. 80

Garenmarkt 1b was tot voor een aantal jaren de huisvesting van het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie, thans Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie. In de gemetselde topgevel aan het Van der Werfpark is boven de ramen van de begane grond een kleine gevelsteen aangebracht met de tekst

G.M.
1927 1977

De gevelsteen werd in 1977 aangebracht ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan het geologisch dispuut “Gedis Movesta”⁸

Kloksteeg 2 werd in 1947 aangekocht door de vereniging Oud-Leiden, die het 17de-eeuwse pand een jaar later liet restaureren. Bij de voltooiing van die restauratie werd een hardstenen gevelsteen aangebracht met de vermelding

AANGEKOCHT
EN HERSTELD
MCMXLVIII
DOOR
OUD LEIDEN

Kloksteeg 25, vroeger in gebruik als Prentenkabinet. In dit pand, waar Albert Verwey als hoogleraar doceerde, werd door de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde in november 1987 een gedenksteen onthuld met de tekst

HIER WERKTE DE DICHTER
ALBERT VERWEY
VAN 1925-1935 HOOGLERAAR
IN DE NEDERLANDSE LETTEREN
TE LEIDEN

Levendaal 8 heeft een bakstenen lijstgevel uit begin van de 19de eeuw. In een penant tussen de ramen op de begane grond is een zandstenen gevelsteen geplaatst met de tekst

DE EERSTE STEEN GELEGD
§ DE LEEUW
L VAN RAALTE EN S HARTOG
KERKBESTUUR
DER ISRAEL. GEMEENTE
DEN 16^{IN} TAMMOES ⁵⁶¹⁸/₁₈₅₈

Oude Singel 30-32, de Lakenhal. Boven het rondboogpoortje van nr. 30 bevindt zich een gevelsteen met het wapen van Leiden en het jaartal 1660.

In de hoofdgevel aan het voorplein, gebouwd door Arent van 's-Gravesande in 1639, bevinden zich vijf reliëfs met voorstellingen van de lakenbe-reiding, namelijk het spinnen, weven, touwen, droogscheren en verven. Daarboven een gevelsteen met de tekst

LAECKEN HALLE
M.D.C.XL

Aan weerszijden van de toegangsdeur twee stenen met het opschrift

ANNO.DOMINI
CIC.ICLXXXIX
GVIL. PAEDTS.
JOHAN.VAN.GROENENDYCK.
ROBERT.VAN.ROSSVM.
SIMON.VAN.BAERSDORP.
VRBIS.COSS. ¹⁰

IX.KALENDAR.
IVLII.
FVNDAMENT.IECIT
CORN.PAEDTS.GVIL.F.
ARCHITECT.
ARN.VAN'S GRAVE-
SANDT. ¹¹

In het rechtergedeelte van de Lakenhal aan de Oude Singel (een uitbreiding van architect Lensvelt) bevinden zich vijf wapenstenen met de wapens van Willem Paedts, Johan van Groenendijck, Robert van Rossum en Simon van Baersdorp benevens de tekst VRBIS COSS (urbis consules = de burgemeesters van de stad). In de gevel aan de Lange Scheistraat bevindt zich een gevelsteen met een afbeelding van een gruttersmolen en de tekst:

DE NIEUWE HAAGSE GRUTMOOLE Ao. MDCCLII. Deze steen is afkomstig van de poort naast Haarlemmerstraat 34, die in 19 13 afgebroken werd.

Onder de galerijen aan weerszijden van de binnenplaats van de Lakenhal is een groot aantal gevelstenen geplaatst, die we hier willen behandelen in alfabetische volgorde van de straten waar zij zich vroeger bevonden.

Aalmarkt 27: gevelsteen met olifant.

Breestraat 727: twee gevelstenen met de teksten

T HOF
VAN
ANNO

HOL-
LAND
1730

Burgsteeg: gevelsteen met drie kinderen, spelend met een vis.

Haarlemmerstraat 242: gevelsteen met een gruttersmolen, in beweging gebracht door een paard en de tekst: D.GORKUMSE GRUTMOLEN 1778.

Hogewoerd 723-125: gevelsteen met afbeelding van St. Pieter en het opschrift S. PETRUS.

Hooglandse Kerkgracht, het Heilige Geest- of Armen Wees- en **Kinder**-huis. Oorspronkelijk gepolychromeerde gevelsteen met voorstelling van vier kinderen met links en rechts een weesjongen en een weesmeisje, symboliserende de liefdadigheid.

Jan van Houtkade. Naast de **waltoren** van **Oostenrijk** bleef na de stadsuitbreiding van 1659 nog een gedeelte van de **vestwal** staan, waarin een gevelsteen geplaatst werd met de tekst: Ao 1662 BINNEVEST.

Het Jerusalemshofje aan de *Kaiserstraat* 45 bezat vroeger een kapel, die in 1467 gesticht werd en gebruikt werd voor de R.K. eredienst door de bewoners van het hofje. Later werd hij gebruikt door Lutherse en vanaf 1622 door de Engelse gemeente. In 1685 werd de kapel ingericht als **bier**-dragersgildehuis, vandaar de gevelsteen met opschrift HET **BIERDRA**-GERS GILDEHUYS. Na de sloop van de kapel in 1887 werd de steen naar de Lakenhal overgebracht.

Langebrug 45: gevelsteen met de afbeelding van een orgel met de tekst IN 'T VERGULDE ORGEL en twee gevelstenen met ANNO 1599.

Aan de *Langegracht* was in de 17de eeuw de St. Jorispoort gevestigd, die bekroond werd door een gevelsteen met St. Joris in gevecht met de draak.

Nieuwe Rijn 59 bezat vroeger een gevelsteen met de afbeelding van een uit de wolken verschijnende hand, die een sleutel vasthoudt.

Aan de *Oude Herengracht* 5 was vroeger een distilleerderij gevestigd. Daarop duidt de gevelsteen met twee distilleerketels, omgeven door twee stenen met de tekst ANNO 1646.

afb. 6. Lakenhal, binnenplaats. Gevelsteen afkomstig van het bierdragersgildehuis.

Oude Rijn 68: oorspronkelijk gepolychromeerde gevelsteen met een gekroonde haan en het jaartal 1630.

Oude Singel 764: gevelsteen met vijf vrouwenfiguren met attributen, betrekking hebbend op het spel van de Rederijkers. Op de onderrand de tekst: ANNO DIT IS IN DE VYF SINNEN 1616.¹²

De Kalanderpoort, gelegen tussen de panden *Oude Vest* 797 en 203, vormde de verbinding met de Van der Werfstraat. Boven de boog van de poort was de gevelsteen met het inschrift: CALANDER 1652.¹³

Volmolengracht/hoek Langegracht: gevelsteen met een poort waarvoor een steenhouwer staat. Boven de poort de tekst: POERT, op de onderrand: IND STEEN HOVWERS.

Aan het *Vrouwekerkhof* 16 was vroeger de apotheek van het **Caeciliagast**-huis gelegen. Uit die tijd dateert de gevelsteen met de voorstelling van een hond die een pot uitlikt. In het midden van de 19de eeuw was hier een bordeel gevestigd onder de naam 'De Likkepot'.

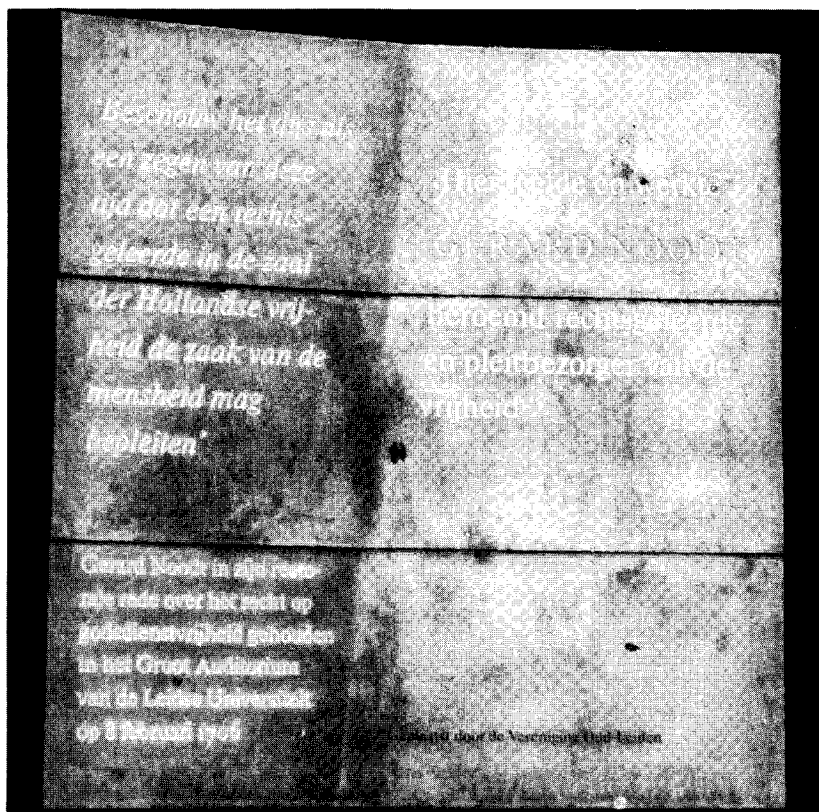

afb. 7. Lakenhal, binnenplaats. Gevelsteen *afkomstig* van de apotheek van het Caeciliagasthuis.

Zijdgracht 3 (later Korevaarstraat): gevelsteen met een hengelaar en tekst DE HENGELAAR OP HOOP.

Rapenburg 79. In de gemetselde achtergevel van het Kantongerecht, te zien vanaf de Oude Varkenmarkt, bevinden zich in het tympaan twee **wapen-**stenen. Links het familiewapen van mr. Willem Paedts, een zwart Andreas-kruis op een wit veld; rechts de wapenstein van zijn vrouw Rijsburch van Beveren, een geheel in wit uitgevoerde bever op witte **ondergrond**.¹⁴

Rapenburg 20 werd in 1986 gerestaureerd. Toen werd in het penant tussen de ramen op de eerste verdieping een gevelsteen geplaatst. Links staat het jaartal 1586 (toen het pand een doorgang vormde naar de tuinen van de woningen aan de Papengracht), rechts R 1986. Daaronder de contouren van de gevel vóór 1860 met links de doorgang. Onder die gevel de tekst: OVER 'T Hof en de letters J.C. (RJ van Cruijsen) en J.G. (J.J.M. Gerritsen), de initialen van de huidige **bewoners**.

afb. 8. Plaquette voor professor Gerard Noodt

Gerard Noodt, hoogleraar in de rechten aan de Leidse Universiteit van 1686 tot aan zijn dood in 1725, was een van de grootste kenners van het Romeinse recht van zijn tijd en heeft verschillende voortreffelijke boeken op zijn naam, onder andere een belangrijk boek over rente. Als rechtshistoricus had hij rijns gelijke niet. Zijn grootste roem, die tot ver buiten onregrenzen reikt, dankt hij aan zijn twee befaamde rectorale oraties, respectievelijk voor de soevereiniteit en over de godsdienst-vrijheid. Deze beide redes zijn in alle moderne talen vertaald en in vele drukken verspreid. Naar aanleiding van het verschijnen van de doorprof mr. G. C.J.J. van den Bergh geschreven biografie van Gerard Noodt, getiteld 'The Life and Work of Gerard Noodt'; Dutch *Legal Scholarship* between Humanism and Enlightenment (Oxford 1988), heeft onze vereniging door de Leidse beeldende kunstenaar Frans de Wit een aan Noodt gewijde bronzen plaquette doen vervaardigen, die op maandag 16 mei

1988 is aangebracht op de gevel van Pieterskerkhof 40, het grote huis waarin *hij* in zijn Leidse tijd gewoond heeft. Op de plaquette is onder andere een uit het Latijn vertaalde passage aangebracht uit de rede die Noodt als rector magnificus op 8 februari 1706 in het Groot Auditorium van het Academiegebouw heeft uitgesproken. Deze passage luidt: 'Beschouw het dus als een zegen van deze *tijd* dat een rechtsgeleerde in de zaal der Hollandse vrijheid de zaak van de mensheid mag bepleiten'.

NOTEN

Met dank aan mw. drs. I.W.L. Moerman, de heer J.F. Dröge en prof. dr. H.J. de Jonge voor hun adviezen en aanvullingen.

Foto's: E.J. Veldhuyzen

1. J. Donkers, "Begraafplaats Groenesteeg", *Leids Jaarboekje* 71 (1979), 149-154.
2. Zie Gevelstenen III, *Leids Jaarboekje* 79 (1987), 201.
3. J. Witte, "Een oude gevel met een merkwaardig fries en raadselachtige spreuk te Koudekerk", *Leids Jaarboekje* 32 (1940), 2 10-231.
4. J. Vellekoop, B. v.d. Berg en J. Brink, Van "*Spawijk*" tot "*Vreewijk*", *degeschiedenis van een stadsuitbreiding*, (Leiden 1988) 80-83.
5. De gevelstenen waren vroeger in het Stedelijk Museum de Lakenhal onder nr. 820. Afkomstig van het H. Geesthofje aan de Breestraat.
6. De hardstenen platen waren vroeger in het Stedelijk Museum de Lakenhal onder de nrs. 238 1 en 2382. Afkomstig van het woonhuis van J. Le Francq van Berkhey aan de Doezastraat.
7. Koepoortsgracht is de huidige Doezastraat.
8. Gedis staat voor Geologisch Dispuut. De betekenis van de lettercombinatie Movesta is geheim en alleen aan de leden van het dispuut bekend.
9. Zie Gevelstenen II, *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 178.
10. In het jaar onzes Heren 1639 Willem Paedts, Johan van Groenendijck, Robert van Rossum, Simon van Baersdorp, burgemeesters van de stad.
11. Op de 9de dag vóór 1 juli (23 juni) heeft Cornelis Paedts, de zoon van Willem, het fundament gelegd. Architect Arent van 's-Gravesande.
12. Sinnen; allegorische personages, die in een Rederijkersspel elkaars tegenspelers zijn.
13. Calander is een rol of mangel om de stoffen glanzend te maken.
14. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht* I (Leiden 1986) 275-357.

RUZIE OM EEN VOETPAD

door

M.H.V. van Amstel-Horák

Drukte op de wegen, bescherming van deelnemers aan het verkeer; maar al te gemakkelijk denken wij dat alleen hedendaagse besturen zich daarmee bezig moeten houden. Het tegendeel is waar. Dat bovendien ook in vroeger tijden de bestuurscolleges, die bij hetzelfde verkeersprobleem betrokken waren, elkaar flink dwars konden zitten, moge blijken uit onderstaande historie. Het betreft de bestuurders van de stad Leiden en die van het hoogheemraadschap van Rijnland met als twistpunt het voetpad langs de tuinen buiten de Koepoort.

In de jaren twintig van de 16de eeuw was er in Zoeterwoude al erg veel verkeer op de Soeterwousche wech, nu Herenstraat en Zoeterwoudse weg in Leiden. Het waren vooral de voerlui uit Zoeterwoude, maar ook die uit Benthuisen, Zegwaard en Zoetermeer, die met hun karren via deze aanvoeroute naar Leiden gingen. Omdat het zo druk was, bleef er nauwelijks ruimte over voor de voetgangers. Het werd dan ook noodzakelijk een pad aan te leggen om hen te beschermen.

De aanleg en het onderhoud van het voetpad

In Rijnland had het hoogheemraadschap van Rijnland het oppertoezicht op de wegen. Het waterschap had namelijk zeggenschap over zowel de natte als de droge waterstaat. Om een voetpad langs de "Soeterwousche wech" aan te leggen moest het ambachtsbestuur van Zoeterwoude toestemming vragen aan het college van dijkgraaf en hoogheemraden. In 1531 verleende dit college een vergunning voor een voetpad van de Koepoort af tot aan de brug over de Roomburgerwetering bij Cronestein.

Het was gebruikelijk dat een weg onderhouden werd door de eigenaars van de percelen die aan die weg gelegen waren. Daarbij was de lengte van het te onderhouden stuk weg evenredig aan de oppervlakte van het perceel. Zo dienden in dit geval de gezamenlijke eigenaars van de tuinen buiten de Koepoort een bepaald gedeelte van het voetpad te repareren. Dit was toen - in 1531 - een afstand van 100 roede en 4 voet ($\pm$ 378 m). Een ander stuk kwam ten laste van Gherijt de Vrije die een steenbakkerij en twee hekken

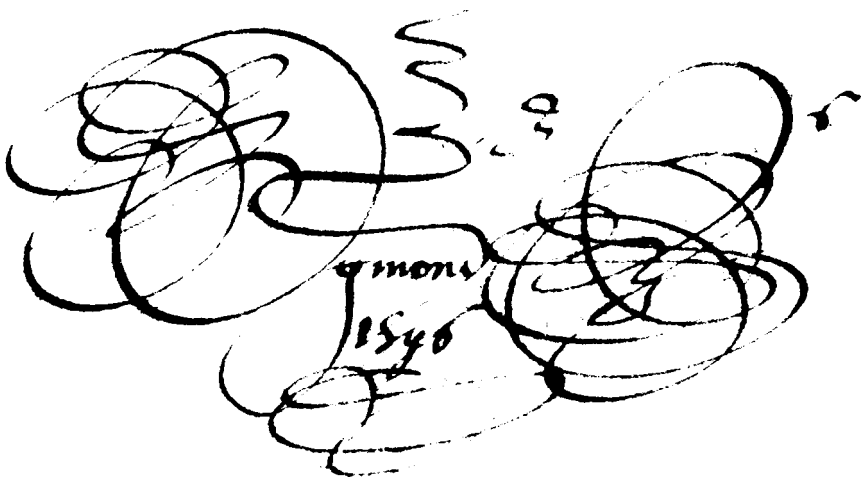
op de “Soeterwousche wech” had, en ook Jan van Wijngaarden, de eigenaar van Cronestein, diende een gedeelte in orde te houden. Het college van Rijnland bepaalde bovendien dat de ambachten Zoetenvoude, Benthui-zen, Zegwaard en Zoetermeer het voetpad elk over een aantal roeden moesten repareren, omdat vooral de inwoners van deze dorpen de weg gebruikten. (De eigenaar van Cronestein onderhield volgens een overeenkomst met Zoeterwoude de weg zelf).

De dijkgraaf en hoogheemraden goten hun vergunning voor het voetpad in de vorm van een hoefslaglijst met strafbepalingen. Zij stelden precies ieders hoefslag vast, met andere woorden wie welk gedeelte van het voetpad in goede staat moest houden. (Met merktekens werd dit op het voetpad aangegeven). Daarbij bepaalden zij dat de schout en kroosheemraden (bestuursleden voor de waterstaat) van Zoeterwoude de schouw over het voetpad zouden drijven, wat inhield dat dit college boeten mocht uitdelen bij nalatig onderhoud.’

Bovenaan de hoefslaglijst stond de stad Leiden voor de singel vanaf de raammuur tot aan de Naakte Sluis (= het gedeelte Witte Singel van Herenstraat tot Schelpenkade)², vervolgens alle eigenaars van de tuinen en de andere bovengenoemde onderhoudsplichtigen. Zo weten wij dat er in 1531 veertig tuinen buiten de Koepoort lagen en wie de eigenaars waren.³

Tijdens het beleg van Leiden beval het stadsbestuur in drie opeenvolgende aflezingen de sloop van alle opstand rondom de stad. Alles – zelfs aalbesstruiken – moest worden neergehaald; het schootsveld rond de stad diende geheel vrij te zijn.⁴

Na het beleg had het ambachtsbestuur van Zoeterwoude moeite zijn administratie weer op poten te zetten. Een groot deel van de papieren was immers in vlammen opgegaan tijdens de brand, die de Spanjaarden hadden aangestoken. Jan van Brouhoven, die toen secretaris/rentmeester van het hoogheemraadschap was, kopieerde voor hen de hoefslaglijst uit 1531, die in Rijnlands archief berustte. Hij vulde deze lijst aan met de gegevens die hij in 1542 van de landmeter Pieter Sluyter ontvangen had.⁵ Ondanks deze hulp konden de ambachtswaarders geen nauwkeurige nieuwe hoefslaglijst voor het voetpad maken. Dat blijkt ook uit het morgenboek dat zij in 1584 aan het hoogheemraadschap leverden ter controle van de af te dragen omslag voor Zoeterwoude. Zij beschikten slechts over grove oppervlaktematen van de tuinen.” Daarom vroegen zij de hoogheemraden vergunning de tuinen te mogen meten. Dirk van Egmond, de secretaris van Zoeterwoude, schreef en ondertekende het verzoekschrift daartoe. Symon Aemtsz. (Rinckel) van Bruyningen, gezworen landmeter van Rijnland, voerde de meting in 1585 uit en noteerde 36 eigenaars van tuinen (in totaal 2169 roede = 3,07 ha).⁷ In 1586 maakte het ambachtsbestuur met behulp van de

afb. 1. Handtekening van Dirck van Egmond, secretaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland en provisioneel schout van Zoeterwoude. Oud archief Rijnland.

landmeter een nieuwe hoefslagverdeling van de 100 roede en 4 voet van het voetpad.* In 1531 hadden de hoogheemraden namelijk bepaald zoals hiervoor beschreven is dat de eigenaars van de tuinen dat gedeelte van het voetpad in goede staat moesten houden. De landmeter rekende de groentekwekerij van Jan Gerijtsz. Slobbe ook tot het tuingebied. Omdat de kwekerij een relatief groot terrein besloeg, was de hoefslag van Jan Slobbe veel langer dan die van de tuineigenaars. De lengte van een hoefslag werd immers berekend naar de oppervlakte van een perceel. Hierna zal blijken dat de opvatting van de landmeter en van het ambachtsbestuur, dat hem hierin volgde, veel trammelant zou geven.

Boeten wegens nalatig onderhoud

Op 30 november 1587 hielden Dirk van Egmond en de kroosheemraden de gebruikelijke najaarsschouw. (Dirk van Egmond was wegens ziekte van schout Gijs van de Mij opgeklommen van secretaris naar provisioneel schout van Zoeterwoude. Later werd hij ook nog tot secretaris van het hoogheemraadschap van Rijnland benoemd). Voorschrift was dat tijdens een schouw een ieder bij het door hem te onderhouden stuk weg aanwezig moest zijn.⁹ De rijke burgers van Leiden echter, die het merendeel van de tuinen bezaten, waren die novemberdag niet present. Sommige delen van het voetpad waren niet in goede staat. In plaats van nieuw zand te gebrui-

ken had men het pad met zand van de zijanten en met slijk opgehoogd. Om die reden keurden de kroosheemraden dat werk niet goed. Zij legden de 22 nalatigen een boete op en de verplichting het zandpad alsnog in orde te maken.¹⁰ Tijdens de schouw heeft Dirk van Egmond volgens gewoonte getracht om de aanwezigen het nagelaten werk te laten uitvoeren, maar hij slaagde er niet in dit tegen een redelijke prijs aan te besteden. Een bode van Zoeterwoude met assistentie van een heemraadsbode betekende (= ambts-halve overhandigen) aan de betrokkenen de opgelegde boeten.

Zeventien Leidse burgers, onder wie Willem de Milde, Gerijt Oem Claeszoon en **Dirck** van Zonnevelt Joostenzoon, protesteerden tegen de bekeuringen. Zij daagden de kroosheemraden van Zoeterwoude voor de vierschaar van het hoogheemraadschap van Rijnland, omdat de kroosheemraden het uitgevoerde onderhoudswerk niet wilden goedkeuren. Ze betoogden dat het voetpad op dezelfde manier gerepareerd was als in voorgaande jaren en men daar toen nooit over geklaagd had. De eerstkomende zitting van de vierschaar was 2 januari 1588.

Inmiddels werden in december met tussenpozen van veertien dagen de tweede en de derde schouw gedreven. Ook daar verschenen de Leidse burgers niet. De boeten liepen daardoor hoog op: 2 x 26 stuiver bij de tweede schouw, 4 x 26 stuiver bij de derde; de betekeningskosten kwamen daar nog bij.” De hoogheemraadsbode incasseerde niet alleen de geldbedragen maar ook de minder vleierende woorden gericht aan het adres van Dirk van Egmond. De getergde burgers toonden zich solidair met elkaar en verklaarden zo iets als: “de schout doen mocht als hij ’t verstond”. Daar voegde **Vrederic** Aertsz. nog aan toe: “al zou dat hem vier paerden **costen**” en Willen **Jansz.** “dat hij er niet **naer** en vroeg of ‘t één off twee duysent gulden **coste**”.

Op de rechtsdag van 2 januari 1588 eisen de bekeurde burgers van Dirk van Egmond de boeten die zij betaald hadden terug”, in totaal 71 pond 12 stuiver 8 penning; gemiddeld 90 stuiver per persoon. Gewoonlijk ontving de schout de helft van de boete, maar volgens zijn contract van provisioneel schout kwam dit bedrag niet aan Dirk van Egmond toe. De burgers, die niet op de hoogte waren van deze bepaling in de overeenkomst, verweten van Egmond baatzucht en persoonlijke haat. Zij stelden dat hij als secretaris van Zoeterwoude vele jaren aanwezig was geweest bij de schouw en had kunnen zien dat het voetpad er net zo **bijlag** als in voorgaande jaren. Zij concludeerden daarom dat van Egmond met “notoir **ongelijck** zijn medeburgers met dezen processen te quellen **neempt**”. De hoogheemraden besloten tot een inspectie ter plaatse van het voetpad, maar stelden Dirk van Egmond voorlopig in het gelijk. Foy van **Brouc-**hoven, dijkgraaf, en Jan van der Does van Noordwijk, hoogheemraad, begaven zich op 18 januari naar het voetpad om het te inspecteren. Het pad

was toen echter al óf door Lenert **Crijnen** in opdracht van Dirk van Egmond óf door de hoefslagplichtigen zelf gerepareerd.

Op de eerstvolgende rechtsdag – 2 april – gingen de hoogheemraden verder met de zaak. De Milde overhandigde verklaringen van Jan **Jacobszoon**, gewezen kroosheemraad van Zoeterwoude, en van vroegere aannemers van het voetpad, die zij afgelegd hadden voor notaris Swanenburgh. Het mocht niet baten: de burgers van Leiden werden veroordeeld, de boeten en onkosten moesten worden betaald. Anderzijds werd Dirk van Egmond gelast van verdere vervolging af te **zien**.¹³

Toen enkele hoogheemraden voor het **afhoren** van de rekening in Den Haag **waren**¹⁴, besloten zij dat de veroordeelden mochten volstaan met het betalen van de boeten van de eerste schouw en de reparatiekosten, zijnde in totaal 36 pond 11 stuiver. Op de volgende zitdag van de vierschaar van hoogheemraden in september eiste Willem de Milde c.s. de boeten van de tweede en derde schouw van Dirk van Egmond terug. Toen deze steeds maar niet betaalde, moest uiteindelijk een heemraadsbode eraan te pas komen om dat geld bij van Egmond, die inmiddels secretaris van het hoogheemraadschap geworden was, te incasseren!

Een nieuwe hoefslag en een palissade

Alleen al door het feit, dat de vierschaar van het hoogheemraadschap van Rijnland enkele leden van de vroedschap van Leiden veroordeeld had, was deze zaak niet onopgemerkt gebleven aan de burgemeesters. Over twee punten waren zij verbolgen: ten eerste dat de burgers van Leiden de komende jaren regelmatig zulke “kwellingen” zouden moeten ondergaan, en ten tweede dat de schout en kroosheemraden van Zoeterwoude blijkbaar gewoon waren hun schouw aan te leggen op de singel bij de valbrug van de **Koepoort** en het stukje singel van deze brug tot aan de Naakte Sluis te betrekken in hun schouw. De singel behoorde tot het rechtsgebied van de stad; het ambachtsbestuur van Zoeterwoude had daar geen jurisdictie. En het stadsbestuur tolereerde van het hoogheemraadschap geen enkele zeggenschap over deze dijk. Dit competentiegeschil tussen de stad en het hoogheemraadschap werd tot in de hoogste instantie uitgevochten, maar de beschrijving daarvan voert in dit kader te ver.

Om verdere bekeuringen van zijn burgers te voorkomen verzocht het stadsbestuur aan de hoogheemraden of de stad de onderhoudsplicht van het voetpad van de tuineigenaars mocht overnemen. Dit verzoek werd door het college van Rijnland ingewilligd, maar daarbij bepaalde dijkgraaf en hoogheemraden dat zij zelf voortaan dit gedeelte van het voetpad zouden schouwen en wel voor de eerste maal op 1 november 1589.¹⁵ (Bij de eerst

mogelijke gelegenheid dat de burgemeesters hun invloed konden doel gelden, zorgden zij ervoor dat dit toezicht ongedaan gemaakt werd. Op de vergadering van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden van Rijnland, waar de stad Leiden het meest in te brengen had en die op het stadhuis plaats vond, werd besloten dat de schouw van het voetpad weer aan **Zoeterwoude** gelaten moest worden en de hoogheemraden slechts de naschouw zouden hebben zoals dat in Rijnland overal gebruikelijk was.¹⁶⁾

De burgemeesters wilden de voetgangers meer veiligheid bieden en verhinderen dat het pad door karren kapot gereden werd. Daarom hadden zij de hoogheemraden bovendien verzocht een palissade - een hekwerk - tussen weg en voetpad te mogen plaatsen tot zover de tuinen strekten. Deze aanlegkosten wilden ze verhalen op de eigenaars van de tuinen volgens dezelfde verdeelsleutel als waarmee de hoefslag berekend werd. Ook hiervoor gaven de hoogheemraden hun toestemming, echter met het voorbehoud dat wanneer iemand klachten over de nieuwe regeling had, de hoogheemraden hierover mochten **beslissen**.¹⁷⁾

In het voorjaar van 1589 werd het pad met nieuw zand opgehoogd en de palissade aangebracht. De totale kosten bedroegen £ 187.2.12. Omgeslagen over de toen bestaande tuinen betekende dit dat men per vierkante roede 1 stuiver 11 penning diende bij te dragen. Gemiddeld waren de tuinen 50 roede groot en betaalde men derhalve ruim vier pond, een fors bedrag maar wel voor éénmaal op te brengen door de gegoede burgers. Jan Gerijtsz. Slobbe, die - zoals wij gezien hebben - daar zijn groentekwekerij had, werd voor zijn 409 roede op gelijke wijze aangeslagen, wat neer kwam op £ 34.15.1, ongeveer 140 maal het dagloon van een arbeider. Andere jaren was hij aan het onderhoud van zijn hoefslag anderhalve schuit zand à 7% stuiver kwijt geweest. Hij weigerde te betalen. Hij vond het niet eerlijk dat zijn bedrijf, waarmee hij de kost verdiende, op dezelfde manier werd behandeld als de "speeltuinen" van de rijke burgers. Bovendien - zo stelde hij in zijn verzoekschrift aan de burgemeesters - was zijn warmoesland vroeger niet hoefslagplichtig aan het voetpad geweest. Hij kon het bedrag niet opbrengen: in het voorafgaande jaar was hij gegijzeld voor een schuld van twee pond en op zijn huis aan de Vliet (dat stond op de plek waar thans het Gemeentearchief gevestigd is) rustten meerdere hypotheken o.a. ten bate van de boedel van de weduwe van Thomas Lambrechtsz. (zijn tante?), van wier testament stadssecretaris Jan van Hout executeur was. Op 18 juli liet het stadsbestuur Jan Slobbe gijzelen in de Gulden of Witte Hoorn, de herberg van Willem **Cornelisz**.¹⁹⁾ Deze opsluiting geeft de gelegenheid even een zijstapje naar een kaart te maken.

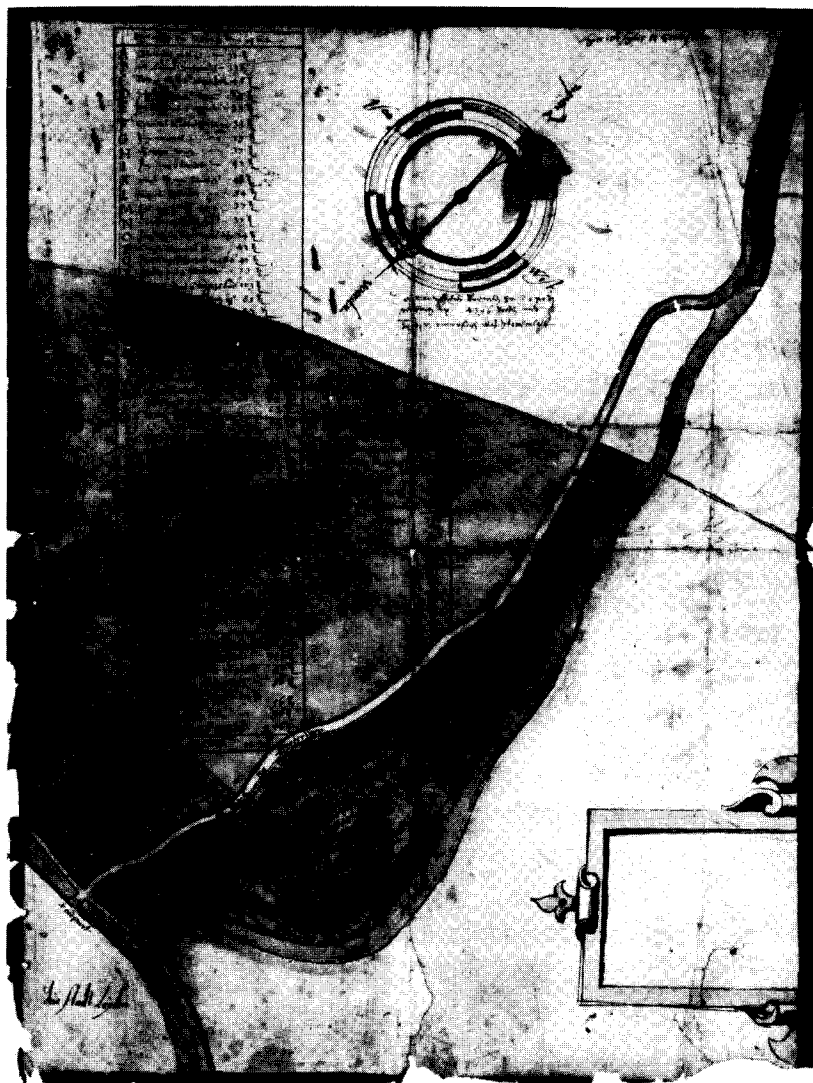
Een kaart van de tuinen buiten de Koepoort

In de prentverzameling van het Gemeentearchief wordt onder nummer 1601-2 een tekening in kleur beschreven als: van de landerijen en tuinen aan de Vliet en “den wech na Soeterwou” door S. van Dulmenhorst 1596.

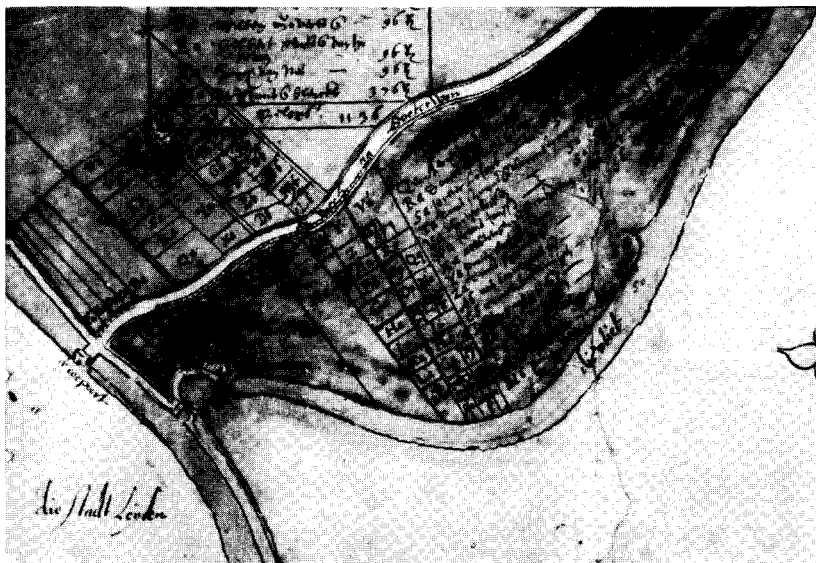
De cartouche op de kaart bevat geen tekst, maar onder de windroos staat “De contribuierende **roetalen** zijn anno ‘96 genomen op 4396 roeden mer zijn de le ommeslach eens hercalculeert”. De plattegronden van de tuinen zijn ingetekend en onderscheiden met letters. Deze letters vinden we terug op vier lijsten met namen van de eigenaars en de oppervlakten van die tuinen. Zij zijn onderverdeeld in: A t/m Vv (2348 roede); “2e contribuanten begonst anno 1593”: Ba t/m Fa en Na (1136 roede); “3e contribuanten begonst anno 1596”: Ga t/m Pa (met uitzondering van Na) (818 roede); “nieu tuynen gemaect aen oostzijde van de wech”: Qa t/m Sb. Deze laatste groep tuinen is zeker later op de kaart ingetekend: de plattegronden en de naamlijst van de tweede groep overlappen elkaar. Verder zien we langs de percelen Fa t/m Ca en langs P t/m Vv donkerbruine streepjes als aanduidingen voor resp. de **raammuur** en de palissade, die in 1589 werd opgesteld.*

Ik vraag me af of het waar is, dat de kaart in 1596 vervaardigd werd, zoals de beschrijving vermeldt. Op de kaart staat het teken **N** (nota bene) voor de naam van Jan Gerijtsz. Slobbe, aan wie de percelen Cc, Ff, Pp, Rr en Vv **tesamen** 409 roede **toebehoorden**. Is het niet waarschijnlijker dat de kaart gemaakt werd naar aanleiding van de zaak Slobbe, die tot 1592 de gemoe-deren bezig hield? En dat de tuinen van 1593 en later naderhand werden ingetekend?

Salomon van Dulmenhorst, de maker van het Grachten- en het **Straten**-boek van Leiden, tekende de kaart. Het is niet bekend of hij daarbij de gegevens, die Symon Aemtsz. van Bruyningen in 1585 bij zijn meting gevonden had, heeft kunnen gebruiken. In 1590 werd aan van Dulmenhorst 13 gulden 9 stuiver uitbetaald “uyt zaecken ’t **meeten**, maecken, afpaelen **ende** calculeren der landen begrepen in zeeckere **charte** bij hem daarvan **gemaect**”.²¹ Betreft deze betaling deze kaart? Van Dulmenhorst kon toen nog geen rechtsgeldige metingen buiten Leiden verrichten. Dat mocht men alleen doen als “gesworen lantmeter van **Rijnlant**” of in opdracht van de gewestelijke overheid. Eerst in 1593 legde hij de eed van landmeter af in handen van de dijkgraaf tijdens een bijeenkomst van de hoogheemraden. In zijn verzoek, dat hij een jaar eerder aan het college daartoe richtte, valt te lezen dat hij al verscheidene metingen in Rijnland gedaan had o.a. van de kloosters buiten **Leiden**.²²

afb. 2. Kaart van de tuinen aan de weg naar Zoeterwoude (Herenstraat). Tekening Salomon van Dulmenhorst, ca. 1590, aangevuld 1596. Coll. Gem. Archief Leiden.

afb. 3. Detail uit de kaart van de tuinen aan de weg naar Zoeterwoude.

De dagvaarding van de burgemeesters

Hiervoor hebben we gelezen dat de burgemeesters Jan Gerijtsz. Slobbe wegens zijn schuld aan de stad gegijzeld hadden. Toen de bode met de roede Claes Adriaensz. op 26 juli 1589 bij Jan Slobbe wilde informeren naar zijn bereidheid tot betalen, trof hij hem niet meer in de herberg aan. De vogel was gevlogen (naar Zoeterwoude?). Als levensteken ontvingen de burgemeesters op 27 juli uit zijn naam een dagvaarding om op 5 augustus te verschijnen in de vierschaar van de hoogheemraden. In zijn dagvaarding beklagde hij zich over de wijze waarop de burgemeesters de kosten van de palissade verdeeld hadden. De vierschaar van het hoogheemraadschap was de juiste rechtbank om hierover te beslissen. In hun vergunning voor de nieuwe hoefslag en de palissade hadden de hoogheemraden immers uitdrukkelijk bepaald, dat zij de jurisdictie over de hoefslag zouden hebben.

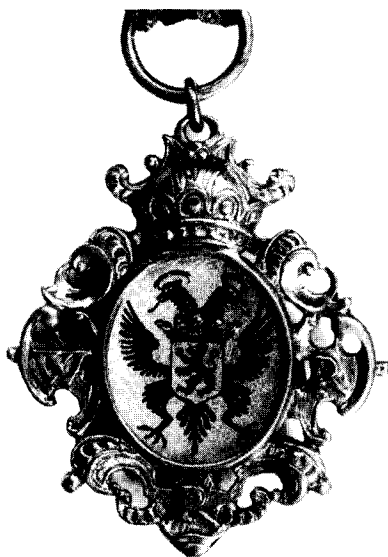
De groentekweker Jan Slobbe was wel een bijzonder man, dat hij als gewone burger zoiets stoutmoedigs tegen de hoge heren durfde te ondernemen. (Jan van Hout beschreef hem als “een crygelen, quastigen vent als men in zeven coninckrijcken zouden hebben **connen** vinden, wiens **hals**-staricheyt **ende** obstinaedicheyt zo exorbitant es geweest, dat het hem zijn zinnen **gecost** heeft”). Maar het idee om een rechtszaak te beginnen tegen

de burgemeesters zal wel uit de koker van Dirk van Egmond gekomen zijn. Deze was sedert juni 1588 werkzaam als secretaris van de hoogheemraden. Zoals we gezien hebben, was hij uit hoofde van zijn voorgaande loopbaan als provisioneel schout van Zoeterwoude maar al te zeer betrokken geweest bij de problemen rond het voetpad. Het gaf hem een mooie kans zijn gram te halen.

Uit het Gerechtsdagboek en uit de getuigenverhoren, die naar aanleiding van deze dagvaarding afgenomen zijn, weten we precies wat er op 27 juli gebeurde. Jan Maes, nog geen jaar als heemraadsbode aangesteld, werd die morgen door Dirk van Egmond gelast de dagvaarding aan de burgemeesters te betekenen. Jan Maes heeft nog getracht een andere heemraadsbode deze lastige opdracht te laten uitvoeren, maar hij kon in het Gemeenlandshuis niemand vinden. Hij toog naar het huis van Willem Jansz. van Heemskerck, de “eerste” burgemeester. Deze antwoordde hem dat de dagvaarding hem niet persoonlijk betrof, maar het gehele college van burgemeesters en dat Jan Maes de dagvaardiging derhalve moest betekenen in de vergadering van de burgemeesters. Die zou die morgen om tien uur beginnen. Op het stadhuis werd vervolgens alles in gereedheid gebracht om Jan Maes te ontvangen. De burgemeesters ontboden de substituut-schout Jan van Loenresloot²³, die toevallig in de buurt van het stadhuis voor het huis van Willem de Milde zat. Toen Jan Maes zijn aanzegging in de burgemeesterskamer gedaan had, werd hij in hechtenis genomen. De burgemeesters beschuldigden hem dat hij zijn functie onrechtmatig uitoefend had: de hoogheemraden hadden binnen Leiden geen jurisdictie en hij had ten behoeve van een burger van Leiden binnen de muren van de stad een aanzegging gedaan. Dat recht kwam alleen de boden van de stad Leiden toe. Volgens de burgemeesters mochten de heemraadsboden de Leidse burgers niet lastig vallen binnen Leiden. Jan Maes werd afgevoerd naar het Gravesteen en opgesloten op een grote zolder “de Riddercamer” genaamd, waar **degenen** “die om **civile** schulden geapprehendeert **sijn**” geborgen werden.

Uiteraard protesteerden de hoogheemraden tegen deze behandeling van hun gerechtsbode en tegen deze belemmering van de uitoefening van hun jurisdictie binnen Leiden. Zij bestreden de opvatting van de burgemeesters dat de heemraadsboden binnen Leiden slechts met medewerking van een stadsbode Leidse burgers mochten dagvaarden en boeten incasseren. Zij dienden een rekest in bij de Hoge Raad met het verzoek een oordeel te vellen over dit meningsverschil. De Hoge Raad belastte zijn raadsheer Johan van Banchem met het onderzoek van deze zaak. Hij hoorde vertegenwoordigers van de beide bestuurscolleges en ook nog vele anderen.

Op 30 december 1589 stelde de Hoge Raad de hoogheemraden in het

afb. 4. Bodebus van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 163 7. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.

gelijk; voor zover het waterschapszaken betrof hadden zij ook binnen Leiden jurisdictie.²⁴

De afloop van de zaak Slobbe

Gezien het voorgaande was het vanzelfsprekend dat de burgemeesters niet verschenen op de zitting van de vierschaar van hoogheemraden van 5 augustus. Zij werden bij verstek veroordeeld om hun vordering op Jan Slobbe wegens de palissade door te halen en tevens tot kosten van het geding.²⁵ De **hoogheem**raden stelden de warmoesman dus in het gelijk. De burgemeesters trokken zich niets aan van de uitspraak van de hoogheemraden; zij bleven Jan Slobbe achtervolgen met hun vordering. Voortvluchtig als hij was, is de zaak hem tenslotte boven het hoofd gegroeid. Jan van Hout tekende aan dat hij stierf in het **dolhuis**.

Zijn vrouw Aeltgen Comelisd. kreeg het beheer over de boedel. Zij vroeg tevergeefs kwijschelding van de aanslag voor de **palissade**.²⁶ Er werd beslag gelegd op het huis aan de Vliet, maar tot tweemaal toe stelde het Gerecht de openbare verkoping uit. Toen tenslotte op 20 januari 1592 de veiling van het huis in de vierschaar van Leiden begonnen was, verscheen Dirk van Egmond daar plotseling. Hij beloofde de vordering op de weduwe van Jan Slobbe van 38 pond 7 stuiver 15 penning te voldoen. Ook

voor hem was dit een groot bedrag: zijn jaarwedde als secretaris van Rijnland bedroeg 25 pond! Wat Dirk van Egmond tot deze daad heeft bewogen, is onbekend; het geheim daarvan nam hij mee in zijn graf.

Met deze onverwachte wending kwam de zaak Slobbe tot een eind. Het is merkwaardig dat Jan van Hout deze afloop niet in zijn persoonlijke notities heeft vermeld. Zou hij het niet geweten hebben?

De achtergronden van de ruzie

Niet alleen om dit zandpad maar ook om tal van andere futiliteiten rezen vanaf 1588 vele geschillen tussen het stadsbestuur van Leiden en het college van het hoogheemraadschap van Rijnland. Het wegvallen van het centrale gezag, dat de bevoegdheden van beide bestuursorganen nog niet voldoende omschreven had, was daarvan een oorzaak. Maar de reden dat de geschillen zodanig hoog opliepen, dat herhaaldelijk een rechterlijke uitspraak de gemoederen tot bedaren moest brengen, moeten we zoeken bij de personen uit de beide colleges, die er niet toe konden komen de problemen in der minne te schikken.

Op 20 mei 1588 stierf Jan van Brouhoven. Hij had als **secretaris/rentmeester** van Rijnland gedurende bijna vijftig jaar een grote invloed op de hoogheemraadszaken gehad. Hij was tevens lid van de vroedschap en gedurende vele jaren burgemeester. Hij nam als zodanig een sleutelpositie in tussen de stad en het hoogheemraadschap. Zijn zoon Foy, die tot dan toe de dubbelfunctie schout van Leiden en dijkgraaf en baljuw van Rijnland had bekleed, volgde hem als rentmeester op. Hij zat weliswaar ook in de vroedschap maar verscheen zelden op vergaderingen. Prins Maurits benoemde Pieter van der Does, die slaande ruzie met stadssecretaris Jan van Hout had gehad, in de opengevallen dubbelfunctie van schout en dijkgraaf/baljuw. Tot groot ongenoegen van het stadsbestuur vervulde hij zijn plichten als schout nauwelijks. Hij moest namelijk als officier in het leger en de marine opkomen voor het **landsbelang**.²⁷

In tegenstelling tot het stadsbestuur kwamen de zeven hoogheemraden²⁸ slechts enkele dagen per jaar in vergadering bijeen. Eén van hen kreeg de opdracht gedurende een bepaalde periode de lopende zaken af te doen. Uit de rekeningen blijkt dat de hoogheemraden deze taak vanaf 1588 vaak oplegden aan Paulus Buys. Ook in aantekeningen over de presentie op bijeenkomsten staat hij haast altijd als aanwezig vermeld. Door zijn grote

afb. 5. Binnenplaats van het Gemenelandshuis aan de Breestraat. In het midden het "ijzeren kantoor" dat tijdens deze ruzie al stond. Foto 1978. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.

kundigheid en door zijn bijna voortdurende aanwezigheid moet zijn inbreng in het college van hoogheemraden belangrijk geweest zijn. Tot 1572 was hij pensionaris van Leiden geweest, maar toen hij in januari 1573 naar Den Haag vertrok om daar het ambt van landsadvokaat te bekleden, was zijn verhouding met het stadsbestuur bekoeld.

Waarschijnlijk werd Dirk van Egmond op instigatie van Buys in 1588 tot secretaris van het hoogheemraadschap benoemd. Omdat hij het durfde opnemen tegen de gezeten burgers van Leiden? Zij hadden hem gekrenkt in zijn gezag als schout van Zoeterwoude, toen zij niet verschenen bij de schouwen en later door het teruggeisen van de boeten. Hoe deze burgers en de vroedschap over hem dachten, is uit de ruzie om het voetpad gebleken. Daarenboven waren Jan van Hout en Dirk van Egmond wederzijds verwikkeld in processen wegens belediging.

Dat deze slechte persoonlijke betrekkingen inderdaad een minnelijke schikking over de geschilpunten tussen de stad Leiden en het hoogheemraadschap van Rijnland onmogelijk maakten, wordt bevestigd door een uitlating van Johan van Banchem. In 1591 tijdens een bruiloftsmaal liet hij zich ontvallen dat “meester Pauls Buys was instigateur van ‘t beleyt ende tegenstant van de saecken ende processen” tegen Leiden.” Hij kon het weten; hij was de rechter die het onderzoek van de geschillen leidde.

NOTEN

1. Of dit rechterlijk orgaan uit dezelfde personen bestond als het college van schout en schepen is niet na te gaan. Het staat niet vast in hoeverre dorpsambachten en **waterschapsambachten** samenvielen. De rekeningen waren in ieder geval strikt gescheiden; daarop zag het hoogheemraadschap van Rijnland nauwkeurig toe. Gezien het lage ontwikkelingspeil in de dorpen zal de schout voor de samenstelling van de diverse colleges vaak een beroep op dezelfde personen hebben moeten doen.

Men gebruikte in de 16de eeuw nog de term “**kroos**”**heemraden** (van het ambacht) ter onderscheiding van de (**hoog**)**heemraden** van Rijnland.

2. Oud Archief Rijnland (verder te citeren als **OAR**) nr. 8690. Keur dd. 4 april 1531. Dit is merkwaardig; het ambachtsbestuur van Zoeterwoude had geen zeggenschap over de singel. Het rechtsgebied van de stad Leiden liep tot de helft van de sloot om de singel heen. Waarschijnlijk kende het stadsbestuur de inhoud van deze keur niet, anders had het wel geïntereesseerd zoals in 1589.

3. In 1542 waren daar al 54 percelen als tuin ingericht, zoals we kunnen lezen in het procesverbaal van de meting door Pieter **Sluyter** van februari **t/m** oktober 1542 in Zoeterwoude gedaan (**OAR** nr. 8640 fol. 7 **Ivo t/m 73vo**). Ze besloegen een areaal van 3808 roeden (= **5,4** ha). Dat zijn veertien tuinen meer dan in 1531. Of alle 54 eigenaars verplicht waren het voetpad te onderhouden, is niet na te gaan. Uit 1542 is geen hoefslaglijst bewaard. Zie voor de meting van 1542: M.H.V. van Amstel-Horák, “De Morgenboeken van Rijnland”, *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 150 • 178.

4. Gemeente Archief Leiden (verder te citeren als **GAL**) Secretariearchief (SA) **I** nr. 389 **Afleveringsboek** C fol. **77vo**, 94 en **100vo**.

5. Zie n. 3.

6. **OAR** nr. 8640. Morgenboek 1584 fol. 94vo e.v.
 7. **OAR** nr. 8671. Procesverbaal van de meting fol. 17vo t/m 23vo.
 8. **OAR** nr. 8689. Hoefslaglijst vastgesteld op 10 november 1586.
 9. **OAR** nr. 220 fol. 31vo. 1 april 1581. Keur inhoudende gebod te verschijnen op een schouw om de aan- en afgang van zijn werk te wijzen, op een boete van 20 stuiver.
 10. Deze en vele volgende gegevens zijn ontleend aan: GAL Archief van de Heerlijkheden nr. 452 en SA II nr. 40 oud/nr. 5438 nieuw: Aantekeningen van Jan van Hout omtrent geschillen met het Gerecht van Zoeterwoude. Citaten van Jan van Hout zijn alle uit dit stuk.
 11. Het dagloon van een **timmermansknecht** was toen 5 stuiver. **OAR** 535 1. Rekening palissade dd. 3 juni 1589.
 12. Volgens het dijkrecht mocht een schout – ongeacht een beroep tegen een vonnis – pandbeslag doen voor de opgelegde boete en de reparatiekosten. Een logische regel: bij dreigende dijkdoorbraak wegens achterstallig onderhoud kon niet gewacht worden op de uitslag van het proces, maar moest de schout het werk aanbesteden.
 13. **OAR** nr. 517 fol. 19vo, nr. 519 fol. 28.
 14. De hoogheemraden mochten pas een omslag over de landen opleggen, nadat het Hof van Holland de rekening over het voorafgaande jaar goedgekeurd had. Voor dit “**afhoren**” van de rekening gingen enkele hoogheemraden, de rentmeester en een afvaardiging van de hoofdingelanden van Rijnland in mei naar Den Haag. Het stadsbestuur van Leiden – vanwege zijn beheer van gasthuizen en kloosters één van de voornaamste hoofdingelanden – vaardigde in 1588 Pieter Oem **Pietersz. van Offwegen** af naar deze vergadering. Hij was een van de bekeurden van het voetpad. Gaat het te ver om te suggereren, dat juist hij als afgevaardigde gekozen werd om deze zaak te “regelen”?
 15. Consent dd. 2 april 1588 in: **OAR** nr. 222 fol. 3 en GAL SA II nr. 9249 oud/45 nieuw Gerechtsdagboek A2 fol. 72. Dirk van Egmond schreef in de apostille op het verzoekschrift bij vergissing dat ook de weg onderhouden zou worden door Leiden. Daardoor ontstonden later moeilijkheden met het ambacht Zoeterwoude.
 16. **OAR** nr. 22. Register van **resolutiën** van dijkgraafen hoogheemraden en hoofdingelanden fol. 20vo, vergadering dd. 11 augustus 1590.
 17. **OAR** nr. 5350. Consent dd. 29 oktober 1588.
 18. gijzelen = een schuldenaar, krachtens rechterlijk vonnis, tot verhaal van schuld gevangen zetten (van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal).
 19. **OAR** nr. 5351 waaruit ook vele andere gegevens geput zijn. GAL SA II nr. 9249 oud/45 nieuw Gerechtsdagboek A2 fol. 200vo; nr. 638 oud/145 nieuw **Burgemeestersdagboek** A fol. 28vo.
 20. Zie de bijlage **voor** een transcriptie van de namen van de eigenaars.
 21. GAL SA II nr. 2961 oud/7462 nieuw **Tresoriers** rekening 1590 fol. 462.
 22. **OAR** nr. 200 fol. 94vo/95 dd. 4 januari en 9 februari 1593, fol. 89 dd. 2 januari 1592.
 23. Volgens de verklaring van Jan Maes was de eigenlijke schout Pieter van der Does niet thuis. Waarschijnlijk hebben de burgemeesters niet eens overwogen Pieter van der Does te ontbieden. Hij was behalve schout ook dijkgraaf (en baljuw) van Rijnland en zou zeker niet bereid geweest zijn zijn eigen heemraadsbode gevangen te nemen.
 24. Het vonnis is opgenomen in: Simon van Leeuwen, *Handvesten ende privilegiën van den lande van Rijnland met den gevolge van dien* (Leiden 1667) 634.
 25. **OAR** nr. 519. **Dingboek** 1588-1592 fol. 55vot/m 57vo.
 26. GAL SA II nr. 9250 oud/46 nieuw. Gerechtsdagboek B fol. 61vo, 178, 180vo en 273.
 27. Zie ook: H. Goudappel en F. **Snapper**, “Het Leidse Schoutambt”, Leids Jaarboekje 71 (1979) 31-58.
 28. In 1588 waren de volgende hoogheemraden in functie die uitgezonderd Johan van der Does – allen door Willem van Oranje waren benoemd: Johan van der Does, heer van Noordwijk (1571-1589), **Johan van Duvenvoorde en Woude, heer van Warmond** (1577-1610), **Gerard van Poelgeest** (1577-1614), Paulus Buys (1577-1594), Pieter de Kies (1577-1597), Aelbrecht van Raephorst (1578-1593), Nicolaes Ruychaver (1581-1605).
- Toen Johan van der Does op zijn verzoek in 1589 van zijn functie ontheven werd, benoemde

prins Maurits Amelis van der Bouchorst in zijn plaats (1589-1593).

29. OAR nr. 179. Briefwisseling tussen het college van Rijnland en Johan van Banchem resp. 17 en 19 augustus 1591.

BIJLAGE

Transcriptie van de namen van de eigenaars van de tuinen buiten de **Koepoort** zoals zij geschreven zijn op de kaart met inventarisnummer 160 1 - 2 met vermelding van de oppervlakte in roede.

Verclaringe van letteren in dezen **gestelt**

A	Aernt Jan Aerntsz.	30		
B	Mr Lourys Sachariasz.	33		
C	Vreryc Aertsz. Wagenheer	48		
D	Zeger Huygenz.	27		
E	Jan Willemsz. Cramer	33		
F	Comelis Willemsz. botercoper	33		
G	Jan Aelbertsz.	19		
H	Geertgen Damen	37		
I	Jan Dirxz. brouwer	42		
K	Geryt de Man Aerntsz.	48		
L	Jacques Walraven	54		
M	Pieter Oom Pietersz.	37		
N	Geryt Egbertsz. erfgenamen	37		
O	Joost Adriaensz. lepelmakers erfgenamen	24		
P	Tonis Wamaersz.	42		
Q	Joost van Zonnevelt Maertsz.	47		
R	Pieter Jansz. in de Kelder	53		
S	Claes Jansz. Knotters kinderen	103		
T	Haesgen Dirc Steenendr.	85		
V	Jan Cornelisz. in den Otter	42		
W	Lourys Huygenz. Gael	37		
X	Willem Cornelisz. schoemaker	41	Vergrotinge	
Y	Claes Willemsz. van Warmont	112	Y	42 154
		42		
Z	Ysbrant Dirxz. Visscher	73	Z	30 103
		30		
Aa	Laurens Andriesz. van Zwaenswyc	45 36	Aa	13 58
		13		
Bb	Cornelis Claes Lambrechtsz.	91	Bb	22 113
		2		
N c c	Jan Gerytsz. Slobbe	85		
D d	Willem Huygenz.	53		107
E e	Ermtgen Willemsdr.	51		
N F f	Jan Gerytsz. Slobbe	-		
G g	Maerten Willeboortsz.	68		

Hh	Pieter Jan Broersz.	90	
Ii	Henric Egbertsz.	74	
Kk	Adriaen Dirxz. Tellepeper	35	
Ll	Dirc Jansz. potvercoper	25	
Mm	Jasper van Banchem	45	
Nn	Dirc van Egmont	58	
O o	Jan Jansz. van Baersdorp	66	
N pp	Jan Gerytsz. Slobbe	50	
Qq	Claes Quyrynsz. Quartelaer	40	
N Rr	Jan Gerytsz. Slobbe	100	
SS	Franchois Le Bleu	40	
Tt	Cornelis Adriaensz. bode	27	
Vv	Jan Gerytsz. Slobbe	174	
		belopende tesamen	2357 roede
			9
			2348

2e contribuanten begonst anno 1593

Ba	Aertn Jansz. coster	376	
Ca	Tymen van der Graff	96	
Da	Willem Govertsz.	96	
Ea	Aelbert Gerytsz. van Hogeveen	96	
Fa	Huych van Nes	96	
Na	Reyer Jansz. bleycker	376	
		belopende	1136 roede

3e contribuanten begonst anno 1596

Oa	Matys Harmansz. van Cre(enenburch?)	58	
Pa	Jan Gerytsz. van Duvelant	22	
Ga	Jan Comelisz. in den Otter	138	
Ha	Willem Adriaen Claessen	100	
Ia	de wedue van Adriaen Pietersz. bouman	100	
Ka	Mouryn Jaspersz.	100	
La	Reyer Jansz. bouman	100	
Ma	Claes Cornelisz. van der Maes	200	
		belopende	796 roede
			22
			818

nieu tuynen gemaect aen oostzijde van de **wech**

Qa	Aemt Jansz. coster	100
Ra	Daniel Heymansz.	50

Sa	Pieter Lofrys	50
Ta	Tonis Symonsz. warmoesier	100
Va	Wouther Korszen	50
Wa	Frans Janssen	50
Xa	Aelbert Gerytsz. Caerdeman	50
Ya	Pieter Lofrys	150
Za	Tonis Symonsz.	50
Ab	Crijn Bartelmeesz.	50
Cb	Cornelis Immetgen	50
Db	Jan Huybertsz.	50
Eb	Jan Pietersz.	50
Fb	Aernt Gijsels	50
Gb	de brouwer in de Spae	50
Hb	Pieter Rollaen (?)	50
Ib	Jacop Reyersz. spelmaecker	50
Kb	Tonis Dircxz.	50
Lb	Franchois de backer	100
Nb	Crijn Bartelmeesz.	50
Ob	Pieter Cornelisz. warmoesier	100
Qb	Andries Appelman	50
Rb	Mr Louris Sachariasz.	50
Sb	Quyryn Jansz.	50

HET IS GOUD WAT ER BLINKT!

Een bijdrage tot de geschiedenis van het
Katwijkse klederdrachtsieraad

door

J.P. van Brake1

Eerder' is beschreven, hoe in onze contreien vooral door Leidse goudsmeden oorijzers en bijpassende sieraden werden vervaardigd, welke niet alleen door Rijnlandse boerinnen, maar ook door vissers- en **burgervrouwen** van Katwijk zijn gedragen. Hierna zal worden vermeld waar in zowel het zee- als het binnendorp deze kunstprodukten terecht zijn gekomen, waarbij evenals in het eerste artikel de klemtoon valt op de 19de eeuw. Voor het vinden van bewijzen is op ruime schaal gebruik gemaakt van het notariële archief (boedelinventarissen).

Ontwikkelingen in de 78de eeuw

Uit het feit, dat E. **Maaskamp** al in 1807 een Katwijkse burgervrouw in vol ornaat afbeeldt en er een fraaie beschrijving aan toevoegt', mag worden geconcludeerd, dat de ontwikkeling tot een dergelijke bijzondere uitmonstering toch al vroeg moet zijn aangevangen. De eerste opzet stamt dan ook stellig uit de tweede helft van de 17de eeuw, toen de term "**hoofdijsertgen**" al werd gebruikt. Aanvankelijk werd een gebogen ijzeren strip gebruikt om de na 1650 in zwang gekomen muts op het hoofd te klemmen, maar dit "**oorijzer**" werd geleidelijk aan breder en ook in goud of zilver uitgevoerd. Voor de uiteinden, die vroeger tegen de wangen hebben **aange**rust, koos men eerst voor knopjes, die zich tot een sieraad ontwikkelden, met als latere vorm de zgn. **token** of boeken. Een tussenvorm is geweest een haakvormig uiteinde, waaraan men bellen of parels hing, hetgeen naast de boeken nog enige tijd stand hield.

Die term "**boeken**" is al tamelijk oud, want als de voogden van Maartie Bastiaansd. Vooijs in 1740 rekening en verantwoording afleggen over hun zorg voor deze redersdochter die toen pas getrouwd was, delen ze mee hun pupil in 1739 een oorijzer met gouden boeken, parelspleiden en mutsen te hebben gegeven."

Vier jaar later vinden we in de boedelinventaris van de Katwijk-Zeese

scheepmaker Gijsbert Maartensz. van Duijnen⁴ een gouden ijzer met bellen en ook een zilveren beugel, maar bij deze vroegste vermeldingen blijft het dan voorlopig.

Omstreeks het laatste kwart van de 18de eeuw worden de vermeldingen van sieraden talrijker, althans bij de burgerstand. Opmerkelijk is wel, dat een gezeten boerenfamilie als Van der Gugten (afstammend van een 17de eeuwse schout) omstreeks 1760 geen klederdrachtsieraden bezit, evenmin als het scheepmakersgeslacht De Best (van Leidse oorsprong) uit Katwijk aan Zee. Frappant is dan ook het bezit van een zilveren ijzer met gouden boeken, in 1762 vermeld bij Aafie Klaasdr. Buijs, wier man Huig Teunisz. Vooijs schipper van een vissersschuit was.⁵ Zij is de eerste met een “kap” uit die stand. In 1770 kondigt zich bij Neeltie Spaanderman, weduwe van een koopvaardijshipper, al enige verrijking aan, want behalve een zilveren ijzer met gouden boeken bezit ze ook een bloedkoralen ketting met gouden dop” (later “boot” genoemd, als de dopsluiting groter wordt). Maar groter rijkdom toont toch twee jaar later Hilletie Maartensd. Verdoes, weduwe van een boer in het zeedorp, die haar nichtje en naamgenoot o.a. een gouden hoofdijzer, met de daaraan hangende bellen en paarden **legateert**.⁷

Merkwaardig is, dat de vroegste vermelding van de later voor de burgerdracht zo karakteristieke voorhoofdsnaalden, ook door **Maaskamp** getekend, niet bij die stand moet worden gezocht, maar in 1774 bij Marijtje Jansdr. Krijgman, weduwe van de vissersstuurman Pieter de Vreugd. Boven haar vele sitsen jakken en gebloemde rokken tooide ze zich met een gouden ijzer en 2 dito naalden, terwijl ook het bloedkoraal niet **ontbrak**.⁸

Pas na de ook voor de Katwijken arme Franse tijd komen voorhoofdsnaalden meer en meer in zwang, maar dan uitsluitend bij de meer **gegoeden**. Bij de vissersstand wordt het regel dat de jonge vrouwen bij het afleggen van de geloofsbelijdenis voor het eerst een kap dragen en dat heeft inderdaad bij de Leidse goudsmiden omstreeks Pasen een hausse veroorzaakt.

De voorhoofdsnaald

De uitsluitend als versiering bedoelde naalden worden in de inventarissen vrijwel steeds als stel aangetroffen, maar toch moet ook in Katwijk de ene grote naald zijn gedragen, welke men b.v. ook in Zeeland en de Zaanstreek aantrof. Want de in 1815 overleden Jannetie Varkevisser, vrouw van de Katwijk-Zeese koopman Maarten Kulk, bezat bij haar gouden ijzer een dito naald, “wegende acht en drie vierde Engels”, waarmee duidelijk een apart exemplaar is **bedoeld**.⁹

En zoals aan de Zaan naast zijnaalden bovendien een voomaald werd

gedragen, zo moet het ook geweest zijn bij de vrouw van de van oorsprong Katwijkse koopman Willem Dorrepaal (compagnon van Reyn **Varkevisser**), die “**Adegeest**” te Voorschoten bewoonde. Want zij droeg naast een gouden ijzer en gouden naalden ook een juwelen voornaald, in 1826 op liefst *f* 300,- gewaardeerd!”

Met de laatste vergelijkbaar is wellicht de “gouden hoofdnaald met juwelen stenen”, gewaardeerd op *f* 200,- en aangetroffen in de boedel van een andere **Jannetje** Varkevisser, in 1833 weduwe van de **reder-scheepmaker** Willem Taat geworden.” Ook zij had bovendien nog zijnaalden en diverse gouden halsketens, waarvan er misschien wel één hing om het eveneens aanwezige borstbeeld van Prins Willem V. Na de dood van de wed. Taat keert in haar inventaris van 1859 die mooie voorhoofdstooi nog eens terug als “diamanten hoofdnaald”, ondanks een nauwelijks opgetreden inflatie op *f* 330,- geschat.¹² Hoewel die ene voorhoofdsnaald nog enkele malen in een inventaris uit de eerste helft van de 19de eeuw opduikt en zelfs in 1877 een “**karkan**”¹³ mogelijk dezelfde betekenis heeft, domineren bij de Katwijkse burgeressen toch de twee zijnaalden, hoewel ook een “kaal” ijzer vaak voorkwam, hetgeen uiteraard met de welstand van betrokkenen samenhang.

Compleet of incompleet

Uit de onderzochte boedelinventarissen in het tijdvak 1811-1902 kan worden opgemaakt, dat de complete hoofdtooi bepaald niet algemeen was, want bij 100 gouden ijzers behoorden slechts 53 stel zijnaalden. Vinden we het goud vooral bij de boeren en de kapiteins, de totale uitmonstering is toch het best te zien bij de middenstand. Natuurlijk droegen niet alle bakkers-, slaggers- of schoenmakersvrouwen ook zijnaalden, zelfs niet de meer gegoeden. Want afgaande op de 19 middenstanders, in 1845 aangeslagen in de eerste 5 klassen van de Hoofdelijke Omslag, zijn er in het beschouwde tijdvak zeker circa 50 “betere” middenstanders geweest, van wier vrouwen er dan maar een kwart in vol ornaat heeft gelopen. De overigen hebben dan een zilveren beugel gedragen of... niets.

Van de gevonden 100 gouden hoofdijsers waren er 69 in het zeedorp en 31 te Katwijk aan den Rijn, waar de hoofdtooi verhoudingsgewijs sterker aanwezig was. Want in de periode 1811-1902 was het gemiddelde aantal inwoners resp. 4.660 en 1.290, wat betekent dat er op elk gouden ijzer aan Zee anderhalf in het binnendorp was.

Ook bij de in het zeedorp toch sterk dominerende stand van koopvaardijkapiteins was de hoofdtooi der vrouwen vaak incompleet. Tot het beschouwde tijdvak behoren ca. 115 geregistreerde Katwijkse **gezagvoer-**

*afb. 1. Jacoba Spaanderman-Van der Plas (1827-1886), echtgenote van een kapitein van de koopvaardij, in **Katwijkse** klederdracht. Foto ca. 1880. De boeken liggen naar oud model nog ter hoogte van de wangen.*

ders (ter vergelijking: in de eerste 5 klassen van de Hoofdelijke Omslag van 1845 vinden we 26 kapiteins), maar afgaande op de notariële gegevens kunnen we stellen dat maar 20 procent van hun vrouwen over een gouden ijzer beschikte. Inderdaad noemen de inventarissen wel eens een zilveren exemplaar, maar harde conclusies vallen hier niet te trekken, want juist de kapiteins regelden hun notariële zaken nogal eens elders (bijv. in Rotterdam). Ruim aanwezig moet het goud zijn geweest bij de beter gesitueerde boeren, meest in het binnendorp, met een percentage gouden ijzers, dat stellig op ca. 70 lag. De vooral aan zee wonende kleinere boeren, die hun bedrijf combineerden met een “voermanderij”, konden hun vrouwen niet meer dan een zilveren beugel bieden.

Naarmate de eeuw vorderde was er soms al geen sprake meer van volledig of niet. Toen de molenaarsvrouw Clasina Kop, echtgenote van Joannes van Rhijn, in 1847 trouwde, had ze bij haar lange Rinlandse muts alle gouden luister die er maar was, maar in haar inventaris van 1878 ontbreekt daarvan elk **spoor...**¹⁴ Foto's uit de jaren 1880-1900 bevestigen dat de dames uit de burgerstand van de Katwijken hun kap gingen verruilen voor de simpele haardracht, zij het zonder “permanentje”. De vissersvrouwen hebben hun karakteristieke dracht veel langer volgehouden. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog zag **het's** zondags in de kerk nog wit van de mutsen, maar spoedig daarna was het vrijwel gedaan.

*afb. 2. Een onbekende vrouw uit Katwijk-Binnen in de Rijnlandse dracht. Omstreeks 1900 is het hoofdijzer wat gekanteld en bevinden de boeken zich boven de ogen. Tot de uitmonstering behoren o.a. cantille-kapspelden (te Katwijk aan Zee **altijd parelspelden**) en juwelen aan de boeken.*

De verdere entourage

Terloops werden al halskettingen als aanvullend sieraad genoemd, met als meest sprekend element die in bloedkoraal. Maar in het gehele beschouwde tijdvak zijn wel drie soorten kettingen gedragen, de korallen vooral tot 1860 en de geheel gouden regelmatig over de periode verdeeld. Uit foto's kan worden opgemaakt, dat de granaten kettingen na 1880 gingen domineren, maar reeds in 1816, bij **Geertje** Krijgsman (vrouw van **oud-schoolmeester** Dirk Taat) vinden we de granaat. In de gehele uitmonstering kan de ketting niet los van het oorijzer worden gezien, hetgeen ook door het onderzoek wordt bevestigd: bij 100 oorijzers behoorden 97 kettingen, van diverse makelij.

Van boekenhangers kennen we uit foto's enkele fraaie voorbeelden, meer dan het notarieel archief doet vermoeden. Want een aantal van zeven is stellig veel minder dan de werkelijkheid, zeker als we de Rijnlandse dracht uit het binnendorp in zijn waarde laten. Daar bleven de hangers wel het langst gangbaar bij het R.K. volksdeel, waar de vrouwen zich ook tooiden met een plaat of "stiftje" op het voorhoofd en een lange ketting met gouden kruis droegen. Eén tegenstelling met al dat fraais komen we bij de notaris tegen: een akte uit 1863 vermeldt koperen boeken bij een zilveren ijzer, wat niet bepaald op welstand wijst. Het werd dan ook maar opf 5,- **gewaardeerd**...¹⁵

Het bovenstaande brengt ons op de prijzen, voor de oorijzers in de akten vermeld. Deze lopen in de periode van bijna een eeuw niet sterk uiteen, als het om ijzers van gelijk gewicht en gehalte gaat. Een geheel gouden ijzer van eerste gehalte werd gemiddeld op *f* 116,50 gewaardeerd, met *f* 98,- voor lager gehalte. Natuurlijk was het gewicht bepalend en dan kon de waarde wel tot *f* 200,- oplopen. Omgekeerd kwam een gouden ijzer niet **onder** *f* 60,-. De normale gouden naalden werden met *f* 9,- tot *f* 3 1,- maar laag gewaardeerd. Hier geldt ongetwijfeld, dat de notaris ruimschoots schatte onder de prijs, die de goudsmid ooit had gerekend.

Een zilveren hoofdijsen werd beduidend lager gewaardeerd, maar het kon nogal uiteenlopen, wat met twee voorbeelden uit de aannemerswereld wordt geïllustreerd, beide uit 1850. **Geertje** Guyt, weduwe van de timmerman Johannes Verloop uit het zeedorp, bekend om haar huizenbezit, had toch maar één zilveren beugel met gouden boeken, echter wel van “grote keur”, zodat de waardering *f* 30,- was.¹⁶ Haar lotgenote Barbara Elisabeth Heyner, overleden echtgenote van de timmerman Cornelis de Best had maar een ijzer van *f* 16,-, maar daar stond tegenover, dat ze twee gouden “haarnaalden” bezat, voorbeeld van de toepassing van mensenhaar (vaak van geliefde overledenen) bij sieraden, in Katwijk het meest bij ringen en **oorbellen**.¹⁷ Ook de “toertjes” van haar, terzijde van het voorhoofd gedragen, zijn lange tijd een kenmerkend deel van de hoofddracht geweest.

De Katwijkers en hun echtgenoten, alsmede de Rijnlanders in de regio, zijn ongetwijfeld voor hun sieraden op de stad Leiden georiënteerd geweest. Raadplegen we de lijst van Nederlandse goud- en zilverwerkers na de Franse tijd, dan vinden we daarin meer dan 70 Leidse ambachtslieden, van wie een aantal als “modern” mag worden bestempeld. Blijven over ongeveer 55 goudsmeden, die zich zeker niet alle op het vervaardigen van oorijzers c.a. hebben toegelegd. Uit een onderzoek van de ons bekende gouden hoofdijsen springen dan ook maar enkele figuren naar voren, die als de voornaamste vervaardigers moeten worden aangemerkt, t.w.:

1. J.P. Driessen, Rapenburg 4 **werkz.** 184 1- 1873 merk IPD4
2. J.P.J. Driessen, Rapenburg 110 1873-1924 merk PD6
3. J. van Kampenhout, Haarl. str. 1875-1911 merk JVK
4. J.H. Maartense, Nieuwe Rijn 7 1868-1899 merk HM
5. J.P. Ringeling, Langebrug 4 1812-1868 merk R+ zwaan
6. J.H. v. Rossum du Chattel, Haarl.str. 1875-1881 merk VRD

afb. 3. Adriana Pietersdr. van Dijk (1836-1900), echtgenote van de Katwijkse reder Dirk Meerburg. Bij de uitmonstering van deze kapiteinsdochter lette men vooral op de bellen aan de boeken en de voorhoofdsnaalden. Schilderij door A.H. van der Tak, 7858.

Talrijk zijn in de vaderlandse kunst de voorbeelden van het bij **damespor-** tretten van de 17de en 18de eeuw tot in de details weergeven van het hoofd-, hals- en armsieraad, maar van uitbeeldingen van de Rijnlandse dracht in de 19de eeuw is, voor zover bekend, nauwelijks sprake.

Toch is er een Leidse kunstenaar geweest, die laatstgenoemd onderwerp koos en van wie enkele jaren geleden in de regio in totaal ongeveer 15 portretten (meest in de pasteltechniek) werden opgespoord. Dat geschiedde met name te Rijnsburg en Katwijk, maar ongetwijfeld moet ook in de Sleutelstad nog veel verborgen zijn.

We doelen hier op Adrianus Hendrikus van der Tak, de maker van vier, zich in de molen “De Valk” bevindende, portretten. Op het eind van zijn leven ging voor de heer Willem van Rhijn (overleden 19 januari 1964), de laatste molenaar aldaar, een grote wens in vervulling: bij twee al in de molen hangende portretten uit zijn geslacht konden, dank zij een bruikleen van de gemeente Katwijk, de pendants worden gevoegd. Heden zijn ze er nog te bewonderen, die pastels van Joannes van Rhijn (molenaar op “De Gerechtigheid” te Katwijk aan den Rijn) en zijn broer Adriaan, reder in het vissersdorp, met hun jonge vrouwen Clasina Kop en Kunegonda Meerburg. Alle portretten werden in 1858 gemaakt door Van der Tak, die in geen enkel lexicon wordt genoemd en in de documentatie van de RKD alleen het stempel “19de eeuw” meekrijgt.

Een onderzoek wees uit dat Adrianus Hendrikus van der Tak te Leiden werd geboren op 20 november 1816, als zoon van Gerardus Pieter van der Tak, kruidenier in de Steenstraat, en Comelia van der Meulen. Hoe hij zijn opleiding als kunstenaar kreeg is onbekend en de boeken van “*Ars Aemula Naturae*” zwijgen over hem, maar toen hij in 1858 de opdracht voor de “Van Rhijn-Meerburg” portretten kreeg was hij ongetwijfeld allang gerijpt.

Hoewel hij vrijgezel was heeft hij waarschijnlijk zelfstandig gewoond en uit de Leidse adresboeken blijkt een verblijf op Hooglandsche Kerkgracht 7, later Haarlemmerstraat 6 en tenslotte Nieuwsteeg 11, waar hij ook op 31 maart 1897 is overleden.

Uit bovengenoemde portretten en uit later opgespoord materiaal blijkt dat Van der Tak een zekere verwantschap met Katwijk heeft gehad en het is dan ook niet verwonderlijk, dat zijn testament passeerde voor de Katwijkse notaris.¹⁸ Hij werd toen (1866) **kunstschilder** te Leiden genoemd, zijn vader woonde als winkelier te Rijnsburg, waar hij ook opdrachten kreeg. Vier jaar later was onze schilder toeziend voogd over de kinderen van een **wink-** liersweduwe aan de Bruggestraat te Katwijk aan den Rijn, waarheen nog een paar maal de gang werd gemaakt om het testament te herzien.

Ook in de Katwijkse Burgerlijke Stand komt de naam van de schilder voor, als getuige bij het in 1860 gesloten huwelijk van zijn nicht Emmetje Wilhelmina van der Tak met de weduwnaar Jan Frederik Akkerboom, een uit Harlingen afkomstige Leidenaar, die nog in de slag bij Waterloo had gevochten. Beiden zijn door Van der Tak vereeuwigd in een stijl, waarin hij vrijwel onveranderd zichzelf bleef en volop recht deed aan het ornamentele, dat zijn modellen hem in hun sieraden boden. Als zodanig kan hij voor de Leidse regio in de 19de eeuw misschien wel uniek genoemd worden.

Conclusie

Als een ontwikkeling vanuit de 17de eeuw is er in de kustgemeente Katwijk en het aangrenzende Rijnland in de 19de eeuw een grote rijkdom aan bij de regionale klederdracht behorende sieraden geweest, zowel bij boeren-, vissers- en burgervrouwen. Dat wordt bevestigd door vele **boedelinventarissen** in notariële akten, waaruit echter geen harde conclusies mogen worden getrokken, zeker niet wat de aantallen betreft. Maar voor het verkrijgen van inzicht, in het bijzonder omtrent het voorkomen van de meer luxe hoofdtooi bij de Katwijkse burgerij-dames van de vorige eeuw, mogen de gegevens toch wel maatgevend worden geacht. Daarbij mag worden aangemerkt, dat het notariële archief in feite het enige is, dat voldoende materiaal kan leveren. Want de kasboeken van die brave Leidse goudsmeden, die al dat fraais hebben gemaakt, zijn allang verloren gegaan.

NOTEN

- 1.1. van den Bosch en **J.P.J.M. Driessen**, "Edelsmeedwerk in de 19e eeuw", *Leids Jaarboekje* 53 (1961) 150-152.
2. **A. Bicker Caarten**, "De klederdracht van een Katwijkse vrouw voor honderdvijftig jaar", *Katwijk's Volksleven* (1951).
3. Notarieel Archief Katwijk, nr. 5030, dd. 9-9-1740.
4. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5031, dd. 1-10-1744.
5. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5036, dd. 7-1-1762.
6. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5039, dd. 1-7-1770.
7. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5039, dd. 2-11-1772.
8. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5040, dd. 28-8-1774.
9. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5052, dd. 24-2-1820.
10. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5055, dd. 11-4-1826.
11. Not. **arch.** Katwijk, nr. 5061, dd. 30-9-1833.
12. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 17, dd. 5-12-1859.
13. G.A. Schipper-Van **Lottum**, "Sieraden nader bekeken aan de hand van advertenties uit de Amsterdamse Courant tussen de jaren 1672 en 1740", *Antiek* 18/9, blz. 437 e.v.
14. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 78, dd. 27-3-1878.
15. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 45, dd. 18-9-1863.
16. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 8, dd. 16-5-1850.
17. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 8, dd. 8-7-1850.
18. Not. **arch.** Katwijk na 1842, nr. 48, dd. 28-5-1866.

IMPORT IS VOORHOUT NIET VREEMD

De volkstelling van 1840

door

E. v.d. Hoeven

Voorhout: "Dit dorp is vruchtbaar - oud - vermaakelijk geleegen,
Vertoond aan 't staarend oog het niet van pracht en praal.
Ja 'dOudheidminnaar vindt hier 'dafgebrokte ruinen
Van 't huis te Boekenburg- en 't lusthof Bergendaal."

Aldus schreef L. van Ollefen in zijn Stad- en Dorpsbeschrijver in 1799. Oud. Inderdaad. Duizend jaar geleden in 988, ver voor Leiden haar stadsrechten verkreeg, schonken Dirk 11 en zijn gemalin Hildegard de kerk van Voorhout aan de abij van Egmond.'

Tijdens de volkstelling van 1840 telde dit oude agrarisch ingestelde dorp slechts 548 zielen. Een trage groei, aangezien het er vijfenveertig jaar tevoren slechts 33 1 waren. Aan het eind van de 15e eeuw noteerde men 37 "haerdsteden".² Het grondgebied strekte zich uit van Rijsenburg tot Lisse en Sassenheim. Van grote concentraties bewoners was geen sprake, daarvoor was het Voorhoutse grondoppervlak te groot.

Welk beroep oefenden de 548 inwoners in 1840 uit; hoe lag de geloofs-verhouding; hoeveel niet-Voorhouters waren er en is er nu met de uitbrei-

ding in Oosthout een vergelijkbare situatie? Dat zijn de vragen, die in dit artikel gesteld worden.

Import

In de tachtiger jaren van de 20ste eeuw heeft men de mond vol over de voor Voorhoutse begrippen “immense” uitbreiding in de wijk Oosthout met zo’n 1600 woningen, die in de negentiger jaren aan duizenden nieuwe bewoners onderdak zullen moeten bieden. Het merendeel van deze nieuwelingen komt van buiten Voorhout en nestelt zich nu al behaaglijk (???)³ in hun nieuwe onderkomens. Het wegennet dient te worden aangepast en het winkelapparaat te worden uitgebreid. De honderd jaar oude boerderij “Kerkzicht” sneuvelde in 1987.

Hoeveel “echte” Voorhouters waren er bijna 150 jaar geleden? Het merendeel is Voorhouts van geboorte. Het blijkt overigens een krappe meerderheid te zijn. Het overzicht van geboorteplaatsen geeft dit duidelijk weer.

1. Voorhout	298 pers. 54,4%	7. Oegstgeest	10 pers. 1,8%
2. Lisse	43 pers. 7,8%	8. Rijnsburg	9 pers. 1,6%
3. Noordwijk	29 pers. 5,3%	9. Hillegom	9 pers. 1,6%
4. Sassenheim	20 pers. 3,6%	10. Buitenland	2 pers. 0,4%
5. Warmond	17 pers. 3,1%	11. Overigen	98 pers. 18,0%
6. Noordwijkerhout	13 pers. 2,4%		

Het overgrote deel van de import kwam dus uit de direkt aangrenzende buurgemeenten. Achtennegentig van de toenmalige inwoners kwamen uit 49 steden en dorpen verspreid over heel Nederland. Verder zien we een Belg en een Deen. Over de laatste valt wel het een en ander te vertellen.

Aan de overzijde van de Leidse Vaart bij de Nagelbrug (thans Overbos) woonde sedert 1836 op de buitenplaats Schoonoord ambachtsheer Christiaan Lodewijk Coster van Voorhout, geboren in 1814 te Altona in Denemarken. Hij was gehuwd met de twee jaar jongere Maastrichtse Carolina Juliana Johanna van Gorkum. Zij hadden in 1840 één dochter, genaamd Albertina Augustine **Jacoba** Lydia; drie jaar oud. Op Schoonoord woonden verder een koetsier en drie dienstmaagden. Voor iets meer dan f 36.000,- werd de heerlijkheid Schoonoord, “Het Regthuis” met boerderij en weilanden aan de Leidse Vaart middels een veiling in 1845 verkocht aan aartspriester P. Kervel.

De oudste inwoner in 1840 was geen geboren en getogen Voorhoutse. Nee, het was de 86-jarige, in Rijnsburg geboren, weduwe Antje de **Brasser**-van Vree.

UITG. Nauta, Velsen. 3371.

Gezicht op VOORHOUT.

afb. 7. Gezicht op Voorhout en de molen in de Boekhorsterpolder. Coll. Gem. Archief, Leiden.

Beroepen

Het aantal werkenden bedroeg bij de volkstelling 188. Gelet op het karakter van het dorp is het aantal *arbeiders* in de agrarische sektor hoog. Het waren er 41. In diezelfde branche werkten verder 25 bouwmannen, 11 tuinders, 1 tuinman en 1 tuinierster met een knecht. Was er toen al sprake van emancipatie? Er werden namelijk ook twee bouwvrouwen opgetekend. Opvallend is het aantal dienstboden en dienstmaagden: 74 (of 39,4% van de beroepsbevolking). Bij veel van de 114 gezinnen zien we dan ook meerdere van hen in dienst.

Uiteraard mag de veldwachter niet ontbreken. Het is de 50-jarige Comelis van Pruisen. Geen geboren Voorhoutse. Wat de *schaapsherder* in Voorhout zoekt is onduidelijk. Smid Bernardus Schulte kennen we ook thans nog. Hij woonde in 1840 met zijn gezin in de naaste omgeving van de Nederlands Hervormde Kerk. Voor de 30-jarige Mr. Eduard van Olden, advocaat, burgemeester en secretaris, zal het in huisnummer 71 rustig toeven geweest zijn. De enige kastelein die Voorhout telde had zijn nering in het Regthuis aan de Voorhoutsebrug ook wel Nagelbrug, alwaar "De Bonte Koe" uithing. De molenaar vond ongetwijfeld zijn werk op de molen aan de Leidse Vaart in de Boekhorstpolder. Ondanks het geringe aantal inwoners telde het dorp twee broodbakkers, één broodverkoper en een "inlandsche kramer". De drie scheepstimmerlieden zullen hun emploti gehad hebben bij de scheepsmakerij aan de Knip(laan).⁴ De talrijke jeugd moest geno-

gen nemen met het onderwijs van slechts één onderwijzer. Het was de 29-jarige, in Hazerswoude geboren, Klaas Wassenburg. Saillant is dat deze onderwijzer protestant was.

Geloof

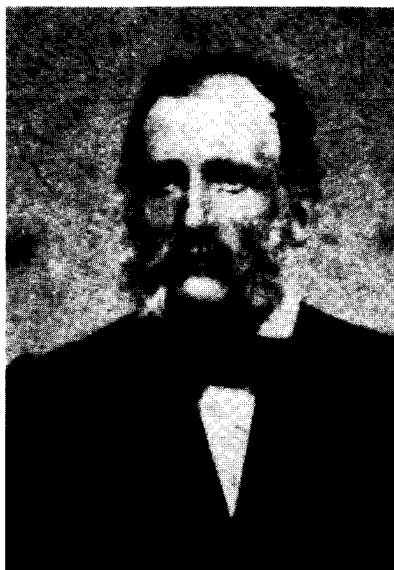
Door de eeuwen heen is de Voorhoutse bevolking overwegend katholiek geweest. Na de Hervorming gaf dit de nodige besognes. Zo moest men voor de katholieke doopplechtigheid en de huwelijksvoltrekkingen uitwijken naar Lisse en Sassenheim. In 1672 was de kerk aan de Achterweg bij het **Mallegat** in Lisse “de kerk” voor **Voorhout**.⁵ Tien jaar later werd achter de huidige St. Bernardus in Sassenheim een schuurkerkje **gebouwd**.⁶

Eén van de direkte gevolgen van de geloofsverhouding was de samenstelling van het dorpsbestuur. In de 18de eeuw, blijkt tegen iedere regel in, dat burgemeester, schepenen, welgeboren mannen en de armmeester “pausgezind” waren. Protestanten waren in een te gering aantal in het dorp om deze functies te **vervullen**.⁷

In het begin van de 19de eeuw wordt het katholieke geloof in **Voorhout** getolereerd en in het eerste decennium van die eeuw worden eigen **RK**-diensten toegestaan. Er werden in het kerkelijke gebouw scheidingsmuren geplaatst, die overigens niet voldeden. Er was sprake van burengerucht bij de diensten; over en weer. In 1814 ging een klacht naar de aartspriester van Holland en Zeeland. De zaak werd echter inmiddels in der minne geschikt. De kerkelijke herders verschoven simpelweg de aanvangstijden van verschillende diensten, zodat deze niet meer gelijktijdig plaatsvonden. Tot 1845 bleef katholiek **Voorhout** onder het kerkelijk bestuur van Sassenheim vallen. Op 17 juni van dat jaar werd **Voorhout** een zelfstandige parochie, los van Sassenheim. De nieuwe pastoor, voorheen “**deservitoir**”⁸, was **Henricus Wolkemeijer**.⁹

Eindelijk was er de gelegenheid voor het overgrote katholieke bevolkingsdeel om naar de eigen dorpskerk te gaan.

Hoe groot was nu in die roerige veertiger jaren het aantal katholieke inwoners? 458 inwoners (83,6%) waren Rooms-Katholiek, 87 Nederlands Hervormd (15,9%) en 3 inwoners waren Evangelisch Luthers. Het was dit laatste geloof waarvan de ambachtsheer C.L. Coster van **Voorhout** (1836-1845) en zijn gezin aanhangers waren. Door de eeuwen heen gold de verplichting voor ambtsdragers het Nederduits-Gereformeerde geloof te belijden. Aan het eind van de 18de eeuw werd deze verplichting afgeschaft; desondanks een ambachtsheer van de Protestantse signatuur.

afb. 2a en 2b. Portretten van de ambachtsheer in 1840, Christiaan Lodewijk Coster van Voorhout (1813-1878) en van zijn echtgenote Caroline Juliana Johanna van Gorkum (1815-1884). Familiearchief Coster van Voorhout.

Straten

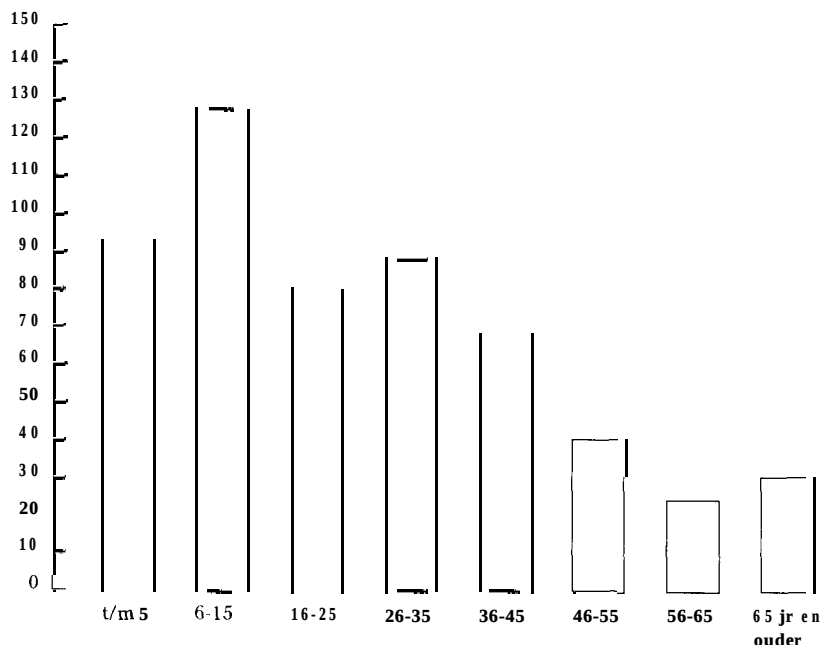
Het landelijke en rustige Voorhout anno 1840 is thans veranderd en aanmerkelijk voller bebouwd. Wijken en buurten, zoals de grote steden die indertijd hadden, kende het dorp in de vorige eeuw niet. De 71 huizen, genoemd in de volkstelling, lagen in een groot gebied verspreid.

In welke straten de huizen stonden, staat niet vermeld. Vergelijking met de bevolkingsregisters van 1860-1891 leidde niet tot een grote verduidelijking. De nu bekende Herenstraat en Jacoba van Beierenweg dateren van een later tijdstip. In 1840 noemde men die twee als één geheel: de Voorhouteweg, welke zelfs voor het Soldaatje overging in de huidige Loosterweg. Toch vindt men wel kleine concentraties van woningen. Deze zijn, hoe kan het anders, gestitueerd in de dorpskern: Kerkbuurt met de Kerklaan. Richting Leidse Vaart was de Kniplaan (thans Dinsdagse Wetering) een vrij dicht bebouwde straat, terwijl ook de Zandsloot(weg) een hoog aantal bewoners huisvestte. Verder treft men de Teylingerlaan, Oosteinde, Leidsche Vaart, Piet Gijzenlaan/brug, 's-Gravendamscheweg en het al eerder genoemde Soldaatje.

Grootschalig?

In 1840 telde **Voorhout** 71 huizen met daarin ondergebracht 114 gezinnen. Dit betekent dat een huis gemiddeld door 1,6 gezin bewoond werd. Inclusief dienstbodes bevonden zich in elk huis 7,7 personen. De mannen hebben in **Voorhout** de overhand: 280 tegen 268 vrouwen en meisjes. Daarentegen telde men 17 weduwen en 11 weduwnaren. De percentages betreffende de huwelijks staat zijn als volgt:

mannen: gehuwd	16,2%	vrouwen: gehuwd	16,2%
weduwnaar	2,0%	weduwe	3,1%
ongehuwd	32,9%	ongehuwd	29,6%
totaal	51,1%	totaal	48,9%

Leeftijdsopbouw van de Voorhoutse bevolking 1840. Tekening E. van der Hoeven.

Verrassend opvallend is het aantal jeugdige dorpelingen (invloed van de rooms-katholieke kerk?). Tot 16 jaar zijn het 219, bijna 40% van de bevolking. Een zware taak voor de enige onderwijzer die Voorhout rijk was!

Wanneer we in deze tachtiger jaren spreken over een grote toevloed van de niet-Voorhouters, dan is er nauwelijks verschil met de onderzochte Volkstelling. Het merendeel was toen, en is ook nu, import, daar helpt geen lieve vader of moeder aan. In deze eeuw en vooral de laatste jaren van deze eeuw gaat het allemaal sneller en grootschaliger. De wijk Oosthout gaat op naar de 1600 woningen. Dat aantal op zich is een stad in vergelijking met de 71 huizen van 1840. Bollengrond en weiland maken plaats voor beton en blik. Of het een goede ontwikkeling is zal de toekomst uitwijzen.

NOTEN

De cijfers, beroepen, geloofsverhoudingen en straatnamen zijn afkomstig van de volkstelling 1840. Deze volkstelling is aanwezig op het gemeentehuis van Voorhout, op microfiche bij het Centraal Bureau Genealogie en bij de schrijver, die tevens een index op familienamen heeft gemaakt.

1. ARA. Archief van de Abdij van Egmond.
2. A.M. Hulkenberg, *De Bartholomeuskerk van Voorhout* (Voorhout 1983) 21.
3. In de jaren 1984-1986 verschijnen in de pers regelmatig artikelen over de slechte aflevering en kwaliteit van de door Noorlander bv gebouwde woningen en de slechte bereikbaarheid daarvan.
4. W.J.J.C. Bijleveld, *Aantekeningen uit de transportregisters in het rechterlijk archief van Voorhout (1951-1952)*, handschrift. G.A.L. Bibliotheek Leiden en omgeving nr. 88158.
5. *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, 7 (1879).
6. *Idem*, pag. 388.
7. W.P.C. Knuttel, *De toestand der Ned. Katholieken ten tijde der Republiek 1 (1892-1894)* 68.
8. Een deservitoir wordt ook wel deservant genoemd. Van Dale zegt hierover: een waarnemend pastoor in een vakante parochie.
9. J.C. van der Loos, "Over de afscheiding van Voorhout van Sassenheim", *BBH* 38 (19 18) 9 1-98.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

H. Suurmond-van Leeuwen

In november 1987 verscheen de negende jaargang van Bodemonderzoek in Leiden. In het overzichtsartikel wordt aandacht besteed aan de vele locaties in de stad waar in 1986 archeologische sporen aan het licht kwamen. Verder zijn er bijdragen over de Oude Hogewoerdspoort, de IJzertijdbewoning in de Stevenshof, waar een deel van een vlechtwand van een boerderij werd gevonden, 15de- en 16de-eeuwse glasvondsten uit Leidse bodem alsmede een overzicht van vondsten uit de Romeinse tijd in de Kleine Cronesteynsepolder. Tenslotte is er een uitgebreid artikel over waterstanden in en om Leiden vanaf de late middeleeuwen, waarin een verklaring wordt gegeven voor een aantal tot nu toe niet begrepen archeologische bevindingen.

Ir. Driessenplein

In de eerste maanden van 1987 werd een deel van het parkeerterrein begrensd door de Oude Rijn, de Hooi- en Middelstegracht en het Ir. Driessenplein bouwrijp gemaakt ten behoeve van de bouw van een Marca-vestiging annex parkeergarage. Hierbij bleek dat grote delen van het terrein reeds bij de afbraak van panden in de zestigerjaren behoorlijk waren omgewoeld en de verwachte resten van oudere bebouwing grotendeels verdwenen, zodat geen middeleeuwse huisplattegronden konden worden gereconstrueerd.

Wel werd een veertigtal beer- en waterputten aangetroffen. De inhoud van de beerput geeft maar een beperkt beeld van de gebruiksvoorwerpen van de bewoners van de bijbehorende huizen. Het probleem is namelijk dat beerputten in de loop der tijd geregeld werden schoongemaakt en geleegd. Bij sommige geschiedde dit grondig, bij andere - gelukkig - iets minder zorgvuldig. Voorwerpen die kunnen worden geborgen zijn dan ook zelden compleet en van vele worden slechts enkele scherven aangetroffen.

Een aantal beerputten bevatte voorwerpen van aardewerk, hout en leer en in geringe mate majolica en glas. Het meest interessant hiervan waren de vondsten uit het eind van de 14de en begin 15de eeuw. Het beeld van het keukengerei, dat hieruit naar voren komt, is dat van een beperkt assorti-

afb. 1. Keuze uit het gevonden aardewerk, 14de en 15de eeuw.

ment van grof aardewerk van roodbakkende klei, deels voorzien van loodglazuur. Allerlei bakfuten gedeukte en ingezakte kookpotten - werden door de gebruikers kennelijk op de koop toegenomen. De voornaamste vormen zijn kookpotten op drie poten met één of twee oren (de zogenaamde **grapen**), etenskommen, vetvangers (ook wel spitschotels geheten), platte pannen, voorraadpotten en schotels of borden (afb. 1). Naast het **keukenger**ei werden ook veelvuldig kamerpotten of "nachtspiegels" aangetroffen. Boven het vuur hebben ongetwijfeld grote ijzeren kookpotten gehangen, deze zijn echter veelal in de bodem vergaan en hiervan wordt dan ook zelden iets teruggevonden.

Drinkgerei bestond in de 14de en 15de eeuw voornamelijk uit hout en uit ongeglazuurd hardgebakken steengoed, o.a. de zogenaamde **Jacobakan-**netjes, geïmporteerd uit Siegburg in het Rheinland. Onder de **bodemvond-**sten van het Ir. Driessenplein werd in vergelijking met andere locaties erg weinig steengoed aangetroffen. Hieruit zou men kunnen afleiden dat er dus veel houten - goedkopere voorwerpen werden gebruikt. Enkele houten nappen en bakjes werden inderdaad gevonden. De meeste voorwerpen hiervan zullen echter wel in de "open" haard zijn verdwenen. Voorwerpen van grotere waarde zoals tin, brons en zilver zullen zelden in beerputten terecht zijn gekomen. Zij werden bij het onderzoek ook niet aangetroffen. Uit de gevonden leerresten kon door Archeoplan uit Delft een tweetal schoenen worden geconserveerd en gerestaureerd.

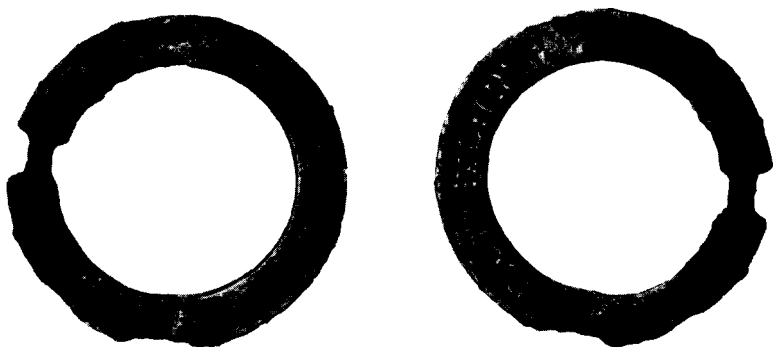

afb. 2. Insigne, 15e eeuw.

In december kon nog een ander (klein) deel van het terrein langs de **Mid-**delstegracht en de Oude Rijn, gedurende 3 weken systematisch worden onderzocht. De archeoloog drs. P. Bitter heeft nagegaan hoe breed de oospronkelijke Rijn ter plaatse is geweest, hoe de oever in de loop van de jaren is opgehoogd en wanneer de eerste bebouwing daar heeft plaatsgevonden. Aan de hand van bodemvondsten uit mestkuilen en beerputten ontstaat het beeld van een gebied dat pas omstreeks 1400 werd bebouwd; een erg eenvoudige buurt waarin onder meer kleermakers, pottenbakkers en houtbewerkers woonden. In *Bodemonderzoek in Leiden* 1987 zullen de resultaten van deze opgraving uitvoerig worden beschreven.

Stille Rijn/Goegerritsteeg

De illusie om na de sloop van panden van de firma Langezaal aan de Stille Rijn een profiel van de noordelijke Rijnsoever te kunnen beschrijven werd verstoord door het aantreffen van zware funderingen, veel los puin, een geheel “geroerde bodem”, veel water, kortom een grote modderpartij. Van een onderzoek kon geen sprake zijn. Wel werd door de heer F.J.P. van Duivenvoorden met behulp van een metaaldetector een insigne uit de 15de eeuw gevonden (afb. 2). Het betreft hier een insigne met profane voorstelling. Te zien zijn twee manlijke figuren en een phallussymbool. De icono-

afb. 3a en 3b. Broche, 14 eeuw (?), voor- en achterzijde.

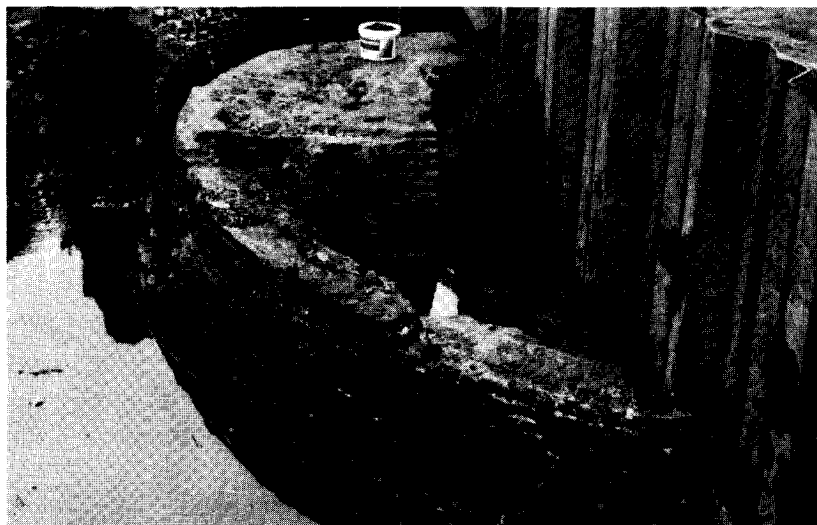
grafie van dit soort afbeeldingen is niet of nauwelijks bekend. In het verdronken land van Zuid-Beveland (Nieuwlande) zijn in de afgelopen jaren vele tientallen van dit soort insignes aangetroffen.' Verder werd een broche van tin of tinlegering gevonden, waarschijnlijk uit de 14de eeuw. Op de broche staat op één kant het inschrift: AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINUS en op de andere kant: TECUM BENEDICTA TU IN MULIERIBUS ET. De woorden zijn steeds gescheiden door drie punten. Voor het ontbrekende benedictus fructus **ventris** tui was geen plaats meer (afb 3).

Vestingwerken

Zowel langs het Rapenburg als langs het Galgewater kwamen bij het vernieuwen van de **walmuur**, annex het leggen van riolering funderingen van de middeleeuwse stadsomwalling aan het licht. Aan het Rapenburg werd ter hoogte van de Doelenbrug een niet nader te definiëren stuk metselwerk en ter hoogte van de Langebrug een deel van een fundament van een **rond**-lopende muur, opgebouwd van kloostermoppen, gevonden. Naar het zich laat aanzien is dit een deel van een muurtoren.

De **vestmuur** langs het Rapenburg moet beschouwd worden als een van de oudste delen van de stadsommuring. Het oudste document dat melding maakt van een **vestmuur** ter plaatse bevindt zich in het Gemeente-archief en dateert uit 1372. In 1988 worden de werkzaamheden langs het **Rapenburg** tussen de Langebrug en Breestraat uitgevoerd, waarbij onderzocht zal worden of er nog meer resterende funderingen aanwezig zijn, zodat mogelijk dan een definitieve conclusie uit het gevondene kan worden getrokken.

Langs het Galgewater bleken ter hoogte van de panden nrs. 3 1-39 en nr.

afb. 4. Funderingsresten van de muurtorens Costverloren en Valkentoren.

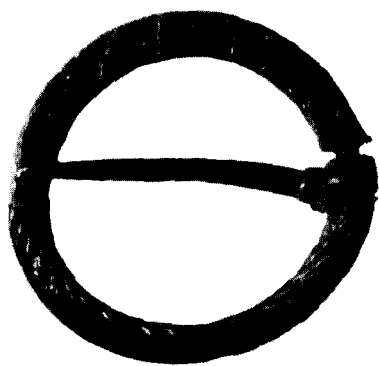
10 funderingsresten van respectievelijk de muurtorens Valkentoren en Costverloren nog in de bodem aanwezig te zijn (afb. 4). Deze torens maakten deel uit van de bij de uitleg van 1386 gebouwde vestmuur. Omstreeks 1630, nadat de muur door de “nieuwe” uitleg van 1611 zijn functie had verloren, werden muur en toren gesloopt. De funderingen worden behouden en zullen in de **wal**muur erboven worden geaccentueerd, zodat ze net als het iets westelijker gelegen Pelicaensbolwerk in het zicht blijven.

Langebrug 99

Bij de sloop van enige panden aan de Langebrug nabij de Zonneveldstraat werden in een beerput enige zware stukken bewerkt natuursteen aangetroffen. Het betreft hier delen van twee stoeppalen (afb. 5). Deze werden in de 16de en 17de eeuw veelal bij de ingang van huizen geplaatst. Er zijn uit Nederland vrij veel stoeppalen bekend en gelukkig nog op een aantal plaatsen aanwezig. } Voor zover bekend zijn dit echter delen van de eerste die in Leiden gevonden zijn. Een van de fragmenten is thans weer aan het stadsbeeld toegevoegd en bevindt zich in een muur achter een wooncomplex aan de Derde Binnenvestgracht. Deze muur wordt door de ontwerper gezien als een uiting van stedelijke archeologie. Voor het andere fragment wordt nog naar een bestemming gezocht.

afb. 5a en 5b. Fragmenten van stoeppalen, 16de of 17de eeuw.

afb. 6a en 6b. Gesp en broche, 14de eeuw of vroeger.

Donkersteeg

Na de brand in de Donkersteeg in januari van dit jaar werd het pand van de firma **Presburg** volledig gesloopt. Ten behoeve van nieuwbouw werd ter plaatse de grond ongeveer 50 cm. afgegraven en kon enig archeologisch onderzoek plaatsvinden. Een aantal boringen werd verricht om een indruk te krijgen van de opbouw van de bodem. Uit een middeleeuwse **ophogings**-laag kwamen aardewerkfragmenten vanaf het begin van de 13de eeuw te voorschijn. Met behulp van een metaaldetector werd uit deze laag een aantal metalen voorwerpen opgespoord. Zeer bijzonder zijn een gesp met inscriptie, vermoedelijk uit de 14de eeuw of vroeger en een broche met gestyleerde diermotieven waarvan voorlopig nog geen datum gegeven kan worden (afb. 6).

NOTEN

1. *Schatten uit de Schelde, cat.tent.*, Het Markiezenhof (Bergen op Zoom 1987).
2. T. Brouwer, *Stoeppen, stoeppalen, stoephekken* (Zutphen 1985).

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1987

door

E.J. Veldhuyzen

In 1987 veranderde op een aantal plekken in de binnenstad het stadsgezicht behoorlijk, doordat er op veel open gevallen plaatsen en op terreinen van voormalige fabrieken nieuwbouw-projecten werden verwezenlijkt. Een aantal monumenten en andere bouwhistorisch belangrijke bebouwingen werden ook dit jaar gerenoveerd en gerestaureerd.

In de “**Pieterswijk**” verloor de voorgevel van **Breestraat 14** zijn fraaie, fijne voegwerk, doordat de oude voegen werden uitgehakt en de gevel opnieuw werd gevoegd met dikkere, te sterk sprekende voegen.

Van **Breestraat 74** werden de vensters in de Maarsmansteeg geblindeerd en van vitrine-kasten voorzien.

De zijgevel van **Breestraat 106** werd opnieuw gevoegd, waardoor het oude karakter van de egaal geverfde gevel sterk veranderde door de opengehakte voegen die door bredere witte voegspecie werden opgevuld.

Van **Breestraat 72 1** werd de winkel opnieuw ingericht. De nieuwe **winkel**-pui detoneert daarbij behoorlijk bij de oude klokgevel die erboven verrijst.

Breestraat 739 heeft een zeer beeldbepalende gevel met Ionische pilasters in de bovengevel. Een zeer moderne winkelpui, die toch wel stijl heeft, is nu in de ondergevel aangebracht.

Botermarkt 1 werd geheel gerenoveerd en kreeg een nieuwe winkelpui in de zijgevel, terwijl ook al het voegwerk werd uitgehakt.

Kloksteeg 13 werd inwendig verbouwd, waarbij de binnenplaats werd overkapt en de achtergevel gewijzigd met een balkon en een deurkozijn op de eerste verdieping. Aan de straatzijde verrijst een heel aardige winkelpui die intact is gebleven.

Langebrug 107, dat voorheen als kantooruimte van de politie in gebruik was, is gerenoveerd en weer tot woning ingericht.

Nieuwsteeg 1, Templum Salomonis, werd inwendig verbouwd. Een aantal vensters in de zijgevel kreeg daarbij zijn originele roedenverdeling weer

terug, terwijl een deur uit de dertiger jaren vervangen werd door een paneeldeur.

Nieuwsteeg 41, een pand met een mooi geschilderde trapgevel, onderging een kleine verbouwing op de tweede verdieping.

Pieterskerkgracht 3 werd aan de achterzijde verbouwd.

Pieterskerkkoorsteeg 15, een pand met een monumentale gevel met schitterende gootconsoles, werd inwendig verbouwd.

Van *Zonneveldstraat 10*, het voormalige hoofdbureau van politie, werd de achterbouw gesloopt, maar het voorgebouw bleef gelukkig intact. Dit karakteristieke pand met stijlelementen van de Amsterdamse School, werd gerenoveerd. Jammer, dat de juiste kleuren die mede het karakter bepalen, niet werden teruggebracht.

Zonneveldstraat 15 en 16, twee oorspronkelijke woonhuizen, die lange tijd bij de politie als kantoorruimte in gebruik zijn geweest, zijn gerenoveerd en weer voor bewoning geschikt gemaakt.

Op het “Hogeland” (de beide “Pancras-wijken”) was de tuinmuur van *Herengracht 54* aan de Vestestraat door de druk van een boom omgevallen. De muur is weer geheel gereconstrueerd en opgebouwd.

Hooglandse Kerkgracht 9 werd op de verdieping gerenoveerd tot woning, waarbij de schuifvensters aan de voorgevel weer een roedenverdeling kre-

afb. 1. Hooglandse Kerkgracht 9.

afb. 2. Hoogstraat met marktverzamelkraam en gerestaureerde kelders.

gen. De begane grond doet dienst als doorgang voor auto's van de bewoners die op de vrijgemaakte binnenplaats achter het pand geparkeerd kunnen worden. De eenvoudige, doch toch wel fraaie onderpui van de voorgevel kon daarbij behouden blijven.

Precies in het middelpunt van de stad werden de kelders van de *Hoogstraat* in combinatie met de *Visbrug* gerestaureerd. Het is een staaltje van gecombineerde waterbouwkunde en monumentenzorg, dat uniek genoemd kan worden: een vrijdragende Hoogstraat over monumentale 17-de eeuwse kelders. De vloeren van de kelders werden verdiept om ze meer gebruiksmogelijkheid te geven voor winkeltjes en horeca. Een vlonder, die tot onder de *Visbrug* door loopt, werd over het water voor de kelders aangebracht om toegang te geven tot de kelders. Het bestratingspatroon van de Hoogstraat is niet op historische gegevens gestoeld. Ook is het jammer, dat de opnieuw aangebrachte "Witte Steen" op de *Visbrug* niet in een aangepast patroon is gelegd. Nu ligt hij er wat verloren bij, zo maar ergens op de brug.

Middelstegracht 26, 28 en 30, drie panden die voor lange tijd als bedrijfsgebouw gediend hadden, werden ingericht tot woningen. Ook de storende trafo-ruimte in de voorgevel van nr. 28 verdween. Bij de ondergevel van nr. 26 verdween de grote bedrijfsingang, waarvoor twee empire vensters in de plaats kwamen. Het deurkozijn kreeg een paneeldeur met 19-de eeuwse bovenlicht. De gesloten ondergevel met stalen deur van de trafo-ruimte van

afb. 3. Middelstegracht 26-30.

nr. 28 moest plaats maken voor twee T-vensters, terwijl ook het deurkozijn een nieuwe paneeldeur met 19-de eeuws bovenlicht kreeg.

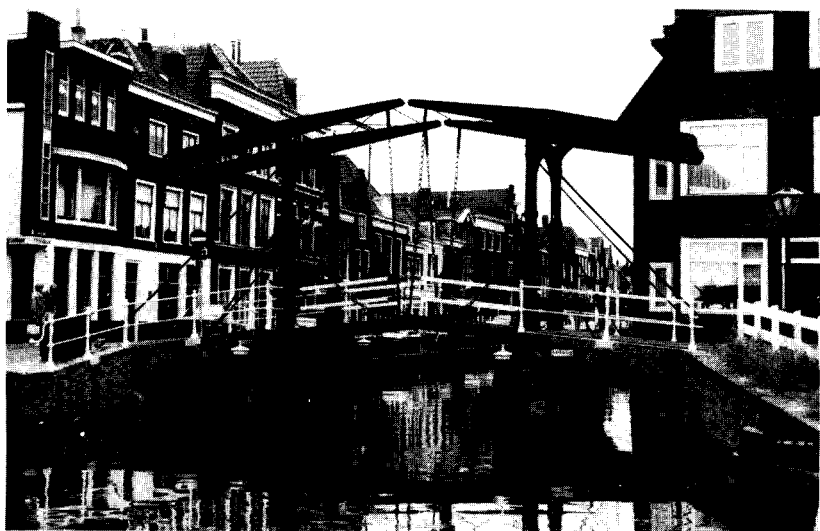
De verminkte vensters van nr. 30 werden vervangen door T-vensters van een goede verhouding; het deurkozijn van dit pand kreeg eveneens een nieuwe paneeldeur met bovenlicht.

De gevel van Nieuwe Rijn 29 werd helaas in een sterk detonerende blauwe kleur met hardgeel geverfde kozijnen geschilderd. Het is een ernstige verminking van het monumentale kleurenpatroon in de gevelrij aan de Nieuwe Rijn.

Van Nieuwe Rijn 46/46a werden de bovenwoningen inwendig gerenoveerd, waarbij de inwendig waardevolle betimmeringen behouden werden. De voorgevel werd opnieuw met een heel fijne voeg gevoegd.

De kelders van Oude Rijn 1b, die nog gewelven hebben van de vroegere woonbebouwing, en waarvoor een winkelpand in de eerste helft van deze eeuw in de plaats is gekomen, werden verbouwd en geschikt gemaakt voor een restaurant-bedrijf.

Oude Rijn 39, een pand met een dubbele kap, werd gerenoveerd en ingedeeld in wooneenheden, waarbij de T-vensters op de eerste verdieping en de vensters op de begane grond met de grote glasruiten vervangen werden door vensters met een roedenverdeling. Boven de voordeur verscheen een fraai ingedeeld bovenlicht.

afb. 4. *Kerkbrug* over de Oude Rijn.

Oude Rijn 79 is een eenvoudig pand met opmerkelijk gedrukte spitsboogoverspanningen boven de verdiepingvensters. Het pand werd gerestaureerd, waarbij de achtergevel van de aanbouw geheel werd vernieuwd en enkele kozijnen in de bovengevel, eveneens aan de achterzijde, vervangen werden door nieuwe in de oude stijl van het huis.

De *Kerkbrug* over de Oude Rijn werd dit jaar ook gerestaureerd. De beide bruggehoofden werden daarbij opnieuw opgemetseld en de dubbele ijzeren klapbrug gerestaureerd. Het is een belangrijke monumentale brug, omdat het de enige dubbele klapbrug is van de vele tientallen die er vroeger in Leiden stonden.

In "*Marendorp*" werden de panden *Donkersteeg 13-15-17* door een fikse brand vernield, waardoor een stukje oude bebouwing verdween.

Haarlemmerstraat 172-7 74, waarvan de fraaie halsgevel vooral goed in het zicht komt, als men vanaf de Hooglandse Kerksteeg naar de *Haarlemmerstraat* loopt, kregen een nieuwe gemeenschappelijke, langgerekte moderne onderpui.

Haarlemmerstraat 184 kreeg ook een nieuwe onderpui. Tevens werd de bovengevel opnieuw gevoegd en de raamkozijnen geschilderd.

Lange Mare 90 met zijn aardige lijstgevel met hoeklisenen en de daarboven gekomiste gootlijst met fraaie consoles kreeg, een nieuwe winkelpui.

Lange Mare 708 kreeg een nieuwe winkelpui met spiegels, zuilen en geometrische versierselen.

Lange Mare 110 is een zeer oud monument, dat vele jaren in restauratie is geweest. Het heeft aan de zijgevel in de Van der Werfstraat, vanwege gevonden oude bouwsporen en historische gegevens, een klein trapgeveltje boven de gootlijst gekregen. Inwendig is achterbouw met zorg voor de monumentale delen hersteld. De voorgevel moet nog een beurt krijgen.

De houten kozijnen in de bovengevel van *Oude Rijn 704* werden vervangen door kunststoframen, hetgeen een verarming is voor dit monument.

Aan de *Pelikaanstraat* (nrs. 5- 15) verrees een nieuw gebouw met verspringende gevels in witte steen; op de begane grond werden winkelpanden gevestigd, terwijl op de verdiepingen woningen kwamen.

Aan de *Van der Werfstraat*, (nrs. 64-87) is een hele lange rij woningen in witte steen opgetrokken. Ook in de *Hekkensteeg*, die tot een ruim binnenplein verwijd is, zijn woningen van ditzelfde type gebouwd. Het gecreëerde binnenplein doet verrassend aan, wanneer men de *Hekkensteeg* inloopt.

In de *Tamp*” kreeg het pand *Haarlemmerstraat 86* een andere *winkelbestemming*. Het winkelwoonhuis heeft een aardige klokgevel met in een nis een fraai beeld van Laurens *Jansz. Coster*. Het pand werd hersteld en de voorgevel kreeg een nieuwe winkelpui.

De beeldverstorende gevels van de panden *Haarlemmerstraat 96/100* werden gesloopt, maar tevens vielen de beeldbepalende panden nrs. 92 en 94 en het beeldindifferentie pand nr. 702 ten offer aan de sloop. Er voor in de plaats verrees een groot winkelpand dat toch nog aardig kleinschalig in zijn details naar buiten treedt.

Van Prinsessekade 3-4, dat zich in de rij van een zeer in het oog lopende gevelwand aan het Galgewater bevindt, werd de winkelpui gemoderniseerd in “Mondriaanse” kleuren.

In de “Academiewijk” werd *Boisotkade 6*, een pand in een rijtje gemeentelijke monumenten, gerenoveerd, waarbij met zorg de vensters met *roedenverdeling aan* de achterzijde (Ruime Conscientiestraat) werden hersteld.

Aan de *Doelengracht* (nrs. 3a t/m 3m) verrees nieuwbouw in rode baksteen en kleinschalig gedetailleerd. Het geheel past zich redelijk aan tussen de omringende bestaande bebouwing.

Kaiserstraat 73 was zeer vervallen, maar is nu geheel gerestaureerd en voor bewoning gereed gemaakt. Aan de voorgevel werd een van de drie vensters vervangen door een paneeldeur met bovenlicht. Aan de zijgevel werden een aantal deur- en raamkozijnen vervangen door nieuwe met paneeldeuren en ramen met roedenverdeling in een meer geordende opzet.

afb. 5. Oude Varkenmarkt 73 (Wagenmakersmuseum).

afb. 6. Derde Binnenvestgracht (Zamenhofstraat).

Op de hoek van de *Bakkersteeg* en de *Kaiserstraat* zijn een paar toch wel karakteristieke panden ten behoeve van daar op te richten nieuwbouw gesloopt.

Aan het *Noordeinde* op de hoek van de Rembrandtstraat verrees een woningencomplex in witte steen en met een plat dak. Op de hoek is de voorgevel afgerond en gaat zodoende ongemerkt over in de zijgevel aan de Rembrandtstraat.

Van *Rapenburg* 33 werden de kappen gerestaureerd.

Ook van *Rapenburg* 35 werd de kap van het achterhuis gerestaureerd. Aan de Doelengracht verrees in de tuin een garage. De tuinmuur werd daarbij in nieuwe baksteen opgetrokken en kreeg een brede garagedeur.

Oude Varkenmarkt 73, de oude wagenmakerij, werd geheel gerenoveerd. Op de verdiepingen werden wooneenheden ingericht, terwijl de begane grond geheel in de oude staat werd hersteld. De binnenplaats is nu overkapt. De begane grond, tezamen met de daarachter staande loods en de binnenplaats worden bestemd voor een hier op te richten **wagenmakersmuseum** in overeenstemming met de oorspronkelijke **inrichting**.

Schuin tegenover de oude wagenmakerij verrees een **nieuwbouw**-project op *Varkenmarkt* 22-22E in witte steen, bestemd voor woningen, met een steeg ernaast: de Nova Passage.

afb. 7. Houtmarkt.

In de “Noordvest” werden aan de *Derde Binnenvestgracht* twee lage huisjes met een lijstgevel (nrs. 8 en 9) en twee huisjes met een bakstenen klokgevel (nrs. 10 en 11) gerenoveerd, waarbij bij nr. 9 de bestaande 20-ste eeuwse deur vervangen werd door een paneeldeur en de dakkapel weer een **lijstomtimmering** kreeg als die van het **buurpand** nr. 8. De schuifvensters in de beide klokgeveltjes werden weer van een roedenverdeling voorzien.

Het hoge hoekpand met de blauwe kruispannen (nr. 12), op de hoek van de Reineveststeeg, werd eveneens gerenoveerd, waarbij in de gevels de authentieke raamindeling werd gespaard of aangevuld.

Midden in de *Derde Binnenvestgracht*, daar waar vroeger fabriekspanden uit de tijd van de textielnijverheid stonden, kwam een dwarsstraat met een nieuwe bebouwing in grijswitte steen. De dwarsstraat vormt aan de ene zijde een binnenplein tegen de bebouwing van de Langegracht en loopt aan de andere kant dood op de singelgracht van de Maresingel.

Aan de *Houtmarkt*, die om de hoek aan de Maresingel werd verlengd, werden nieuwe woningen opgericht in geelwitte steen en met platte daken. De karakteristieke gebouwen uit het begin van deze eeuw, waarin voorheen de Reinigingsdienst was gevestigd, werden tot woningen gerenoveerd. De gevels werden zoveel mogelijk in stijl gehouden; ook de buitenklok en het voormalige toegangshek bleven gespaard. Aan het eind van de (verlengde) Houtmarkt is een schoolgebouw opgericht met op de tweede verdieping

afb. 8. Oude Singel 174.

woningen in gele steen en met platte daken. Het gehele vroegere bolwerk en de walkant tussen het nieuwe gedeelte van de Houtmarkt en de Maresingel is opnieuw ingericht met een schoolplein, parkeervakken en groen, terwijl ook aan de achterzijde van de school een aardige speelplaats is gecreëerd.

Lammermarkt 47, een woonhuisje met een bakstenen klokgeveltje, werd gerenoveerd. De vensters met openslaande ramen of schuiframen zonder verdere indeling en de bovenlichten met quasi glas-in-lood vullingen werden vervangen door zesruits vensters en de imitatie-voordeur werd hierbij vervangen door een paneeldeur waarboven een eenvoudig, doch aardig bovenlichtje verscheen.

Aan de *Langegracht* (nrs. 3-20) verrees nieuwbouw, ook weer in grijswitte steen (die bij regen in een sombere natgrijze kleur verandert).

Oostdwarsgracht 7, een klein huisje, werd gerenoveerd. Op de begane grond is nu weer een kozijn met een paneeldeur en een empire venster,

maar in plaats van het vroegere vierruits empire schuifvenster op de verdieping is een imitatie vierruits raam aangebracht, terwijl de oud-Hollandse dakpannen vervangen zijn door sneldekpannen.

In aansluiting op de nieuwbouw aan de Houtmarkt is in de *Noorderstraat* een blokje van drie woningen (nrs. 6,8 en 10) gebouwd.

Oude Singel 7 74, een voormalig fabrieks- en kantoorpand met twee topgevels, werd geheel gerenoveerd en ingedeeld in wooneenheden. De raamkozijnen werden daarbij hersteld en de oude fabrieksnaam werd weer op de daarvoor bestemde gevellijst geschilderd.

In "Havenwijk Noord", vroeger ook wel "Zijloord" geheten, werd *Haven* 75, een oorspronkelijk woonhuis, gerenoveerd, waarbij de grote brede doorgang op de begane grond vervangen werd door twee vensters met een roedenverdeling en een paneeldeur met een sierlijk bovenlicht, waardoor het oude karakter van dit huis weer is teruggebracht.

Aan de overkant werd het pand *Haven* 56 gedeeltelijk gerenoveerd, waarbij in de voorgevel op de begane grond en op de verdieping weer empire vensters werden teruggebracht en de imitatie boven- en onder deur vervangen door een passende paneeldeur; erboven is een eenvoudig snijraam aangebracht.

Aan de *Oude Herengracht* tegen de pasgebouwde Herenpoortsbrug, juist naast de vroegere ingang van de Stadshulpwerfverrees een meergezinshuis van drie verdiepingen (*Oude Herengracht* 4,4a,5 en 5a).

Iets terug aan de *Oude Herengracht* (nrs. 8-8c) en in de *Verversstraat* (nrs. 2-8c en 1-3d) kwam eveneens nieuwbouw in gele baksteen voor woningen tot stand.

Op het voormalige fabrieksterrein aan de *Verversstraat* werd tussen de bestaande oude bebouwing een rijtje van vier woningen gebouwd (nrs. 12A t/m 12D).

In de *Verversstraat* kwam ook een dwarstraat *De Bleek*, waaraan eveneens nieuwe woongebouwen verzezen (nrs. 2-16), terwijl aan het eind loodrecht hierop aan de rechterzijde langs de Herensingel woningen aan de nieuw aangelegde Blekerskade tot stand kwamen.

Tenslotte verzezen er ook woningen in de *Zijlstraat* (nrs. 6-8) in deze buurt.

Zuidsingel 24 werd gerenoveerd, waarbij het wolfseind aan de linkerzijde van de dakconstructie op merkwaardige wijze werd vervangen door een glazen lichtkap.

In het laatste deel van de binnenstad "Levendaal-Oost" zijn de twee statige woonhuizen uit het einde van de vorige eeuw, *Plantsoen* 47 en 49, ten behoeve van studentenbewoning gerenoveerd.

ADVERTENTIES

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN
TEL. 071-222919

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen
voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer
aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor
bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

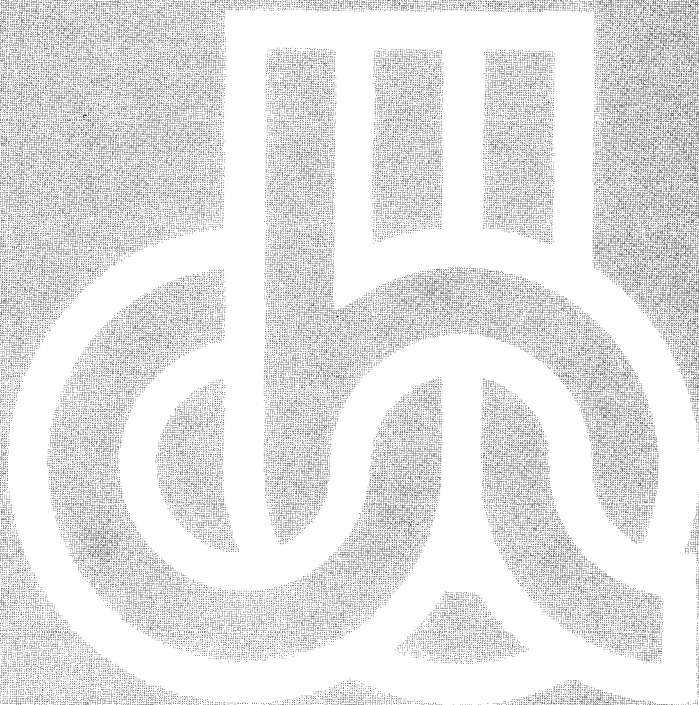
Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk
gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door
bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-841313/892222
Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-614646
Herenstraat 79 Tel. 070-901716

**voor vertrouwde
kwaliteit**

drukkerij beugelsdijk leiden bv

hooigracht 69-77 2312 kp leiden telefoon 071-13 4419/20

juwelier
Lucas van **L**eyden

*inkoop – verkoop van
juwelen, goud, zilver en occasions*

taxaties

expertises

ontwerpen en vervaardigen van unicums

restauratie

Leiden.

breestraat 75. tel. 071-142350

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

*

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

*

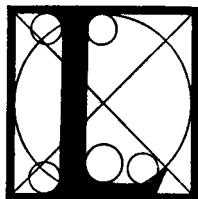
**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

**LEIDEN ■ NIEUWE BEESTENMARKT 7-11
TELEF. 071-126627**

loridan b.v.

leiden
pieterskerkhof 38
telefoon 071-14 65 41

studio voor vormgeving en
audio-visuele produktes

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
66 Kantoren in Nederland.

Leiden, Doezastraat 1, 071-131641.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London - Manchester

New York - Los Angeles

Curaçao

Antwerpen - Brussel

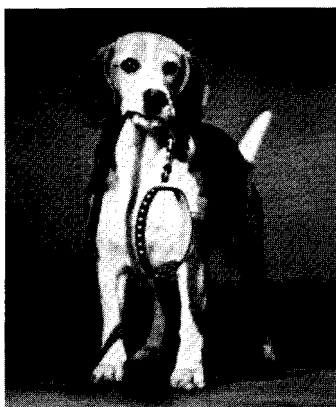
Düsseldorf - Frankfurt - Hamburg

Energieweg 25, Zoeterwoude
Telefoon 071-89 9241

GOED DRUKWERK
SNEL GELEVERD

Een actieve inzet leidt vaak tot een verrassend resultaat.

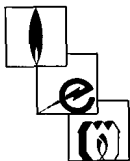

De TRN Groep is een samenwerkingsverband van vier maatschappen op het gebied van de zakelijke dienstverlening: accountancy, belastingadvies, administratieconsultancy en organisatieadvies. De groep combineert een actieve inzet met een gedurfde visie en een pragmatische instelling. Het resultaat: adviezen waar u als ondernemer ècht iets aan heeft.

Wilt u meer weten over de dienstverlening van de TRN Groep, neem dan contact met ons op. Postbus 402, 2300 AK Leiden. Telefoon: 071- 14 44 51. Uw reactie zal leiden tot een verrassend resultaat.

△ TRN Groep

ONDERNEMEND IN ZAKEN.

Energiebedrijf Rijnland

Leiden • Langegracht 70

Gas

Elektriciteit

Warmte

KOETSUIS
de "Burcht"
LEIDEN

*Sfeervol café restaurant,
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

Informatie en reserveringen:

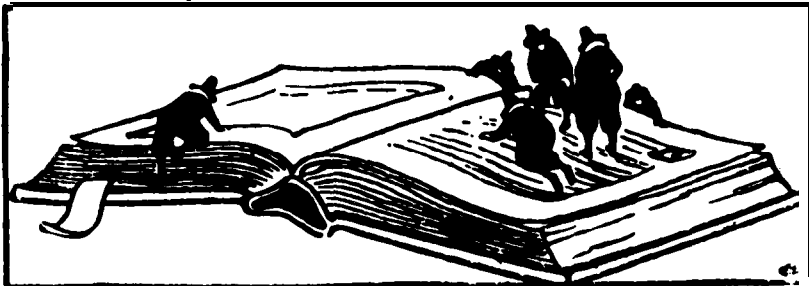
071 - 121688.

ANTIQUARIAAT

BURGERSDIJK & NIERMANS

-TEMPLUM SALOMONIS-

O.A. KLASSIEKE: EN NED. LITERATUUR, GESCHIEDENIS, FILOSOFIE
OPENINGSTIJDEN: MA-VR 09.00-18.00 ZA 11.00-17.00 KOOPAVOND 19.00-21.00
NIEUWSTEEG 1 • 2311 RW LEIDEN - TELEFOON 071-121067 -126381

Inkoop & verkoop van boeken

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	5
Vereniging Oud-Leiden	6
Correspondenten in Rijnland	8
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1987	9
Jaarrekening 1987 van de Vereniging Oud-Leiden	14
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 1987	17
 <i>Leiden 1445. Hoeken in verzet</i> door R. Ladan en A.H. Netiv	25
<i>Zilveren schutterspenningen van Leiden</i> door W.F. van Zegveld	51
<i>De ramp met het kruitschip uitgebeeld door Milatz</i> door P.J.M. de Baar	68
<i>Het Liernurstelsel en Leiden</i> door ir. L. Barendregt	78
<i>November 1918 in Leiden: Revolutie of Contrarevolutie?</i> door drs. Jaak Slangen	105
<i>Een pot piccalilly voor Westerbork.</i> <i>Verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te</i> <i>Leiden in 1943</i> door Gerard Kerkvliet en Martin Uitvlugt	147
<i>Gevelstenen in Leiden IV</i> door J.P. Zwanenburg	181
<i>Ruzie om een voetpad</i> door M.H.V. van Amstel-Horák	197
<i>Het is goud wat er blinkt!</i> <i>Een bijdrage tot de geschiedenis van het Katwijkse</i> <i>klederdrachtsieraad</i> door J.P. van Brake1	215
<i>Import is Voorhout niet vreemd. De volkstelling van 1840</i> door E. van der Hoeven	224
<i>Archeologische kroniek</i> door H. Suumond-van Leeuwen	231
<i>De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht.</i> <i>Veranderingen in het stadsbeeld in 1987</i> door E.J. Veldhuyzen	238